

ENIGMA

Frakkok 10. | Divald Kornél | Farbaký Pétur
Schoen Arnold | Végh János | Alföldy Gábor
Révhelyi Elemér | Tóth Áron | Hajós Géza
Tóth Melinda | Havasi Krisztina | Kovács Gergely
Velladics Márta | Dávid Ferenc | műemlékek

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelentetését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lektorálta: Pataki Gábor

Készült az ELKH BTK MI XX. századi Magyar Művészet és Tudománytörténet
Kutatócsoportjával együttműködésben.

Az Enigma az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat,
illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigma@meridiankiado.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Fekete Émi

Terjesztő: Holczér Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholcz@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhetők a kiadóban az enigma@meridiankiado.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a folyóirat honlapján: <https://enigma-online.hu/>

ISSN: 1218-8069

„EMBEREK ÉS NEM FRAKKOK” – A MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNET-ÍRÁS
NAGY ALAKJAI 10.

Szerkesztette: Markója Csilla és Bardoly István

MERIDIÁN – FRAKKOK 10.

Végh János	5
Divald Kornél (1872–1931)	
Farbaky Péter	20
Schoen Arnold (1887–1973)	
Tóth Áron	42
Révhelyi (Réh) Elemér (1889–1976)	
Havasi Krisztina – Kovács Gergely	59
Tóth Melinda (1939–2012)	
Velladics Márta	103
Dávid Ferenc (1940–2019) – Örökös szívdobbanás	
Alföldy Gábor	130
Hajós Géza (1942–2019) – Zádor Anna szellemében Ausztriában: A középkori plasztikáktól a történeti kertekig	
Rövidítésjegyzék	159

Végh János

DIVALD KORNÉL (1872–1931)

Divald Kornél a magyar művészettörténet korai fázisához tartozik. Születési évszáma szerint nem – körülbelül egyidős volt Lyka Károllyal, Éber Lászlóval –, de felfogását, munkamódszerét vizsgálva feltétlenül oda kell besorolnunk. Az ő érdeme a felfedezés és az összegyűjtés, ám a feldolgozás nem volt erőssége – ez pedig éppen egy tudomány korai fázisára jellemző. Nem kevés cikket írt és jó néhány könyvet, de azok felett mégis elszállt az idő. Egyénisége szerint a 19. század romantikusai közé illett, akik rajongva csodálták az elmúlt időköt, ezek szépségét ecsetelték, mintha ez lett volna legfőbb céljuk. Nem véletlen, hogy őt mind a kortársak, mind az utókor legalább annyira szépírónak, mint amennyire művészttörténésznek tekinti. (Ezeket az írásait Tarczai György néven jegyezte; Tarca szülővárosának, Eperjesnek volt a folyója.) Egy író esetében természetes az általa választott kor, közelebből pedig a témájának kiszemelt személyek és cselekmény iránti elragadtatás, és minél hatásosabban tudja ezt kifejezésre juttatni, annál nagyobb elismerésre számíthat közönsége részéről. Jókai stílusát követni igyekvő regényei és novellái nem tartoznak a művészettörténetre, de ezt az akkori közönség nagyon számontartotta. (Az egyértelműen érzelmes hangvételben ugyan eltért Jókaitól, és ez művészettörténeti írásainak nagy részére is érvényes, bár a Henszlmann – Ipolyi generációban még gyakori volt. Szakmánk azóta az övénél objektívebb, néha a kelleténél szárazabb értekező prózát kedveli.) Talán stílusának és könnyed íráskészségének köszönhette azt az ismertséget, amit életében élvezhetett. Jellemző módon róla, mint íróról nagyon hamar, halála után alig hat évvel már egy doktori disszertáció jelent meg és ennek a tevékenységének emlékét még a közelmúltban megjelent visszaemlékezések is ébren tartják.¹ A továbbiakban csak a mi területünkön végzett tevékenységét tekintjük át. Itt emlékezete ugyan élő, a vele kapcsolatos megjegyzések azonban nem mindig elismerőek. Talán ezzel magyarázható, hogy mind mostanáig senki sem vállalta legalább egy bibliográfia összeállítását, vagy a nekrológokon kívül egy két-három mondatosnál hosszabb jellemzést, tudománytörténeti elhelyezést. Erre ez a cikk sem vállalkozik, de talán közelebb hozza egy ilyen feldolgozás megszületését

Divald egyetemi tanulmányainak félbeszakadása után írni kezdett. Eleinte novelákat és tárlati kritikákat írt, harapósakat, mindennel zsörtölődőket. Éles szavakkal kelt ki Lyka Károly és az általa képviselt modernekkel, általában a „liberalizmussal”

¹ Werger Márton: *Tarczai György*. Székesfehérvár, 1937.; Sas Péter: Divald Kornél, az egykori Felvidék múltjának megőrkítője. In: Tarczai György (Divald Kornél): *Felvidéki históriák*. Sajtó alá rend., az előszót írta Sas Péter. Budapest, 2007. Még az őt különben nagyra tartó írások között is találunk olyat, aki kétségbe vonja írói nagyságát, így Hein Tádé: *Divald Kornél (Tarczai György)*. Sopron, [1931.] 12.: „Divald nem számot vető jelensége irodalmunknak, [...] de ha olvassuk munkáit, megszeretjük”.

szemben, eszményképe Roskovics „gyönyörű művészete” és Zichy Mihály, ízlése a legnagyobb mértékben konzervatív. A millenniummal kapcsolatban szinte mindennel elégedetlen, a Városligetben a pavilonok rosszul vannak elhelyezve, az Országháza tornyain a páncélos vitézek túl kicsik, a Mátyás-templom stílusához nem jól illik sem az oda tervezett Halászbástya, sem a Szent István szobor – hogy csak egyetlen év kortársi művészeti írásából szemezgessünk.² Néhány évvel később olvashatunk tőle szintén a szélesebb közönségnek szánt történeti (először építészettörténeti) cikkeket is.³

Hamarosan elkezdődött felvidéki – mégpedig kizárólag keleti felvidéki – templomokról szóló, immár tudós kollegáknak szánt írásainak sora. (Amint késői írásában, a *Felvidéki sétákban* említi, Pozsony és Nyitra megyéket, a legnyugatibb szegélyt kivéve ennek másik felét is szisztematikusan végigjárta, bár elsősorban a középkori emlékekre kiélezett érdeklődésének megfelelően ezekben a vidékekben kevesebb örömet lelte; még az akkor Nógrád megyéhez tartozó Márianosztraig eljutott, de ennek cikkeiben nincs nyoma.⁴ A nagyjából Bártfa, Eperjes, Kassa vonalánál keletebbre, a később Kárpátaljának nevezett területen nem járt, azt a késői középkorra koncentráló gondolkodásával nem tartotta elég érdekesnek.) A művészettörténész szakma azonban csak fenntartásokkal fogadta el a pusztá megemlékezésnél nem több, következtetéseket levonni ritkán akaró módszerét, amint ezt a széles olvasottságú, de kívülről állónak mondható Elek Artúrnak még Divald életében kelt cikke is megemlíti.⁵

A régebbi korok művészetével kapcsolatos legkorábbi próbálkozása egy építészeti érdekességnek, a 16–17. századi észak-felvidéki templomtornyok, kastélyok, később polgárházak háromszög formájú, esetleg lépcsős, sőt kétágú villás tagozatokból, edikulákból megformált, ritka esetben egymásnak támaszkodó volutákból alakított, vázakkal koronázott pártázat-szerű lezárásait önálló stílusnak vagy legalábbis stílusiránynak bemutatni.⁶

² Cornélius (ez akkor használt álneve): Vallás és képzőművészet. *Magyar Szemle*, 7. 1895. 454. Barokk. Uo., 362. Millenniumi képzőművészet I. Uo., 142.

³ Divald Kornél: Árpádkori családi monostorok. *Művészet*, 12. 1913. 346–351; Uő: Árpádkori székesegyházak. *Művészet*, 13. 1914. 41–46.; Uő: A kassai dóm és a Szent Mihály kápolna. *Művészet*, 13. 1914. 369–373

⁴ Divald Kornél: *Felvidéki séták*. Miskolc, 1999. 169–178. Jellemző, hogy az életében meg nem jelent, *Felső-Magyarország ingatlan és ingó műemlékeinek lajstroma* című topográfiai összefoglalásban Nyitra és Pozsony vármegye hiányzik. Ugyancsak kimaradt Árva is, de – mint ezt a *Felvidéki sétákban* említett cikkében megírja – elégedetlen volt az ottani műemlékekkel, mind számukkal, mind színvonalukkal. Hasonlóképpen hiányzik ugyan Gömör és Abaúj-Torna, de az ottani emlékek ismételt szerepelnek egyéb írásaiiban. Az említett „lajstrom” kiadása: A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél *felső-magyarországi topográfiaja és fényképei*. A kötetet szerk. és Divald Kornél kéziratát sajtó alá rend. Bardoly István. A képanyagot vál., szerk. és meghatározta: Cs. Plank Ibolya. Budapest, 1999. Erről két igen gondos recenzió: Endrődi Gábor, *Ars Hungarica*, 29. 2001. 357–408. (ez messze több mint a témájául választott könyv ismertetése, az eddig Divald munkásságának szentelt tanulmányok legalaposabbja), illetve Mikó Árpád, *Művészettörténeti Értesítő*, 50. 2001. 343–360. Egy harmadik – Takátsová, Julia: *Pamiatky a múzea* 2003, 2. 56–58. – objektív tartalmi kivonat.

⁵ Elek Artúr: Divald Kornél. *Nyugat*, 19. 1926. 884–887. – újra közölve: Elek Artúr: *Művészek és műbarátok*. Sajtó alá rend. Tímár Árpád. Budapest, 1996. 147–150.

⁶ Divald Kornél: A felső-magyarországi renaissance építészet. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*,

Úgy véli, hogy a hatás Lengyelország felől szivárgott be, magát a pártázatot a viseletek hímzéseiből eredeztette és a fent laposan záródó homlokzatokat a tűzvédek elleni védekezés eszközeinek tekinti. Ezt a később „felvidéki pártázatos renaissance” névvel illetett irányzatot sokat emlegették a 20. század első felében, még egyes építésszek is szívesen átvették formajegyeit. Sándy Gyula például a húszas évek végén a Széll Kálmán tér fölött emelkedő irodaházán, eredeti nevén „Buda-Krisztina körúti postapalotán” is alkalmazta, a közelmúltban helyreállított épület a funkcionalizmus ellenzőinek emblematikus épülete lett. A kifejezést az építészettörténeti publicisztika még száz évvel később is használja, bár Éber László már nem sokkal ennek felbukkanása után leszögezi, hogy az épületek oromzatos pártákkal és sgraffitókkal való díszítése építészeti szempontból nem olyan nagy jelentőségű, hogy önálló stílus-iránynak tekintsük, egyébként ősszerinte is a lengyel területekről ered.⁷ Csak részben ért egyet Divalddal Balogh Jolán, ősszerinte a „felső-magyarországi pártázatos reneszánsz” kifejezés nem jogosult, ez inkább szepesi-sárosi stílus, hiszen alig terjed túl a két megye határain, egyébként alapotívumait Észak-Olaszországból, közelebbről Venetóból eredezteti.⁸ Lényegében ezekhez tartja magát az utóbbi három évtized érvadó szerzői, többek között a magyarországi reneszánszról szóló legutóbbi könyv írója, Mikó Árpád is, aki a venetói eredet elismerése mellett minden esetre leszögezi, hogy ez a homlokzat-lezárás Ausztria és Lengyelország felől érkezett; ő már nem is szól „stílusról”, csak „pártázatról”.⁹

Szintén pályájának kezdetén próbálkozott meg legsajátosabbnak érzett szakterületével, a faszobrászat, pontosabban a szárnyasoltárok ismertetésével. Legkorábbi cikkeinek egyike, Sáros megyének középkori emlékekben leggazdagabb együtteséről, a bártfai templom szobrairól való; írásának érdemi része egy a városban újonnan létrehozott,

1. Divald Kornél, 1911. *Vasárnapi Ujság*, 1911. május 14. 397

33. 1899. 173–176., 219–222., 261–265., 301–305., 350–359. Utóbb könyv formájában is megjelent, Divald Kornél: *A felső-magyarországi renaissance építészet*. Budapest, 1900.

⁷ Éber László: Szepesvármegye művészeti emlékei, első rész: Építészeti emlékek, írta Divald Kornél. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1905. [rec.] *Archaeologiai Értesítő*, 25. 1905. 76–85

⁸ Balogh Jolán: A késő reneszánsz – A Felvidék építészete és szobrászata. *A magyarországi művészet története*. Főszerk. Fülep Lajos Szerk. Dercsényi Dezső, Zádor Anna. Budapest, 1970. I.: 277.

⁹ Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, 2009. 150–151.

2. A Divald Kornél munkásságát bemutató kiállítás kísérő füzet (1988), melyen Divald és felesége látható, 1912.

gótikus stílusú faszobrok faragását tanító iskola ismertetése, de bevezetésként röviden bemutatja a plébániatemplom szárnyasoltárait. A bártfai oltárokról különféle összefüggésekben újra és újra megemlékezik, legalaposabban a templom egészét bemutató cikksorozatában.¹⁰ Egy ilyen „templom-monográfia” nagyon jó gondolat, de annak, hogy az együttes szerves egészként érvényesüljön, ugyancsak árt, ahogy az egyes folytatások eltérő műfajú alkotásokat tárgyalta, külön-külön az építészetet, a bútort, a fémtárgyakat (bronz keresztelők medencéit, kovácsoltvas rácsokat, gyertyatartókat), az ötvöstárgyakat, a miseruhákat és oltárterítőket, az oltárokat – leghosszabb éppen az ezeket bemutató közlemény –, végül a síremlékeket illetően építáfiumokat. (A síremlékek között van egy 16. századi, az építáfiumok kizárólag ennél későbbiek.) A műveket általában egy topográfia sterilizálásával írja le, de a leírás mindig igen részletes, még az épületdíszítő faragványok esetében is. Megkísérli, hogy azonos művész munkáját ismerje fel akkor, ha az egyes oltárok hasonlósága ezt megengedi. Igyekezett a tárgyakat minél többször kapcsolatba hozni a városi levéltárban őrzött, történészek által előzőleg már közzé tett adatokkal, részben keletkezési dátumokat akart ezek

¹⁰ Divald Kornél: A bártfai szobrásziskola. *Magyar Iparművészet*, 1. 1897/1898. 102–106., 201–207.; Uő: A bártfai szt. Egyed-templom. I–V. *Archaeologiai Értesítő*, 35. 1915. 105–114., 310–335.; 36. 1916. 147–189.; 37. 1917. 100–149; 38. 1918/1919. 65–92.

segítségével alátámasztani, részben az alkotásokat létrehozó művészek személyét kideríteni. Megkísérelt például egy 1489-ben felállítottat, alapítója nyomán legtöbbször „Mager Veronika-oltárnak” nevezett egy bizonyos Steffen Tarnernak tulajdonítani. Felveti, hogy a szobrászt talán Tarnói vagy Tarnai Istvánnak hívták, bár az is lehetségesnek tartja, hogy a lengyelországi Tarnowból származott.¹¹

A régi Buda és Pest művészete a középkorban című korai könyvét az egész egykori Budapest művészetének szentelte (főként Budáról ír, de külön fejezetekben tárgyalva Pestet, Margitszigetet, Óbudát, nem hagyva ki a budaszentlőrinci pálos kolostort sem), ez kisebb részében történelem, nagyobb részében az egykori épületek, főleg a templomok számba vétele. Egykori leírásokat – középkori szerzők és török korban erre járt utazók – illetőleg későbbi, 18–19. századi történészek adatait összegezte, számos illusztrációval: alaprajzzal, ásatási leletek és a megőrződött, kevés kivételtől eltekintve romként megőrződött épületek, továbbá féltucatnyi ötvöstárgy fényképével.¹² A várfalak futásának szemléltetését korábbiak híján török korban készült térképek segítik. Az emlékek összegyűjtése és értelmezése megfelel a velük kapcsolatos ismeretek akkori színvonalának, de a következtetések levonásakor ismételten a főváros értékének túlbecsülését tapasztalhatjuk, pl. „népesség tekintetében nem állhatott mögötte Európa egykori fővárosainak”, és ez az ott dolgozó művészek túlzott értékelésében is megnyilvánult, még a Mátyás-kálváriát is minden bizonnyal budai ötvös keze munkájának látja. (Ezeket néha túl is tesz későbbi írásaiban: „A középkori Buda, Európa akkor legegységesebb és egyik leghatalmasabb országának fővárosa, tömördek templomával a művészetnek legalább olyan jelentékeny fókusza lehetett, mint a középkor végén Nürnberg.”¹³ A dunai iskoláról pedig feltételezi, hogy „fejlődését irányító hatások Magyarországról és alighanem Budáról indultak ki.”¹⁴) Egy önálló, de megalapozatlan volta miatt utóbb senki által el nem fogadott attribúció: „A visegrádi Madonna dom-borműről [...] valószínű, hogy nem egy Márvány Madonnák mestere névvel jelölt ismeretlen firenzei szobrász műve, hanem [...] Traui Jánosé;” ez az őáltala kreált és senki által nem használt név Giovanni Dalmatát jelezte, akinek szülőhelye valóban Trogir, olasz nevén Trau. Könyvében egyébként képtelen tévesztésre is látunk példát, a lőcsei Vir dolorum-oltáron budai olasz (!) mester stílusának tükrözését fedezi fel.

Később ez a Buda és az ott felvirágzott művészet iránti elragadtatás valósággal parttalan lett, az ilyen vonatkozású írásai között annyiszor találhatunk erre példát,

¹¹ Egy lőcsei levéltáros később azt állapította meg, hogy ez a Tarner nem is szobrász, hanem egy tehetős bártfai polgár volt, aki kereskedőként vett fel pénzt az oltárra. Ivan Chalupecký: Štefan Tarner – bardejovský rezbár? *Ars*, 1988. 17–19. (Divald mentességére szóljon, hogy ezt a nála aggályosabb Radocsay Dénes is így írta, ő egyébként a „Tarner István” névformát használta, lásd *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest, 1967. 69.). Chalupecký gondolatát egyébként már sokkal korábban felvetette Mihalik József: Egy fejezet a kassai Szent Erzsébet-templom történetéből. *Budapesti Szemle*, 191. 1922. No 547. 48–55

¹² Divald Kornél: *A régi Buda és Pest művészete a középkorban*. Budapest, 1901. Az idézetek a valamivel későbbi, bővített változatából valók: *Budapest művészete a török hódoltság előtt*. Budapest, [1909.] 101., 148., 150–151.

¹³ Divald Kornél: Lőcsei Pál mester és köre. *Magyar Művészet*, 4. 1928. 742–760

¹⁴ Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. 159

hogy ezeket egyenként felsorolni értelmetlen volna. Sommásan legyen elég Genthon Istvánnak egy megjegyzése: „Divald utolsó műveiben a Felvidék [csaknem] valamennyi alkotását Budáról származtatta.”¹⁵ Egyes felvidéki templomoknál a legkülönbözőbb összefüggésben azt szögezi le, hogy a szobrok egyike vagy másika Budáról származik, máshol úgy írja róluk „művésztünk valamelyik főhelyéről kerültek mai helyükre.”; ezek a következők: a bártfai kétalakos Fájdalmas Szentháromság – ő többször Corpus Dominának nevezi –, a lőcsei Vir Dolorum-oltár, a késmárki főoltár fölfeszített Krisztusa, a galgóci Jézus születése-oltár, a csütörtökhelyi Pietà és két okolicsnói táblakép.) Buda jelentőségének enyhe túlbecsülésére egyébként még a múlt század végén is találunk példát, Zolnay Lászlónál csak általánosságban,¹⁶ Gerevich Lászlónál egészen konkrétan, aki felveti a lehetőséget, hogy Veit Stoss személyesen is járt itt, az pedig bizonyossággént kezeli, hogy a galgóci Jézus születése a Mátyás-templom főoltárának mesterétől származik, továbbá, hogy a kassai főoltár szekrényszobrai is innen szállították rendeltetési helyükre. Ezek bizony teljes mértékben Divaldra rímelő gondolatok, bár az ő neve még a lábjegyzetekben sem bukkan fel.¹⁷

Legsajátosabb kutatási területének joggal tartotta a szárnyasoltárok művészetét, neki köszönhetjük az első, felületes említésnél alaposabb leírásokat, a nagyobb városoktól távolabb eső, az eldugott, kisebb falvakban található alkotások közül jónéhálynak a tudományos nyilvánosság számára hozzáférhetővé tételét. Radocsay Dénes emiatt méltán nevezi őt apróbb pontatlanságai, datálásbeli bizonytalanságai, olvasottságának hiányai ellenére elévülhetetlen értékűnek.¹⁸ Már pályájának derekán közzétett egy szinte az egész Felvidékre kiterjedő áttekintést, először folyóiratcikk-sorozat formájában, utóbb két összefoglaló kötetben: *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai: művészettörténelmi tanulmányok*.¹⁹ Ez topográfiai rendben, vármegyénként csoportosított részletes felsorolás, az egyes oltárok leírása, illetőleg az egykori összefüggéseiktől elszakított táblák, szobrok megemlítése, közülük soknak első bemutatása; sikerült jócskán megdupláznia a legalább említésekből ismert szárnyasoltárok számát. Nagyon

¹⁵ Genthon István: Kampis Antal: *A középkori magyar faszobrászat történetének vázlata 1450-ig*. Budapest, 1932. [rec.] *Századok*, 67. 1933. 465.

¹⁶ Zolnay László: *A budai Vár*. Budapest, 1981. 79–82.

¹⁷ Gerevich László: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. Budapest története II. *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Budapest, 1975. 318.

¹⁸ Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest, 1955. 11–12. Az oltárok datálásával kapcsolatos lazaságokról, sőt helyesbítést igénylő tévedésekről itt kár lenne részletesebben szólni, legyen elég két ezzel a témával foglalkozó könyvre tett utalás. Kampis Antal: *Középkori faszobrászat Magyarországon*. Budapest, 1940. és Radocsay 1967. i. m.

¹⁹ A folyóiratcikk-sorozat *A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönyében* jelent meg, az összefoglaló két füzet Divald Kornél: *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai: művészettörténelmi tanulmányok*. Budapest, 1909/1911. Két ezekkel párhuzamosan megjelentetett cikkben Divald a sorozattal kapcsolatos kutatások egyéb eredményeiről is tájékoztat, ezek elsősorban templomi berendezési tárgyak. Divald Kornél: *Árva megyei kutatások. Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1. 1907. 87–94.; Uő: *Liptó megyei kutatások. Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1. 1907. 173–179

3. A lebontott szentmihályi kastély rokokó falfestéses gyerekszobája.
Divald Kornél: Egy kastély pusztulása. *Művészet*, 3. 1904. 393.

fontos volt, hogy sok oltárról vagy egyik-másik részletéről, rendszerint szobrairól fényképet is közölt, erre előzőleg alig volt példa. Ismételni kell, hogy ez egy tudomány kezdeti fázisához tartozó, felfedező cikksorozat, Divald itt olvasható leírásai még nem tekinthetők feldolgozásnak – de minden további munka nélkülözhetetlen előfeltételének igen. Alkalmanként egyes szobrokat egymáshoz hasonlítva próbál összefüggéseket, sajátkezütséget vagy műhelymunkát megállapítani, azaz a stíluskritika módszerét alkalmazni.²⁰ Néha méretet is közöl, ikonográfiai leírást általában igen. Ismételten védekezik a német hatás állandó felemlegetése ellen, hangsúlyozza a művek magyarságát, általában a magyar fejlődés önállóságát. Ráth György *Iparművészet*-köteteiben ő kapta a fafaragás témát, és erre utalva a cikksorozat egyik, Zólyom megyének szentelt írásában jogos önérzettel említi meg, hogy ő volt az első, aki a magyarországi szárnyasoltárokat összefüggően áttekintette.²¹ (Az oltárkészítés iránt érzett elfogultságát

²⁰ Endrődi Gábornak igaza van, amikor szememre veti, hogy én elismeréssel írok Divaldnak a stíluskritikai módszer alkalmazásával kapcsolatos érdemeiről, hiszen bizonytalan datálásai ennek hiányosságát nyilvánvalóan bizonyítják. Valóban, fogalmazhattam volna gondosabban, de az tény, hogy megpróbálkoztam vele, és ezt a század eleji Magyarországon kevesen tették. Endrődi 2001. i. m. 375–378. Divald vitájáról Kenczler Hugóval a stíluskritikáról: *uo.*, 378–380.

²¹ Divald Kornél: A fafaragás. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. II. Budapest, 1905. 167–253.

4. A kassai dóm főoltára. Divald Kornél: Magyarország középkori szárnyasoltárai. *MMÉEK*, 42. 1907. 257.

ben még inkább. A második kötet az előző cikksorozathoz annyiban is illeszkedik, hogy bepótol egy ottani hiányt, amikor bemutatja az abból hiányzó, bár oltárokbán leggazdagabb vármegyét. (Onnan nyilván azért maradt ki, mert akkor már folytak a munkálatok ezen a szépassági könyvön.) Ellentétben a szárnyasoltár-cikkek inkább leíró jellegével itt megpróbál fejlődésvonalakat felrajzolni, mesterek és hozzájuk kap-

jellemzi, hogy az összterjedelemnek éppen a negyede szólt a szárnyasoltárokról. A magyar fejlődés áttekintése az egész terjedelemnek majdnem ötöde, és ez nincs beleszámítva az előző negyedbe).

Divald számára fontos volt a topográfiai munka, de ő szervezetileg is a műemlékvédelemhez akart tartozni, és ez bizonyos fenntatásokkal, speciális pozíciók létesítésének elérésével sikerült is neki.²²

Már a harmincas éveiben járt, amikor megírt egy összefoglalást *Szepesvármegye művészei emlékei* címmel; érdekes, mind az ő mind a kor gondolkodására jellemző, mindenki mennyire természetesnek tartotta, hogy csak a középkori művészet alkotásait vette be.²³ Könyvébe szép számmal kerültek általa felfedezett, még a szakma nagy része számára is ismeretlen művek: az épületek között is van ilyen, a két következő kötet-

Az önérzetes megjegyzés pontos helye: Divald Kornél: Zólyom vármegye csücsíveskori szárnyasoltárai. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 43. 1909. 126.

²² Endródi 2001. i. m. 370–371.; Mikó 2001. i. m. 345. Divald a Műemlékek Országos Bizottsága társadalmi beágyazottságának szélesítése érdekében történt bővítéskor 1904-ben ott is foglalkoztatták, Horler Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 113., 269., 270., 272., 273.

²³ Divald Kornél: *Szepesvármegye művészei emlékei*. I–III. Budapest, 1905/1907. Az egyes kötetekről már megjelenésük évében megjelent, rendkívül alapos, a vállalkozás nagyságát elismerő, de számos esetben külön véleményt hangoztató, sőt vitába szálló ismertetés: Éber László *Archaeologiai Értesítő*, 45. 1905. 76–85.; 46. 1906. 160–170. és 47. 1907. 435–445. Éber azzal zárta ismertetéseit, hogy bárcsak még sok más megye is követné a munkát megrendelő és megjelentető szepesiek példáját, és még hozzátette, hogy ha erre a gazdagságra máshol nem is számolhatunk, de a rejtőzködő kincsek napvilágra kerülése akkor is öröm lesz.

csolható tanítványok munkáit felismerni. Fontos súlypont Lőcsei Pál, pontosabban a személyéhez vagy inkább a műhely egyik vagy másik tagjához köthető munkák szétválasztása; nagyjából ekkor indul az a vita, amelyben azóta sem sikerült mindenki által elfogadható álláspontot kialakítani.²⁴ A harmadik kötet tárgyai, az iparművészeti alkotások állandó használatnak vannak kitéve, tehát egyrészt elhasználódnak, másrészt jobban vesznek el, adott esetben inkább kerülnek magánszemélyek tulajdonába. Divald ennek ellenére imponáló mennyiséget tudott összegyűjteni a megyében, köztük sok addig ismeretlen darabot. Ez a három kötet a maga idejében nagyon nagy teljesítmény volt, egy ekkora terület alkotásainak összegyűjtésére, jó minőségű fényképekkel való közzétételére csak tőlünk nyugatra látunk példát. Jól mutatja egy Krakóból Divaldhoz intézett levél, milyen sokra becsülték a lengyel kollegák a két nép művészetének összefüggéseivel kapcsolatos, illetőleg topográfiai tevékenységét.²⁵

A továbbiakban még sokat foglalkozik a szárnyasoltár-témával, de ezek már nem összefoglalások. Óhatatlanul van bennük önisméltés, néha azonos mondatok is találhatók a különböző cikkekben. Írásainak egyik típusa egy város vagy egy templom egészének bemutatása, ahol azonban a prímét a szárnyasoltárok viszik. Jó példájuk a bártfai plébániatemplomról fentebb bemutatott cikk, egy-egy hasonlót szentelt az héthársi, és eperjesi templomnak majd a kisszebeni főoltárnak,²⁶ a másik típus egy művész személyével kapcsolatos, elsősorban a szobrok leírása, illetőleg a saját kezűnek mondható vagy inkább tanítványainak attribuílandó munkák bemutatása: Divald munkásságában ez Veit Stosst (akit kizárólag „Stósz Vid”-nek nevez) és Lőcsei Pált jelenti.²⁷ A két jeles szobrászról általában egyszerre nyilatkozik, munkásságukat egymásba szövődöttnek látja. Stossról konkrét bizonyítékok nélkül úgy véli, hogy Magyarországról származott („magyarországi származása mellett több körülmény szó,

²⁴ Minden bizonnyal igaza van Endrődinek, aki egy tartósan egyenletes teljesítményt nyújtani igyekvő, ezért egy több fafaragót egyesítő, talán nem is állandó létszámú műhelyt tételez fel Pál mester szigorúbb vagy lazább irányítása mellett, ahhoz az ulmi Niklaus Weckmannéhoz hasonlót, amelyet egy 1993-as stuttgarti kiállításon ismerhettünk meg. Endrődi Gábor: Kommentárok Pál mesterhez. *AGNH/MNG Évkönyve. Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*, 1997/2001. (2002) 55–53. Az említett kiállítás: *Meisterwerke massenhaft. Die Bildhauerwerkstatt des Niklaus Weckmann und die Malerei in Ulm um 1500*. Ausstellungskatalog / Württembergisches Landesmuseum. Hrsg. Gerhard Weilandt. Stuttgart, 1993.

²⁵ Végh János: Divald Kornél a szárnyasoltárokról. *A „szentek fuvarosa”* 1999. i. m. 41

²⁶ Divald Kornél: A héthársi Szent Márton-templom. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 47. 1913. 570–583.; Divald Kornél – Iványi Béla: Az eperjesi Szent Miklós templom. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 4. 1927. 32–73. függetlenül a városi levéltárnak a templom építéséről szóló adatai 21 oldalon. Divald Kornél: Felsőmagyarország gótikus szárnyasoltáiról. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 3. 1924. 17–31. Lényegében időrendi felsorolás; a 22–23. oldalon azt írja, hogy a főpapi pecsétek létező oltárok kicsinyített képeit őrzik. (Ennek cáfolata Bogay Tamás: Adatok a középkori magyar oltárdíszítő művészet történetéhez. *Regnum*, 5. 1943. 91–112.) Kisszebenről valamivel később Divald Kornél: A Szépművészeti Múzeum kisszebeni szárnyasoltára. *Magyar Művészet*, 4. 1928. 683–696.

²⁷ Divald 1928. i. m.; Uó: Stósz-tanulmányok. *Budapesti Szemle*, 157. 1914. No 447. 382–431.

mint ellene”), egyik érv: mesterjegye a magyar címer kettőskeresztje egy egészen kis kiegészítéssel. Fiatal éveikben Besztercebányán együtt, „társas viszonyban” dolgoztak, onnan ment az egyik Nürnbergbe majd Krakkóba, a másik Lőcsére. Pál 1500 körül, Stoss megbélyegzettségének legsötétebb éveiben felkeresi őt, stílusuk kissé közeledik is egymáshoz; a Firenzébe került Szent Rókus és a lőcsei főoltár Szent Jakabja azért hasonlítanak egymásra, mert Pál egy jól felhasználható vázlatot küldött Stossnak. A lőcsei mester saját kezű munkájának a főoltár két figurájától, Máriától és Jakabtól eltekintve csak a Jézus születése-csoportot fogadja el, a többi, gyakran neki tulajdonított lőcsei, szepesszombati és egyéb oltárt műhelyétől származtatja.

Divald sokat foglalkozott iparművészettel, ezért is kérte fel őt Ráth György több cikk megírására az összefoglaló három kötetben. Az ő munkája a faragáson kívül még a lakkművészet és az üveg; az elsőben szinte kizárólag a japán alkotásokról esik szó, a másodiknál az a feltűnő, milyen sokat ír kémiai problémákról, egyébként mindkettő korrekt fejlődéstörténet.²⁸ Fentebb láttuk, milyen hangsúlyos részt szánt háromkötetes szepességi könyvében az iparművészetnek. Gyűjtései azonban inkább az egyes templomokban található tárgyak rögzítését, az érdeklődés felkeltését, a további kutatás elindítását szolgálták: általában nem voltak eléggé alaposak, az ötvösjegyek meglétét vagy hiányát, a textíliák méretét nem mindig adta meg. Bár általánosságban fogalmazott, de önmagát is jellemezte, amikor azt írta, hogy „ha kutatásunk nem is jutott fel a hegytetőre, a félúton is érdemes megállapodni, hogy végig tekintsünk azon, a mi művészetünkben fönnmaradt.” Ez a mondat a magyar iparművészet történetéről írott könyvének a bevezetéséből való, amelyről ő írt először összefoglalóan, és ott meg is említi, milyen nehéz szintézis írni akkor, ha még távolról sincs minden emlék összegyűjtve.²⁹ A könyv egyébként jól mutatja szerzőjének mai szemmel alig felfogható közömbösségét a közelebbi múlt művészete iránt: a 246 oldalnyi összterjedelemből mindössze az utolsó hetet szánta a közelebbi múltra; ennek címe „Korunk iparművészete”, és ezt a 19. század közepétől (!) számította. Nehezen értelmezhető utolsó mondata így hangzik: „Egységes, modern nemzeti stílus ma sem művészetünkben, sem iparművészetünkben nincs. Ennek föltétele, hogy... a társadalom különféle rétegeit elválasztó árkokat kitöltse... a társadalmat átható nemzeti érzés.”

Élete végén még írt egy összefoglalót, ezalkalommal a magyar művészet egészéről, szép képekkel. A cím, *Magyarország művészeti emlékei* a szerző műemléki kötődéséről árulkodik: az ország művészetének története az emlékek, szinte azt gondolhatjuk, hogy a műemlékek egymásután sorolásából áll.³⁰ (Különös tény, hogy ezután viszony-

²⁸ Divald Kornél: A lakkművéség. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. II. Budapest, 1905. 297–329., Uő: Az üveg. Uo., III. 1912. 327–378.

²⁹ Divald Kornél: *A magyar iparművészet története*. Budapest, 1929. 8.

³⁰ Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. Angol nyelvű változata: *Old Hungarian Art*. London, 1931. Érdekes, hogy a szlovák művészet első összefoglalója feltűnően hasonló külsővel és tipográfiával jelent meg, Vladimír Wagner: *Dejiny výtvarného umenia na Slovensku*. Trnava, 1931. A különös hasonlóság oka nyilvánvalóan az, hogy a „Spolok sv. Vojciecha” annak a magyar „Szent István Társulatnak” megfelelője volt, amely számos Divald-művet jelentetett meg. Nagyon elismerő

5. A héthársi fatemplom a háború előtt és az orosz betörés után.
Divald Kornél: Pusztuló fatemplomok. *Élet*, 1918. május 26. 521.

lag gyors egymásutánban, mindössze nyolc év alatt a magyar művészettörténetnek még két áttekintése is született, az egyik Péter András: *A magyar művészet története*. Budapest, 1930. 2 köt., a másik Hekler Antal: *A magyar művészet története*. Budapest, 1935.) Divald könyve a magyarországi művészet legfontosabb alkotásainak korrekt, nem különösebben egyéni felsorolása, ugyanazokkal az elfogultságokkal, amelyeket eddig is megfigyelhettünk. Majdnem kétharmadát a középkor tölti ki, ennek szinte egyhatoda a szárnyasoltárok, a barokk már rövid, alig több mint a terjedelem tizede, és a fejlődést a szintén rövid klasszicizmussal be is fejezi. A közelmúlt és a jelenkor tudomásul nem vétele ugyancsak meglepő egy olyan művészettörténész esetében, aki tárlati kritikákkal kezdte, és ezekhez később sem maradt hűtlen. Kicsivel később jelent meg egy ugyancsak szép illusztrációkkal kísért könyve az Árpád-házi magyar szentekről.³¹ Nemzeti szentjeink történeteit mondja el benne, bőségesen merítve a hozzájuk fűződő legendákból.

Topográfiai kutatásaival kapcsolatos feljegyzései a közelmúltban nyomtatásban is megjelentek a hozzájuk készült fényképekkel együtt.³² Érdeklődését ismerve logikus,

ismertetés róla Hoffmann Edith-től, *Protestáns Szemle*, 37. 1928. 130–131. Figyelemre méltó, hogy ez egy protestáns folyóiratban jelent meg a köztudottan katolikus Divaldról.

³¹ Divald Károly: *Az Árpád-ház szentjei*. Budapest, 1930.

³² A „szentek fuvarosa” 1999. i. m. Lassan elkezdődik a hivatkozás erre a könyvre. Horogszegi Tamás: Torony, korona, koronázás. *Ars Hungarica*, 47. 2021. 131.; Ludwig Emil: A „szentek fuvarosa” nyomában.

hogy a templomokat, kápolnákat megvizsgálva a bennük található művészi értékkel bíró tárgyakat, elsősorban az oltárokat, azután az azokról származó szobrokat, ötvös-tárgyakat, textíliákat vette számba. Viszonylag kevésbé foglalkoztatta az épület maga, és meglepően kevésbé, általában csak egy futó említés erejéig a templomban található falfestmény, a várak, vármokok szinte egyáltalán nem. Érdekes próbálkozás volt ez Magyarország műemléki topográfiájának sokszor elkezdett, és be még mindig nem fejezett összeállításának útján, és nagyon igazuk van azoknak, akik az tartják különös értékének, hogy Divald – alighanem utolsóként – még együtt látta ezeket a történelmileg kialakult együtteseket.³³ Ez a „lajstrom” nem kiadásra előkészített kézirat, hanem személyes feljegyzések együttese, így nagyon sok következetlenség van benne, az egyes objektumok feldolgozása nem szigorúan egyforma stb. Mostani kiadása egyébként több jegyzék össze szerkesztéséből született, hívja fel a figyelmet Mikó és Endrődi.³⁴ Ideiglenes jegyzék, első próbálkozás, így gyakran nem elég alapos, a tárgyak méreteit, az ötvösmunkák mesterjegyeit sem mindig rögzítette.³⁵

Van azonban egy olyan könyve, amelyben az adatok annyira megbízhatóak, hogy még most, száz év után is erre szokás hivatkozni, ez a Magyar Tudományos Akadémia múltjának és palotájának bemutatása.³⁶ Az Akadémia megalapításával és az azóta eltelt évtizedek történetével, a legfontosabb tisztségviselőkkel kezdi, megemlékezik a fontosabb eseményekről, határozatokról, az Akadémiának szánt adományokról, gyűjteményekről. A továbbiakban – és ennek van a legnagyobb forrás-értéke – jegyzőkönyvi stílusú, leltározásszerű részletes leírás következik az épületben látható freskókról, szobrokról, sőt az egyes termeket díszítő festményekről, beleértve azok egymásutánját is. Ennek a könyvnek a megírására való megbízás (felkérés?) valószínűleg összefügg azzal, hogy akadémiai levelező tag volt.³⁷

A bevezető sorokban említett „korai fázis”, amelyhez Divald tartozott, bizonyos szóhasználati sajátosságokban is megnyilvánul. A „gót” vagy „gótikus” szót a legritkább esetben írja le, helyette a „csúcsíves”-t használja. A „predella” nála „oltárpalc”, a „szlovák” pedig „tót”, az „oláh” szó csak ritkán olvasható, de a „rác” egyáltalán nem

---

In: Uő: *Felvidéki műemlékkalauz*. Budapest, 2000. 7–10. Ezzel együtt talán túlzás „Divald-dömpinget” emlegetni, Endrődi 2001. 398., 399.

³³ Kerny Terézia: Divald Kornél felső-magyarországi topográfiai útjai (1900–1918). A „szentek fuvarosa” 1999. i. m. 27. Ugyanebben a cikkben részletes leírás Divald műemlékeket felkereső újairól, illetőleg az ő tevékenységét megelőző topográfiai kísérletekről

³⁴ Mikó 2001. i. m. 355.; Endrődi 2001. i. m. 360–361.

³⁵ Endrődi 2001. i. m. 370., Grotte András: Divald Kornél és az ötvöség. A Szilassy-probléma. A „szentek fuvarosa” 1999. i. m. 44–48.

³⁶ Divald Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Magyarázó kalauz*. Budapest, 1917. Néhány hivatkozás Divald könyvére: Kemény Mária: *Az MTA palotája*. Budapest, 2015., illetve *150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény-, és gyűjteménytörténet*. Szerk. Bicskey Éva, Ugrý Bálint. Budapest, 2018.

³⁷ Ez – és előmenetelének számos más fordulata – nyilván nem történhetett volna meg nagyhatalmú pártfogók nélkül. Ennek bizonyítékairól, az ebből adódó visszasságokról Mikó 2001. i. m.; Endrődi 2001. i. m.

6. Az oravkai templom belseje. Divald Kornél: Pusztuló fatemplomok. *Élet*, 1918. május 26. 522.

fordul elő, ehelyett a „szerb” szerepel. A „katholikus” írásmód is már archaizmus a huszadik század előrehaladtával. Stoss keresztnévnek állandóan használt magyar változata tekinthető tudatos állásfoglalásnak, viszont a „Donner Ráfél György” és a „Kracker Lukács János” már egyszerűen képtelenség, a 19. században megjelent könyveken olvasható „Hugo Viktort” és „Verne Gyulát” juttatja eszünkbe.

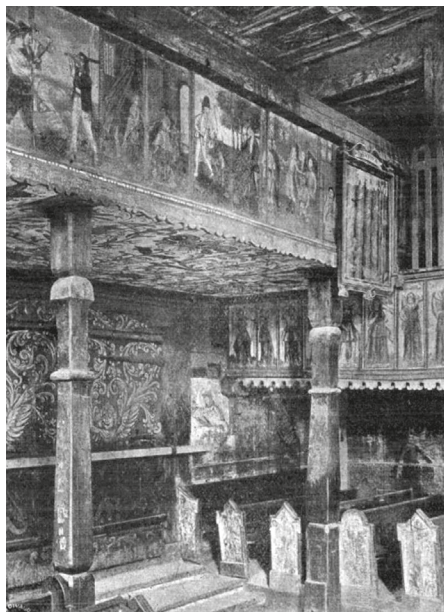
Végül is mit gondoljunk Divald Kornélról? A legegyszerűbb, legtalálhatóbb választ – mint annyiszor – Genthon szavai mondják: „munkájának el nem múló érdeme nem a feldolgozás, hanem a felkutatás és a megmentés.”³⁸

DIVALD KORNÉL PÁLYAKÉPE

Divald Kornél (Eperjes, 1872. május 21. – Budapest, 1931. március 24.) művészettörténész, író. Édesapja Divald Károly (1830–1897) fényképész,³⁹ édesanyja Steinhübel Róza (1840–1906). Középiskoláit az Eperjesi Királyi Katolikus Főgimnáziumban végezte. 1890-ben beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem Orvostudományi Karára, majd 1892-ben átiratkozott a Bölcsészettudományi Karra, német–magyar tanári szakra. Tanulmányait hallásának gyengülése miatt abba kellett hagynia, de végül képes volt abszolutóriummal lezárni. („Ez a fáradhatatlan érdeklődésű kutató természet tanárának

³⁸ Genthon 1933. i. m. 46.6

³⁹ Cs. Plank Ibolya – Kolta Magdolna – Vannai Nándor: *Divald Károly és vegyész üvegcsarnokából Eperjesen. A Divaldok és a Magas Tátra első képei*. Budapest, 1993.

7. Az oravai templom belseje.

Divald Kornél: Pusztuló fatemplomok.

Élet, 1918. május 26. 522.

ez a tisztség utóbb átkerül a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének kötelékébe. 1907-ben megnősült, felesége: Dobránszky Ilona (1885–1959). 1911-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Műemléki kutatásai során számos régi és becses tárgyat juttatott közgyűjteményekbe, így jelentős érdemei vannak a bártfai (1907), a besztercebányai (1909) és a selmecbányai (1912) múzeumok anyagának összegyűjtésében. 1923-tól a Vallás és közoktatásügyi Minisztérium régészeti előadója, 1925-től ugyanilyen minősítéssel a Magyar Nemzeti Múzeumba helyezik. Ez mai terminológia szerint muzeológust jelent, az akkor még jelentős ottani képzőművészeti gyűjtemény késő középkori részének, szárnyasoltároknak és az azokhoz illő szobroknak, táblaképeknek volt haláláig gazdája.

DIVALD KORNÉL FONTOSABB ÍRÁSAI

A felső-magyarországi renaissance építészet. Budapest, 1900.; *A régi Buda és Pest művészete a középkorban*. Budapest, 1901. (Művészeti könyvtár); *Szepesvármegye művészei emlékei*. I–III. Budapest, 1905/1907.; *Budapest művészete a török hódoltság előtt*. Budapest, [1909.] (Művészeti könyvtár); *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai: művészettörténelmi tanulmányok*. Budapest, 1909/1911.; *A bártfai szt. Egyed-templom*. I–V. *Archaeologiai Értesítő*, 35. 1915. 105–114., 310–335.; 36. 1916.

ellenkezése miatt nem szerezhette meg a doktori oklevelet, amely pedig Magyarországon inkább, mint egyebütt, nélkülözhetetlen szabadalomlevél a tudományos pályán. Szerencsés véletlen volt és egyeseknek különös jóakarata, hogy Divald mégis elvégezhetette a sorstól reászabott munkának nagy részét.”⁴⁰) 1892 óta ír, elelente a *Magyar Szemlébe*, „Cornelius” álnéven. 1899-ben a Szent István Társulat a későbbi Szent István Akadémia) tudományos és irodalmi osztálya tagjának választja. 1904-től a Múzeumok és Könyvtárak Országos Központjának, majd 1905-től a Műemlékek Országos Bizottságának megbízásából elkezdi a hazai műemlékállomány felmérését célzó utazásait, először Szepes és Sáros megyében. 1905-től a kultuszminisztérium „régészeti szakmegbízottja”,

⁴⁰ Elek Artúr: Pasteiner Gyula. *Nyugat*, 24. 1931. 777.

147–189.; 37. 1917. 100–149; 38. 1918/1919. 65–92.; A fafaragás. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. II. Budapest, 1905. 167–253. A lakkművesség. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. II. Budapest, 1905. 297–329.; Az üveg. *Az iparművészet könyve*. Szerk. Ráth György. III. Budapest, 1912. 327–378.; A héthársi Szent Márton-templom. *MMÉEK*, 47. 1913. 570–583.; Stósz-tanulmányok. *Budapesti Szemle*, 157. 1914. No 447. 382–431.; A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. *Magyarázó kalauz*. Budapest, 1917; Felsőmagyarország gótikus szárnyasoltáraitól. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 3. 1924. 17–31; Az eperjesi Szent Miklós templom. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 4. 1927. 32–73. [társszerző: Iványi Béla]; Lőcsei Pál mester és köre. *Magyar Művészet*, 4. 1928. 742–760. *A magyar iparművészet története*. Budapest, 1929. (Szent István könyvek, 75/76.); *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927.

DIVALD KORNÉLRÓL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Elek Artúr: Divald Kornél. *Nyugat* 19. 1926. 884–887. – újra közölve: Elek Artúr: *Művészek és műbarátok*. Sajtó alá rend. Tímár Árpád. Budapest, 1996. 147–150.; Brisis Frigyes: Divald Kornél. *Élet*, 27. 1926. 21–22.; Hein Tádé: Divald Kornél (Tarczai György). Sopron, [1931.]; Farkas Zoltán: Divald Kornél (1872–1931). *Nyugat*, 24. 1931. 561.; Genthon István: Divald Kornél 1873–1931. *Napkelet*, 9. 1931. 460–461.; –s –l. [Kampis Antal]: Divald Kornél. *Archaeologiai Értesítő*, 45. 1931. 284–285.; Varjú Elemér: Divald Kornél 1872–1931. *Magyar Művészet*, 7. 1931. 173–178. A „szentek fuvarosa”. *Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919*. A kötetet szerk. és Divald Kornél kéziratát sajtó alá rend. Bardoly István. A képanyagot vál., szerk. és meghatározta: Cs. Plank Ibolya. Budapest, 1999. benne: Kerny Terézia: Divald Kornél felső-magyarországi topográfiai útjai (1900–1919). 8–31. + Végh János: Divald Kornél a szárnyasoltárokról. 32–42. + Cs. Plank Ibolya: „Rögtön kibontottam gépemet...” Divald Kornél és a fényképezés. 66–124. + Cs. Plank Ibolya: Divald Kornél fényképfelvételeinek jegyzéke. 469–539. – Gulyás V.: 840–843.; MTAT I.: 268.; MÉL I.: 380–381.; MMA 203–204. (Basics Beatrix); RÚL V.: 544.; ÚMÉL II.: 178–179.

Farbaky Péter

SCHOEN ARNOLD (1887–1973)

IFJÚKOR, TANULMÁNYOK

Schoen Arnold 1887. november 17-én született a Zólyom vármegyei Kiszgaramon (ma Hronec, Szlovákia),¹ a falu Breznóbánya (ma Brezno, Szlovákia) mellett fekszik. Édesapja, a kiszgarami Schoen Lőrinc² a helyi vagongyár felügyelője, édesanyja a másodsorú férjhez ment rózsahegy (ma Ružomberok, Szlovákia) születésű Bauer Gizella községi szülésznő volt.³ Ahogy önéletrajzában ezt fontos tényként megjegyzi: ugyanabban a kórházban született, ahol az először vasöntő, később szobrász Huszár Adolf (1843–1885) felnőtt ápolónő édesanyjával.⁴ Szülőfalujában, Kiszgaramon keresztelték meg öt nappal később, római katolikusként.⁵ Keresztnevét az egy évvel korábban elhunyt, beszercebányai püspök (1871–1886, majd halála évében nagyváradi püspök) és művészettörténész, Ipolyi Arnold (1823–1886) nyomán kapta. Szülei német származásúak voltak, így Schoen a magyar mellett a németet is anyanyelvi szinten beszélte, valamint szlovákul is jól tudott.⁶ Fontos döntésük volt, hogy nem a közeli, de a századfordulón csak közel négyezer lakosú Breznóbányán, hanem a jelentősebb, az akkor nagyjából kilencezer lakosú vármegyeszékhelyre, Beszercebánya (ma Banská Bystrica, Szlovákia) királyi katolikus főgimnáziumába iratták be.⁷ Itt a nyolc osztályt 1898–1906 között végezte el, közben 1905-ben a helyi *Felvidék* lapban már megjelent *Az est* című

¹ A település neve németül és Schoen egyéb családi irataiban korábban Rónicz, németül Rohnitz, Rhonicz.

² Született Kiszgaramon, 1849. augusztus 12-én. MTA KIK, Kézirattár, Schoen Arnold hagyatéka [a továbbiakban SchH], ltsz.: Ms 2385/3.

³ Horánszky Nándor: Schoen Arnold munkássága. *Ars Hungarica*, 7. 1979. 75. és személyi iratok: MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/34. 1886. január 10-i házasságkötésükkor Bauer Gizella Komár Ignác özvegye volt, 1857. október 31-én született. A pozsonyi Bábaképzőn kapta oklevelét 1884. július 23-án, a díszes okmány őrzési helye: MTA KIK, SchH, ltsz.: Ms 2385/34. Bauer Gizellának két fia volt első házasságából. Csak a második fiú neve ismert: Komár Gábor Schoen Arnold féltestvére volt, aki festegetett is, kis vízfestményét Schoen megőrizte, ld. uo., Ms 2385/28.

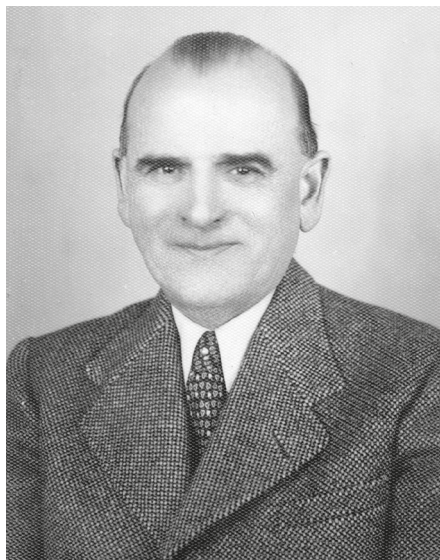
⁴ Schoen Arnold önéletrajza, amit nyugdíja felemelése ügyében írt 1955. június 12-én az MTA II. osztályának. BTM Adattár, Biz.[almas] 14-01-16/1955. BTM iktatószámán.

⁵ MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/2. Állítólag nagyon csenevész újszülött volt, az orvos tanácsára szülei rögtön a koporsót is megrendelték: Sz.[igeti] E.[ndre]: Schoen Arnold nyolcvan éves. *Új Ember*, 1967. november 12. 2. (nyilván Schoen maga mondta el a történetet az újságíróknak).

⁶ Horánszky 1979. i. m. 75.

⁷ A gimnázium a beszercebányai Főtérről nyíló, a vár melletti Mátyás téren álló kubusos Rundbogenstilű épület (kronosztikonja szerint 1858-ból) volt. A két világháború közötti csehszlovák időkben katonai parancsnokság működött benne, ld. egy 1930-as, Fortepan 95815. ltsz. fotón, adományozó: Schermann Ákos. Az épület mai címe: Námesťie Štefana Moyzeša 14.

verse.⁸ 1906. június 28-án érettségizett, választott pályaként végzésekor a főgimnázium értesítője a tanárt regisztrálta.⁹ Két hónap múlva, augusztus 28-án belépett a premontrei rendbe, a jászóvári premontrei apátságban öltözött be novíciusnak¹⁰ és 1907. szeptember 1-én itt tett egyszerű fogadalmat.¹¹ Kevéssel ezután, 7-én a kassai premontrei főgimnáziumban kiegészítette érettségi vizsgáját.¹² Jászóváron találkozott Császár Elemér (1874-1940) irodalomtörténésszel, aki az amúgyis tanári pályára készülő fiatalembert rábeszélte: iratkozzon be a pesti bölcsészkarra.¹³ Ugyancsak ő ajánlotta be a műgyűjtő, történetíró Horánszky Lajos bankigazgatónak (1871-1944), hogy tudóbeteg magántanuló fiának, Nándornak (1899-1976) házitánítója legyen: így az ifjú Schoen az 1910-es években a Horánszky családnál lakott a Városmajor u. 12. sz. alatt. Ez a kapcsolat új szellemi távlatokat nyitott meg számára, egyrészt Horánszky

1. Schoen Arnold arcképe, 1940 körül. [ifj.] Horánszky Nándor archívuma, BTM ltsz.: A M.1828-2018. © Budapesti Történeti Múzeum

⁸ *Felvidék*, 1905. június 29. 5.

⁹ Az 1900/1901. tanévben a III. osztályba járt: *A beszercebéányai kir. kath. főgymnasium értesítője az 1900-1901. tanévről*. Közzéteszi Lévy István igazgató. Beszercebéánya, 1901. Ugyanebben az értesítőben a 90. oldalon az I. statisztikai táblázatában szerepel a 313 tanuló vallási megoszlása: 171 római katolikus, 40 evangélikus, 7 református, 95 izraelita; nyelvismereti viszonyok: 29 magyar, 23 magyar-német, 134 magyar-tót, 127 magyar-német-tót. A VIII. osztályt az 1905/1906. tanévben végezte: *A beszercebéányai Kir. Kat. Főgimnázium értesítője az 1905-1906. tanévről*. Közzéteszi Jurkovich Emil igazgató. Beszercebéánya, 1906. 139. Osztályfőnöke: dr. Friml Aladár: uo., 89. A Hevenessy-alapból jutalmat kapott Schön [sic!] Arnold: uo., 124. Érettségi vizsgálatok: Schön Arnold, választott pálya tanári: uo. 143. Érettségije időpontjáról ld. a Pázmány Péter Tudományegyetem, Quaestura – Bölcsészettudományi végbizonyítványok: ELTE Levéltár, VIII.I.002.b.II.5, 32. A bölcsészkarra vonatkozó levéltári adatokat Somogyi Máté levéltárosnak köszönöm.

¹⁰ *A Jászóvári Premontrei Kanonokrend névtára az 1908-ik évre*. Budapest, 1907. 65. Felvételéről a premontrei konvent 1906. augusztus 27-én tartott értekezlete döntött, ahol minden felvételizőt egyénileg meghallgattak. Slovenský národný archív Premonštrátska prepozitúra Jasov, az online fondjegyzékben: Premonštráti v Jasove, [A jászóvári premontreiek iratai] K. č. 159. (159. doboz) 272., 481. sz. iratok.

¹¹ Uo. Az egyszerű fogadalom időleges volt, nem tévesztendő össze az örökfogadalommal.

¹² ELTE Levéltár, VIII.I.002.b.II.5, 32.

¹³ Horánszky 1979. i. m. 75. Horánszky Nándor szerint a kolostorban töltött év alatt tökéletesítette latin nyelvtudását.

Lajos könyvtára és metszetgyűjteménye, másrészt kiterjedt értelmiségi kapcsolata révén. Nándort az Adriához, Crikvenicába éppúgy elkísérte, mint a Tátrába vagy a Szepességbe, s barátságuk egész életükben megmaradt.¹⁴ 1907. szeptember 11-én, az 1907/1908. tanév I. félévében Schön Arnold Ábel néven belépett a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkar hallgatóinak sorába, a rendi évkönyv szerint ekkor még tanárjelöltként tartották nyilván magyar és latin nyelvből.¹⁵ A premontrei egyetemi hallgató novíciusok az 1902-ben a pesti Horánszky u. 23. szám alatt megnyílt rendi, Szent Norbertől Nevezett Hittudományi és Tanárképző Intézetben, a Norbertinumban laktak, amely az egyetemi tanulmányokat kiegészítő, főleg a késő délutáni órákban folyó négyéves rendi teológiai képzés helyszínéül is szolgált.¹⁶

A bölcsészkar második tanéve elején érhetett meg benne az az elhatározás, hogy a szerzetesi és tanári pályát elhagyva a művészettörténetet választja. 1908. október 5-én írta meg Fábry Emil OPraem. (1846–1911) premontrei kormányzónak – aki 1902 óta vezette a Norbertinumot –, az elhatározását, hogy kilép a szerzetesrendből. *„Mihelyst pedig annak a tudatára ébredtem, hogy a Rendnek lelkiekben is hasznos munkása nem lehetek, nyomban azt is beláttam, a Rendben érdekből nem maradhatok.”*¹⁷ Kilépése megrendítette a rendet, hiszen egyetemi tanulmányainak minden költségét és egyben budapesti lakhatását is ők biztosították. Takács Menyhért prépost Fábrynak Jászóvárból 1908. október 6-án írt levelében visszaélésnek értékelte növekedük kilépését.¹⁸ Norbert Schachinger (1842–1922) OPraem. rendi generális végül 1908. december 18-án mentette fel szerzetesi fogadalma alól.¹⁹

Schoen a bölcsészkaron az 1911/1912. tanév I. félévének végéig 9 félévet hallgatott, 1911. december 29-én tette le az abszolutóriumot.²⁰ Művészettörténeti tanulmányai Pasteiner Gyula (1846–1924) tanszékvezetése idejére estek, akivel nem volt jó viszonyban.²¹ 1908-ban még kettős keresztnévvel jelent meg két tanulmánya: Gyöngyösi István (1629–1704) eposzáról,²² illetve első szakpublikációjaként „földije”, Huszár Adolf (1842–1885) egy domborművéről.²³ Úgy látszik, először a 19. század művészete ragadta meg egyetemi évei alatt, de 1911-ben már Johann Lukas Kracker jászói műveiről

¹⁴ Horánszky Nándor szóbeli közlése. Horánszky Lajos jól ismert történészeket és bécsi levéltárosokat is.

¹⁵ ELTE Levéltár, VIII.I.002.b.II.5, 32. recto és verso, valamint ebbe a végbizonyítványba behelyezett Schoen 1931. februári, névkiigazításra irányuló kérvénye a rektorhoz; névtár (9. jegyzetben i. m.) 54.

¹⁶ Gödöllői Premontrei Apátság Levéltára, Kovács Ágnes kéziratáros összefoglalója Schön (Schoen, Schön) Arnold Ábelről. Ezért és a Schoenre vonatkozó rendi levéltári információkért hálás köszönetem.

¹⁷ Budapest Főváros Levéltára, a Norbertinum iratai, VIII.4.a. Általános ügyviteli iratok, 227; J. N./796. sz. irat.

¹⁸ Uo. 228. sz. irat.

¹⁹ Uo. 231. sz. irat: Szepesi Géza főszámvevő 1909. január 11-én kelt levele Fábry Emilnek.

²⁰ ELTE Levéltár, 8. jegyzetben i. h., verso; az abszolválás időpontja: uo., VIII.I.008.I.4, 62, 60. számon.

²¹ Erről ld. Horánszky 1979. i. m. 76.

²² Schön Arnold Ábel: Gyöngyösi Phoenixének magyarázatához. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 32. 1908. 649–650. A mű Badics Ferenc kiadásában 1905-ben jelent meg a Franklin Társulatnál.

²³ Schön Arnold Ábel: Huszár Adolf reliefe. *Művészet*, 7. 1908. 273. kiegészítése uo., 420. A következő évben a beszercebányai *Figyelő* folyóiratban publikált újra a szobrászról: 1909. szeptember 5., és szeptember 12., majd 1920-ban a *Szlovák Szemle* c. folyóiratban egy hosszabb tanulmányt, 1. füz. 19–32.

írt.²⁴ Az utóbbi két részes tanulmánya, valamint 1912-ig több kiállítási beszámolója *A Cél* című, 1910-ban indult, „nemzetvédő” folyóiratban jelent meg, ezután ide már nem írt.²⁵ Ezekben az években még kereste útját: népdalokat gyűjtött Ipolybalogon, és Palóc Regő álneven *Asszonyi bűbáj* címen versciklusát is publikálta, szintén 1912-ben.²⁶ 1911-ben megtudta, hogy Rosonowski Frigyes révén egy veronai templomból festmények kerültek Magyarországra,²⁷ ezért elutazott Olaszországba,²⁸ amelyről így számolt be: „1911. december 24-én érkeztem Veronába, hogy Sfrisator gyűjthessek adatokat. Mivel a Brasarola-család vidéken tartozkodott, a portinaio pedig a Ghiaraba nem engedett be, óvatlan pillanatban átmásztam a falkerítésen a kertbe s a templomocska ablakán keresztül próbálkoztam a belsejének fényképezésével. Aztán nagynehezen kimásztam a kertből a falkerítésen át. Másnap elmondtam kalandomat Ant. Avena muzeumigazgató-nak, aki felajánlotta, hogy lefotografáltatja annak belső részleteit és megküldi nekem 40 lírát kérve annak költségeire, amit én legott kifizettem neki és december 29-én elutaztam onnan. Avena soha nem küldte meg a fényképeket, még csak nem is exkuzálta magát”.²⁹ A Santa Maria della Ghiara (Ghiaia) templom mára már használaton kívüli, exszekrált épület a Corso Porta Nuováról nyíló Vico Ghiaria 7/A szám alatt.³⁰ Schoen Francesco Barbieri Sfrisato (1623–1698) barokk festőről írt monográfiája 1914-ben jelent meg.³¹ Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy gondoljuk, hogy ez lehetett volna bölcsészdoktori értekezése, azonban a Pasteinerrel való rossz viszonya miatt ez a lehetőség alighanem „kútba esett”, és doktorálására csak másfél évtizeddel később került sor.³²

²⁴ Schön Arnold Ábel: Kracker magyarországi működésének első festményeiről. *A Cél*, 2. 1911. 379–383., 428–433.

²⁵ Feszty Árpádról, Hegedüs Lászlóról és Szinyei Merse Pálról szóló cikkei publikálta itt. A folyóiratról ld.: Godinek Ibolya: Fajvédő eszme *A Cél* című folyóiratban. *Valóság*, 57. 2014. 40–58.

²⁶ *Palóc népdalok (Ipolybalog)*. Gyűjtötte Schoen Arnold. Budapest, 1911.; *Asszonyi bűbáj (versciklus)*. Budapest, 1912.

²⁷ Horánszky 1979. i. m. 76. A festmények származási helyeként Ravennát ír, tévesen, Verona helyett. Rosonowski Frigyes állatpreparátor volt, és ezüstérmet nyert az 1900. évi párizsi világkiállítás magyar vadászati részlegében. Ld.: Földi János: Párizsi levél. *Erdészeti Lapok*, 39. 1900. 854.

²⁸ Utazását id. Horánszky Nándor nagyapja, Babarcsi Schwartzer Ottó ideg- és elmeorvos (1853–1913) anyagi támogatása tette lehetővé. Ifj. Horánszky Nándor szóbeli közlése.

²⁹ MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/190. boríték gépelt szövege, Dr. Antonio Avena igazgató névjegye, amin neve kézírásos. Ezen a kettőn van Schoen leírása. Uo. 191–193.: három kisméretű fényképnagyítás, 194.: ezek negatívjai.

³⁰ 1591–1774 között a teatinus rendé volt. Ld.: <https://catalogo.beniculturali.it/detail/ArchitecturalOrLandscapeHeritage/0500174386> (letöltés időpontja: 2022. június 6.)

³¹ Schoen Arnold: *Francesco Barbieri Sfrisato*. Budapest, 1914. Elismerő recenziója: Lázár Béla. *Művészet*, 15. 1915. 335–336. Idegen nyelven sajnos nem publikálta. Schoen a leválasztott falképdarabokat Rosonowski budai, Pasaréti út 83. sz. alatti lakásában vizsgálta. (uo., 110.) 1916 novemberében Schmidt Miksa bútorgyáros megvette a műtárgygyűjtést, s restauráltatni akarta. (*Az Ujság*, 1917. január 18. 12. és január 19. 7., a fontos adatokra Rostás Péter hívta fel a figyelmemet.) Hollétük azóta ismeretlen.

³² Gosztonyi Ferenc: A Pasteiner-tanítványok. *Ars Hungarica*, 38. 2012. 11–71. Schoen Arnoldot nem említi közöttük.

2. A korábbi beszercebányai királyi katolikus főgimnázium homlokzata 1930-ban.
Fortepann 95815, Schermann Ákos adománya

Tudomásom szerint nem vett részt az I. világháborúban, 1917-ben „Nemzeti demokrácia?” címmel írt iskolavárosa napilapjába cikket.³³ Úgy tűnik, az 1910-es évek első felétől rendszeres kutatójává vált Budapest Székesfőváros Levéltárának, mert 1916-tól kezdve sorban jelentek meg a budapesti barokk és klasszicista, főleg szobrászati emlékekről írt alapos tanulmányai, kismonográfiái: a krisztinavárosi templomról, a IV. Károly koronázása (1916) alkalmából átalakított budavári Szentháromság szoborcsoportról, a vízivárosi Immaculata-emlékről, illetve közleményei a Sándor-palota Kirchmayer-domborműveiről és az újlaki Thimi-síremlékről.³⁴ Mindezekben a levéltári kutató történész és az átfogó horizontú és tudású művészettörténész szemlélete egyesül. Az utóbbi rövid cikke megjelent a Régészeti Társulat első évkönyvében is, amelyet az 1920. május 17-i ülésükön titkárává választott, aktivizálódó Gerevich Tibor (1882–1954) szerkesztett. Schoen tehát a magyar művészettörténet új irányítói felé

³³ *Beszercebányai Hírlap*, 1917. szeptember 23. A város háborús viszonyairól ld.: Bóna László: A háború és a hétköznapok. Az első világháború hatása a hétköznapi életre Beszercebányán. *Tempevölgy*, 7. 2015. 103–115. Nem tudjuk, hogy a szintén kisgarami születésű, 22 évesen elesett Schön Géza (1892–1914) esetleg testvére vagy rokona lehetett-e Schoen Arnoldnak. Ld.: Hadtörténeti Intézet és Múzeum I. világháborús adatbázisa: <https://ivh-katonahoseink.militaria.hu/searchindex>

³⁴ Schoen Arnold: *A Budapest-krisztinavárosi templom*. Budapest, 1916.; Uő: *A budavári Szentháromság-szobor emléke*. Budapest, 1918.; *Pest-budai művészeti almanach az 1919 esztendőre. (Ötven képpel)*. Szerk. Schoen Arnold. Budapest, é. n. [1918].; Uő: *A Buda-vízivárosi Immaculata-emlék* (Hörger Antal műve). *A Műbarát*, 1. 1921. 313–318.; Uő: *A budai szobrászat két empire emléke*. *A Műbarát*, 1. 1921. 185–189., 220–224. Módosítva megjelent: *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve*, 1. 1923, 195–198.

tájékozódhatott, a Pasteiner 1916-os nyugdíjazása és Hekler Antal (1882–1940) 1918-as kinevezése utáni szituációban.³⁵ Az őszirózsás forradalom napjaiban, 1918. október 31.-én keletkezett az általa szerkesztett 1919-es év művészeti kalendáriumot, amelynek naptárában magyarországi művészek, műemlékek, intézmények születési, halálozási, alapítási dátumait tüntette fel (az egyházi naptárak mintájára).³⁶

AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN: A KUTATÓI PÁLYA ELSŐ SZAKASZA

1920-ban a Szent Flórián-kápolnát a Főváros átadta a görögkatolikusoknak és barokk berendezését eltávolították. Schoen révén a berendezés nagy része a főváros múzeumába, két angyalszobor Hekler Antalhoz került.³⁷ 1921-től a 34 éves Schoen a Lantos-antikváriumban dolgozott, mint főszakértő. Itt további, később is hasznosuló ismeretekre tett szert a könyvritkaságok, metszetek terén. Lantos Adolf (1875–1942) 1913-ban nyitotta meg önálló antikváriumát a Múzeum krt. 3. sz. alatt. A régi könyvek kereskedése mellett folyóiratokat és később könyveket is adott ki, Genius Kiadó néven.³⁸ Aukciókat 1923-ban kezdték, katalógusaik metszetanyagát Schoen állította össze, több alkalommal, 1923-ban és 1924-ben is. Művészettörténészünk érdekes kitérője volt Nádasdy Ferenc országbíró sárvári kincsei és pottendorfi képtára nyomainak feltárása.³⁹ 1922 nyarán újra Itáliába utazott: Milánóból és Firenzéből írt útibeszámolót a *Budapesti Hírlap*ba.⁴⁰ Ekkor foglalkozott Leonardo segédjének, tanítványának, a festő Andrea Salainak munkásságával és esetleges magyar származásával is, amelyre röviden utalást is tett utóbb említett cikkében.⁴¹ Az 1920-as években, miután Magyarország a trianoni békekötéssel elvesztette a jelentős középkori emlékeket tartalmazó felvidéki és erdélyi területeit, a barokk kor emlékei felé fordult a hazai műemlékvé-

³⁵ Gosztonyi Ferenc: A „Pasteiner-tanszék” vége. *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2012. 1. 11–71.; Markója Csilla: A budapesti művészettörténeti tanszék története. *Enigma*, 28. 2021 (2022) No 106. 9–10. [íjf.] Horánszky Nándor szerint Gerevichcsel egyáltalán nem szimpatizált. Erre már Zádor Anna is utalt: Zádor Anna: „Én különben egy rohadt burzsuj vagyok” – kérdezők: Tímár Árpád, Bardoly István. *Enigma*, 15. 2008. No 57. 103–105.

³⁶ Schoen 1918. i. m. – Széleskörű ismereteinek köszönhetette, hogy 1919 márciusában az újjáalakuló műemléki szervezet az Országos Műemléki Hivatal kebelében működő, Petrovics Elek vezette Műemléki Tanács tagjává nevezték ki, többek között Antal Figyes, Meller Simon, Möller István, Pogány Kálmán és Hüttl Dezső mellett. MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1919/149.

³⁷ Zádor Anna: „Ez a bécsi kör nekem nagyon sokat adott” – kérdezők: Mojzer Anna, Zwickl András. *Enigma*, 15. 2008. No 55. 55., 56.

³⁸ Mészáros Ildikó: Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán. *Budapesti Negyed*, 5. 1997. No 16/17. 161–162.

³⁹ Schoen Arnold: Nádasdy sárvári kincsei. *A Műbarát*, 1. 1921. 268–273., 281–285.; Uő: Nádasdy Ferenc pottendorfi képtára. *Ars Una*, 1. 1923. 2. 53–58.

⁴⁰ Schoen Arnold: Milánóból. *Budapesti Hírlap*, 1922. június 27. 2–3.; Uő: Firenzéből. 1922. július 23. 8–9.

⁴¹ Gian Giacomo Caprotti da Oreno (1480–1524). Schoen a rá vonatkozó kutatásait sosem publikálta, de levéltári hagyatékában az erre vonatkozó jegyzetei megtalálhatók: Budapest Főváros Levéltára, XIV:35.24. sz. tétel.

delem figyelme. A forradalmak kora utáni konzervatív fordulat, a Horthy-korszak „neobarokk” jellege ugyancsak erősítette ezt a tendenciát. A Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) 1922-ben született újabb szabályzata már egészen a 19. század közepéig terjesztette ki a bizottság működési területét.⁴² Schoen 1923-ban házasodott meg, a Borsod megyei Csík Terézt vette feleségül.⁴³ Nyilván emiatt költözött el Mezőkeresztesre, ahol a 30-as évek második feléig, tehát mintegy másfél évtizedig laktak. Horánszky Nándornak az az állítása, hogy Gárdonyi Albert (1874–1946), a Székesfővárosi Levéltár főlevéltárnoka (1916–1935) idején az 1920-as évek második felében az ő helyettese lett volna Schoen Arnold,⁴⁴ a levéltár története alapján nem állja meg a helyét.⁴⁵ Ezen állítástól függetlenül igaz az, hogy a továbbiakban is rendkívül sokat kutatott a főváros levéltárában, amelyből számos publikációja született. Elképesztő munkabírását és tudásszomját jelzi, hogy az 1925-ben megjelent *Világlexikon*ba 1265 művészettörténeti címszót írt.⁴⁶ Érdekes módon azonban az egykorú *Művészeti lexikon* szerzői között neve nem szerepel.⁴⁷

1926-tól következett négy év, amikor sokkal kevesebbet publikált.⁴⁸ Elmélyült kutatás és írás következett, amit 1930-ban a Budapest Székesfőváros monográfiái sorozatban egyszerre megjelent két kötetrel is megkoronázott. A budapesti központi városházáról és a budai Szent Anna-templomról írt művei megjelenésének idején Schoen 43 éves volt, s két olyan monográfiát tett le ezekkel az asztalra, amelyek máig a magyar barokk kutatás mérföldkövei. Még akkor is, ha nyilván egyik sem hibátlan munka. 1924-ben ünnepelték a buda-vízivárosi Szent Anna-templom fennállásának 200. évfordulóját, mivel a budai tanács 1724-ben vette meg a Horgony nevű vendéglőt és alakíttatta

⁴² Granasztóiné Györfly Katalin: A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után (1920–1934). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 159–160.; Uő: Barokk művészeti emlékek a műemlékvédelemben. *Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia. Ráckeve*, 2000. Szerk. Bodnár Szilvia et al. Budapest, 2004. 356–357. A barokk művészet kutatásáról ld. még: Kelényi György: Zádor Anna, a művészettörténész. Objektív kép – szubjektíven. *Enigma*, 15. 2008. No 57. 9. Lechner Jenő, 1920–1921 között a MOB előadója, fontos szerepet játszott Budapest barokk műemlékeinek összeírásában és helyreállításának elkezdésében. Ld. még: Erdősi Péter: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. *Korall*, 7. 2006. No 23. 155–186.

⁴³ Csík Teréz 1896. ápr. 18-án született Felsőábrányban (ma Bükkábrány, egyesítve Alsóábránnyal). MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/1. származási táblázat és uo. 16, 19. Csík Teréz leszármazási iratok. Kilenc gyermekből ő volt a harmadik, apja református, anyja római katolikus volt. Tanultságáról, munkájáról nincs információnk.

⁴⁴ Horánszky 1979. i. m. 76.

⁴⁵ Horváth J. András: *Budapest Főváros Levéltárának története*. Budapest, 1996. 166.

⁴⁶ *Világlexikon. A tudás egyeteme*. (A modern tételeket Hevesy Iván írta.) Szerk. Bálint Zoltán, Balla Antal, Balassa József. Budapest, 1925. Schoen Arnoldnak az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzött fondja 36 önéletrajzot tartalmaz, amiket a művészek a lexikoncímszó írásához küldtek: MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/201–236.

⁴⁷ *Művészeti lexikon*. Szerk. Éber László. Budapest, 1926.

⁴⁸ 1930-ban anyagi gondjai enyhítésére rendkívüli segílyt kapott a Baumgarten Alapítványtól. Ld.: Basch Lóránt: *A Baumgarten Alapítvány történetéből*. Budapest, 2004. 176.

kápolnává, illetve plébániává.⁴⁹ Kertész K. Róbert, a MOB elnökhelyettese, államtitkár a jubileum alkalmából megbízta Schoent a templom monográfiájának megírásával.⁵⁰ Kutatásai során a budapesti gyűjteményeken kívül járt Rómában és az akkor már Csehszlovákiához tartozó zselői (ma Želovce, Szlovákia) Zichy-kastélybeli családi levéltárban. Könyvét Mezőkeresztesen, 1928 októberében fejezte be.⁵¹ A főváros sorozatában csak másodikként jelent meg 1930-ban, melyhez gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter írt bevezetőt.⁵² Az egykori Invalidus-palota, majd Központi Városháza történetének megírásával Budapest székesfőváros tanácsa bízta meg az 1920-as évek derekán. 1927-ben Bécsben a Hofkammerarchivban és a Kriegsarchivban kutatót. A könyv írását 1929. december 8-án fejezte be.⁵³ A két monográfiának hasonló a szerkezete: az épület történetének időrendi tárgyalása után a mesterek adattára és a levéltári források közlése, végül a mesterek névmutatója következik. A legnagyobb jelentőségű minden bizonynyal Bebo Károly, a Zichyek udvari szobrásza általa felfedezett, dokumentumokkal alátámasztott életművének a feltárása, de Schoen érdeme olyan kisebb mesterek munkásságának meghatározása is, mint többek között Eberhardt Antal, Hamon Kristóf, Nepauer Mátyás, Schervitz Mátyás, Stettner Sebestyén, Vogl Gergely. Valószínűleg a két jelentős írásmű miatti nagy leterheltsége miatt nem vállalta 1929-ben a Magyar Szemle Társaság ajánlatát, hogy a *Magyar Szemle Kincsestára* sorozatban írjon Budapest történetéről és művészeti múltjáról. Amikor ugyanők felkérték, hogy a Hóman Bálint-Szekfű Gyula *Magyar történet* című nagyszabású művének VIII. kötete számára állítson össze illusztrációs anyagot, ezt szintén visszautasította.⁵⁴

A két jelentős művészettörténeti könyvet többen is értékelték: Ybl Ervin a Budapesti Hírlap hasábjain dicsérte: „Az újabb magyar művészettörténetírói nemzedék lázasan vetette magát az elhanyagolt területre, amelynek Schoen Arnold volt a leglelkismeretesebb és egyik legelső tallózója. Senki sem áldozott ennyi fáradságot, türelmet a levéltári kutatásokra, hogy egy-egy műemlék származásának kérdését tökéletesen tisztázza.”⁵⁵ A Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemle* folyóiratban Eckhardt Sándor részletesen és elismerően méltatta mindkettőt.⁵⁶

⁴⁹ Schoen Arnold: *A budai Szent Anna-templom*. Budapest, 1930. 36.

⁵⁰ Uo. 1. (Bevezetés).

⁵¹ Könyve végzavában köszönetet mondott többek között Carlo Bricarelli római jezsuita atyának, Gárdonyi Albert és Kapossy János levéltárosoknak, Kuzsinszky Bálintnak és gróf Zichy Istvánnak. Uo. 246.

⁵² Uo. lapszámozás nélkül, 1930. szeptember 1-i dátummal.

⁵³ Schoen Arnold: *A budapesti Központi Városháza*. Budapest, 1930. Előszavát Sipőcz Jenő polgármester írta, 1930 májusában, ld. uo. 3–4.

⁵⁴ MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/42. és 43. sz. alatt: Balogh József titkár levele Schoennek, 1929. június 12.; újabb levele 1929. szeptember 5., Schoen 1929. november 8-án kelt válasza a második felkérésre: „Általam ismert illusztrációs anyag nem elégséges egy tudományosan is helytálló kötet megkoncipiálására, az ajánlatot nem vállalhatom.”

⁵⁵ Ybl Ervin: A budapesti városháza és a Szent Anna-templom. Schoen Arnold monográfiái. *Budapesti Hírlap*, 1931. február 24. 14.

⁵⁶ Eckhardt Sándor: Pest-budai barokk. *Magyar Szemle*, XI. 1931. 202–208. Egyéb ismertetések P. M. [Pásztor Mihály]: Schoen Arnold, A budai Szent Anna templom. *Magyar Hírlap*, 1931. március 1. 23.;

Ezzel szemben négy évvel később Bánrévy György (1905–1956) egy személyeskedéstől sem mentes, erősen kritikus írásában többek közt Schoen számos forrásolvasási hibáját is „kipécézte”, így például felemlíti, hogy Nepauer Máté nem brünni, hanem bécsi eredetű.⁵⁷ Schoen rendkívül részletesen, magánkiadásban válaszolt a jórészt alaptalan vádakra. Az ekkor 35 éves fiatal levéltáros Bánrévy eddig inkább az irodalomtörténettel kacérkodott, és három budai, 18. századi tárgyú történeti publikációja⁵⁸ révén nem vált még annyira tájékozottá a város történetében, mint a forrásokban akkor már sokkal mélyebben és széleskörűbben elmélyült Schoen, aki néhány sajtóhiba és később általa is felismert tévedés elismerésén kívül meggyőzően verte vissza válaszában Bánrévy vérmes és rosszhiszemű támadását.⁵⁹

Schoen ugyancsak 1930-ban rugaszkodott neki a Tudományegyetemen a bölcsészdoktorátusnak is, 19 évvel az abszolutórium után, erre Hekler Antal szelíd erőszakkal vette rá.⁶⁰ Személyi iratai között megtalálható Hekler kéziratosa, rövid véleménye a városházáról írt disszertációjáról, amelyben úgy jellemzi, mint „rég és érdemes munkása a magyar művészettörténetnek, akinek eddig megjelent művei (felsorolva) is jelentős és hézagpótló eredményekben gazdagok. Jelen munkája a budapesti művészet és várostörténetnek egyik legnagyobb jelentőségű problémáját a volt Invalidus ház jelenlegi városháza építéstörténetét tárgyalja és világítja meg eddig ismeretlen történeti adatokkal, amelyeket a szerző a budapesti fő levéltár és a bécsi Kriegsarchiv módszeres átkutatása árán szerzett főképp, de anyagát bővítette úgy a fővárosi egyházi lvtból mint az egykorú irodalomból. Adatait nem csak a maguk meztelen valóságában közli, de összefüggéseiben úgy hogy munkájának különös haszna éppen abban rejlik, hogy a támpontok és kiindulási lehetőségek egész sorát adja a kutatók kezébe. Mindezek alapján tisztelettel javaslom folyamodónak a doktori szigorlatra való bocsátását.”⁶¹ Gerevich Tibor szerint a „folyamodó Schoen Arnoldnak a szóbeli szigorlat alapjául benyújtott értekezését mint alapos és részletes levéltári kutatásokon alapuló munkát elfogadom, folyamodónak szóbeli szigorlatra való bocsátását ajánlom.”⁶² 1930. június 6-án tette le a szigorlatot: a főtárgy művészettörténetet

Réh Elemér: A budapesti Központi Városháza és A budai Szent Anna templom. *Archaeologiai Értesítő*, 45. 1931. 283–284.

⁵⁷ Bánrévy György: Hogyan idézzünk és közöljünk levéltári adatokat. *Levéltári Közlemények*, 12. 1934. 210–223.

⁵⁸ Bánrévy György: *Vörösmarty Salamon királya és történeti forrásai*. Budapest, 1929.; Uő: Fáy András Bélyi-háza és August Lafontaine regényei. *Irodalomtörténeti dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Gálos Rezső. Budapest, 1934. 1–18.; Uő: Húsz év Buda fejlődéstörténetéből, 1714–1733. *Historia*, 5, 1932, 1/4. *Pestbudai Emléklapok*, 5, 1932, 1/4. 118–127.; Uő: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1. 1932. 1–49.; Uő: A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725–1901. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 2. 1933. 104–140.

⁵⁹ Schoen Arnold: *Hogyan idézzünk... (Adalék a kritika mai tárgyilagosságához)*. Budapest, 1935. (magánkiadás).

⁶⁰ Horánszky 1979. i. m. 76.

⁶¹ MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/30.

⁶² Uo. ltsz.: Ms 2385/31. A kéziratári digitális fondjegyzékben a második javaslatot is tévesen Heklernek tulajdonítják.

és az egyik melléktárgy klasszika-archaeológiát Hekler Antalnál, a másik melléktárgy ókori keleti népek történetét Mahler Edénél (1857–1945),⁶³ mindhármat *cum laude* minősítéssel. Az értekezés címe itt ki van pontozva.⁶⁴ Doktorrá 1931. április 18-án avatták.⁶⁵ Közben 1931. február 26-án nyolc iratmelléklettel beadta az Egyetem rektorának névváltoztatási kérvényét, hogy a téves Schön Arnold (Ábel) nevet az általa mindig is használt Schoen Arnoldra helyesbítsék. A kérvényben magát Mezőkeresztesen lakó művészeti íróként aposztrofálja, s az iratok kapcsán a csehszlovák kultuszminisztériumnak az érettségi okmány névmódosításának elutasítását annak tulajdonítja, hogy részese az irredenta szellemi mozgalomnak. A rektor 1931. március 2-án hagyta jóvá kérelmét, s már ilyen néven kapta meg doktori oklevelét.⁶⁶

1931 őszén beadta két könyvét a Sipőcz Jenő-jutalomra, majd az MTA 1932. május 4-i ülésén a Városháza-monográfiájáért elnyerte a Magyar Városok Kongresszusa által felajánlott 1000 pengős Sipőcz Jenő-jutalmat.⁶⁷ A díjra Eckhart Ferenc és a barát Mályusz Elemér javasolták.⁶⁸

A DOKTORÁTUS UTÁN: A KUTATÓI PÁLYA MÁSODIK SZAKASZA

A budapesti mellett az 1920-as évek végén kezdett el foglalkozni a székesfehérvári barokk művészettel, az 1930-as évek első felében több ilyen tárgyú publikációja is megjelent.⁶⁹ A napisajtó beszámolt arról, hogy a Főváros megbízta Schoen Arnoldot a kegyurasága alá tartozó templomok műkincseinek, egyházi kegszereinek és egyéb műbecsű tárgyainak összeírásával. 1933. február 21-én a Liber Endre által vezetett tanácsi bizottság előtt ismertette programját: „*A munkát az óbudai templommal kezdi meg, azután kerül sorra a tabáni, a várbeli, a belvárosi, a terézvárosi és a józsefvárosi templom. A második csoportba az újabb templomok kerültek, a harmadik csoportba pedig a legújabb időben létesült és még építés alatt álló templomok vannak sorozva.*”⁷⁰ Ezután, 1932–1938 között készült hatalmas anyaga „Budapest egyházi, felekezeti építményeinek törzskönyve” címen kiscelli hagyatékába került.⁷¹

⁶³ Rezsabek Nándor: *Az utolsó magyar polihisztor. Mahler Ede kronológus emlékezete*. Budapest, 2010.; *100 év után. Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Története Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. Szerk. Bács Tamás, Dezső Tamás, Niederreiter Zoltán. Budapest, 2011.

⁶⁴ ELTE Levéltár, Bölcsészdoktori szigorlatok jegyzőkönyvei, VIII.I.008.I.4.62. (dupla oldal), 60. számon.

⁶⁵ ELTE Levéltár, Rectori Hivatal – Doktorok származási lapjai, VIII.I.001.f.I.36.60

⁶⁶ Uo. 1191/1930/31. számon. Schoen kérvénye 1931. februárban íródott, a rektor ekkor Nékám Lajos volt.

⁶⁷ Az MTA Főtitkári hivatal 1931. október 17-én kelt levele Schoennek arról, hogy két művét eljuttatták a bizottsághoz; Balogh Jenő MTA főtitkár levele 808/1932. iktatószámom a jutalom elnyeréséről: MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/58. és 59.

⁶⁸ Horánszky 1979. i. m. 76.

⁶⁹ Uo., 79. (1930–1933. évi publikációk)

⁷⁰ A fővárosi templomok műkincsei. *Ujság*, 1933. február 22. 10.

⁷¹ BTM Kiscelli Múzeum, Újkori Várostartörténeti Főosztály, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár. Schoen-hagyaték [a továbbiakban: BTM KM, ÚVO, SchH], I. rész: 68.3.2.1, II. rész: 68.3.2.2. ltsz.

3. A veronai Santa Maria della Ghiara templom belseje. Schoen Arnold felvétele, 1911. MTA Kvt Kt SchH Ms 2385/193 © Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

1927-ben a mezőkeresztesi lakos Schoen eltartási nyilatkozatot tett a Csehszlovákiából áttelepült, 78 éves özvegy édesapja, Schoen Lőrinc javára.⁷² Az ő elhunyt (1933) s így gyermeki kötelezettségének megszűnése, valamint a fenti hosszútávú fővárosi megbízás tette lehetővé számára, hogy feleségével együtt Budapestre költözzön. Az 1939-es Fővárosi Évkönyv tartalmazza először emlékmű felügyelőként, tehát fővárosi alkalmazottként lakcímét: III. Lukács u. 1., itt lakott feleségével élete végéig.⁷³ Buda visszafoglalásának 250. évfordulója alkalmából 1936-ban Szombathelyen rendezett kiállítást Csillag Béla budapesti képgyűjteményéből.⁷⁴

Az 1930-as években az 1933-ban kapott fővárosi megbízás alapján számos publikációja jelent meg budapesti templomokról. Így 1933-tól először óbudai, újlaki emlékekkel foglalkozott, az *Óbuda multjából* című könyvét 1935-ben tette közzé a Zichy-emlékbizottság. A téma később az 1959-ben írt kandidátusi disszertációjában és a budai műemléki topográfia II. kötetében (1962) köszön vissza. 1936-tól egészen a 40-es évek közepéig budai témái mellett túlsúlyra jutnak a pesti emlékek feldolgozásai.⁷⁵ 1939-ben hosszabb tanulmánya jelent meg Budapest 18–20. századi kórházainak és karitatív intézményeinek kápolnáiról.⁷⁶

⁷² 1927. november 5-én kelt nyilatkozata: MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/35. Apja visszahonosításának okmánya magyar állampolgárrá 1928. szeptember 26-án kelt, Dr. Lederer halotti bizonyítványa csaknem öt évvel később: 1933. május 21-éről: uo., Ms 2385/40.

⁷³ *Fővárosi Évkönyv az 1939. évre*. Budapest. 1939. 31., 269., 342.

⁷⁴ MMA 773–774. (Schwarcz Katalin)

⁷⁵ Ld. Horánszky 1979. i. m. bibliográfia.

⁷⁶ Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnáit. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 7. 1939. 11–40.

A FŐVÁROS SZOLGÁLATÁBAN: EMLÉKMŰFELÜGYELŐ (1938-TÓL) ÉS A KISCELLI MÚZEUM IGAZGATÓJA (1941-1948)

A 1938-ban a Polgármesteri Hivatal városgazdálkodási, idegenforgalmi, közművelődési feladatokat ellátó X. osztályán kapott fontos állást.⁷⁷ 1939 novemberében egy előterjesztés már, mint a fővárosi emlékművek felügyelőjéről beszél.⁷⁸ Legfontosabb feladata a fővárosi templomok műtárgyainak restaurálása volt, évi 6000 pengőt költhetett erre a célra. 1940 februárjában a polgármesternek írt előterjesztésében 1948-ig tartó évenkénti pontos programot dolgozott ki a templomok oltárképeinek restaurálására, falképeinek feltárására. Felkért szakemberei Szentiványi Gyula (1881–1956) festőrestaurátor, művészeti író, a MOB titkára és Szomor László (1908–1980) festő voltak. Schoen feladatahoz tartoztak a budapesti szoborállítások, sőt az emléktáblák, emlékművek, utcanevtáblák, és temetői síremlékek ügyei is. Gyakorlatilag egy személyben látta el a későbbi fővárosi műemléki felügyelőség és az emlékműfelügyelőség feladatát is.⁷⁹

1935-ben a Főváros Schmidt Miksa (1861–1935) bútorgyárostól végrendeletileg megkapta a kiscelli kastélyát, annak ingóságait és a hozzá tartozó parkot.⁸⁰ 1940-ben megkezdődött az addig a Városligetben működő újkori részleg költözése a kiscelli épületbe, ami egészen 1941-ig tartott.⁸¹ 1935-től Horváth Henrik művészettörténész lett a Székesfővárosi Múzeum központi igazgatója, 1941. január 15-én bekövetkezett haláláig. Ezután március 1-től Nagy Lajos régészt nevezték ki a Főváros múzeuma központi igazgatójának, aki ezzel egyidőben Schoen Arnoldot a Történeti Múzeum újkori osztályigazgatói teendőivel bízta meg.⁸² Schoen már korábban kapcsolatba került Schmidt Miksával, a bútorgyáros – nyilván a Zichyekkel, Óbudával, Kiscell-lel kapcsolatos kutatásáért – 1917-ben 3000 koronát adott neki honoráriumként.⁸³

Ez a fontos, nyolc évig tartó igazgatói pozíció Schoen szakmai és társadalmi-közéleti működésének tetőpontja volt. Őrá volt bízva továbbra is a fővárosi templomok műtárgyainak restaurálása.⁸⁴ A 40-es évek elején sok műtárgyat vett a múzeum, mind

⁷⁷ A dátumról ld. önéletrajzát (4. jegyzetben i. m.), BTM Adattár, Biz: 14-01-16/1955. Az osztály nevééről: MMA 773.

⁷⁸ Ekkor korengedményt kapott. *Fővárosi Közlöny*, 1939. november 21. 1403. (9. sz.) előterjesztés (dr. Keledy Tibor).

⁷⁹ BTM KM, ÚVF, SchH, ltsz.: 440.427/1939-IV. iratszám, (Szendy Károly) polgármesternek 1940. február 22-én kelt levél.

⁸⁰ Rostás Péter: Schmidt Miksa hagyatéka. *Egy közép-európai vállalkozó Budapesten. Schmidt Miksa bútorgyáros magyarországi tevékenysége és hagyatéka*. Szerk. Horányi Éva, Kiss Éva. Budapest, 2001. 24–29.; K. Végh Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig*. Budapest, 2003. 51.

⁸¹ Uo. 52–53.

⁸² Uo. 51., 52., 57.

⁸³ Rostás 2001. i. m. 19. és 56/51. jegyzet.

⁸⁴ BTM Adattár, 20. doboz, 213/1941 Tört. Múz. iktatószám. Levélben Szentiványi Gyulától kért restaurálási árajánlatot; és uo. 249/1941. iktatószám.

művészekről, magánemberekről, mind aukciósházak árverésein.⁸⁵ Műemlék házak bontásakor a múzeum vette át az értékesebb leleteket. A muzeológus Schoen jelentős tette volt, hogy 1941-ben a Nemzeti Múzeumtól visszaszerezte a gróf Zichy Miklósnak 1759-ben állított kiscelli templomi síremlék portré domborművét és a kriptába készült sírkőlapot, amelyeket 1850-ben Érdy János régész szállított oda.⁸⁶ Közben folyt a Schmidt-féle bútoranyag számba vétele és felszámolása, amelyet Brandmayer (később Bertalan) Vilmos (1911–1985) művészettörténész vezetésével végeztek.⁸⁷ Múzeumi kollegái közül Seenger Ervin (1908–1981) város- és művészettörténész kell még megemlíteni, ő 1941 és 1976 között dolgozott a Kiscelli múzeumban.⁸⁸ 1941 februárjában mutatta be Kotsis Iván (1889–1980) műegyetemi tanár terveit a kastély bővítésére, ám elképzelései nem nyerték el sem a múzeum, sem a Főváros tetszését. Schoen április 18-án terjesztette be saját, eltérő koncepciójú bővítési javaslatát a polgármesternek, ennek lényege a barokk épület befejezése, a keleti és nyugati szárny meghosszabbítása és egy déli összekötő szárny építése lett volna, amivel Nagy Lajos központi igazgató is egyet értett, az ügy azonban a fővárosi forráshiány miatt lekerült a napirendről.⁸⁹ Miközben a háborús helyzet miatt folyt a múzeum alatti sziklapincében az óvóhely kialakítása, a sajtóban még vita kerekedett a múzeum végleges elhelyezéséről.⁹⁰ Kiscell hivatali ügyeinek intenzív intézése miatt Schoen nyilván alig tudott kutatóhelyre elszabadulni, ezért az 1943-ban megjelent, a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomáról szóló kis füzetten kívül csak néhány újságcikk képviseli az 1941–1943 közötti évek publikációit.⁹¹

⁸⁵ Ezek közt meg kell említeni például a Csányi Dénes (1885–1972) festőtől, múzeumigazgatótól 1941-ben vett 50 budapesti rajzot. (BTM Adattár, 256/1941. Tört. Múz. iktatószámom). Csányi a két világháború között fontos múzeumok vezetője volt, majd a Szálasi-rezim utasítására 1944-ben ő szervezte meg a Szépművészeti Múzeum műtárgyainak Németországba szállítását. Ld.: MMA 152–153. (Papp Katalin).

⁸⁶ A Nemzeti Múzeumban ismeretlen személyt ábrázoló, Messerschmidt-műként számontartott domborművet Schoen találta meg és attribúálta Bebonak. Ld. Schoen Arnold: *Óbuda multjából*. Budapest, 1935. 15–16. és 62. Korábbi középkori kőemlékek hasonló átengedése: MNM Központi Adattár, Irattár, 271/1939. Főigazgatóság; a három újabb műtárgy kiscelli átengedésről szóló iratok: uo. 91/1941. iratszámom; valamint BTM Régészeti Adattár, Kiscelli Múzeum iratai 1941, 20. doboz: 251/1941. sz. ügyirat; 21. doboz: 364. és 365./1941. sz. ügyiratok; székesfővárosi alpolgármesteri tudomásul vétel és határozat: 224.872/1941-XI. sz. irat).

⁸⁷ BTM Adattár, 284/1941. Tört. Múz. iktatószámom. Ld.: Bertalan Vilmos. MMA 93–95. (Mattyasovszky Péter).

⁸⁸ Seenger Ervin. MMA 83. (Rózsa György)

⁸⁹ BTM Adattár, Kiscelli Múzeum iratai, szám nélküli doboz, 1941.; Rostás 2001. i. m. 31–32. és K. Végh 2003. i. m. 59–60.

⁹⁰ K. Végh 2003. i. m. 62–63. Érdekes módon egy 1944. szeptember 11-i, a vízivárosi temető felszámolásával kapcsolatban a fővárosnak szóló levelében is így ír: „föltéve, hogy a Bp. Szföv. Múzeuma végleg az óbuda-kiscelli volt trinitárius épületben marad, ...” BTM Adattár, Kiscelli Múzeum iratai, 23. doboz, 450/944. júl. 28. és 196729/1944. X. sz. iratok.

⁹¹ Schoen Arnold: *Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára*. Budapest, 1943. és Horánszky 1979. i. m. 81.

A kiscelli épületben mindig is voltak személyzeti lakások,⁹² így a háború alatt is. 1945 telén – mivel Lukács utcai lakását a szovjet hadsereg katonái lakhatatlanná tették – Schoen is beköltözött a jórészt romossá vált kiscelli épületbe, amire az ostrom utáni zavaros időkben a fosztogatások, rablások miatt is szükség volt.⁹³ Az újkori anyag háború utáni első két kiállítása 1946-ban és 1948-ban a kiscelli épület alkalmatlansága miatt a Károlyi-palotában valósult meg Schoen Arnold igazgató rendezésében, amelyeket bevezetővel és műtárgyjegyzékkel ellátott füzetek kísértek.⁹⁴ Az 1848-as forradalom százéves centenáriuma alkalmából pedig a Petőfi Házban (VI. Bajza u. 21.) rendezett tárlatot.⁹⁵ A jelentős kiállítások megrendezése és pozitív visszhangjuk ellenére a kulturális területen zajló politikai tisztogatás jegyében – a központi igazgatói tisztségre 1948. szeptember 8-án kinevezett Pogány Ö. Gábor határozat közreműködésével – 1948. november 12-i hatállyal Schoent leváltották és 1949. március 1-én nyugdíjazták.⁹⁶ Az ővele történt igazságtalanság része a kommunista hatalomátvétel eszközeként működő, a szellemi életben történt erőszakos személycserék jelenségének. Míg Kiscell műtárgyai között Schoen még értékelte a Schmidt Miksától örökölt bútorgyűjteményt, a döntően neobarokk jellegű műtárgygyűjtes a kormányzati múzeumpolitika szemében szálla volt, sőt 1950-ben felmerült a Kiscelli Múzeum megszüntetésének gondolata is.⁹⁷

A NYUGDÍJAS KUTATÓ (1948–1973)

Schoen eltávolítása után egy év szünet következik életében. Következő kiállítása a száz éve, 1849. november 20-án felavatott Széchenyi lánchíddal foglalkozó tervezett tárlat lett volna Kiscellben, erre utalnak 1947–1949 közötti feljegyzései.⁹⁸ Nyugdíjazása után egy évvel, 1949. november végéről található az első dokumentum, amely mutatja: a 62 éves tudósnak ettől kezdve a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti tanszékén Rados Jenő (1895–1992) professzor segített, aki különféle levéltári

⁹² Ez szerepelt Schmidt Miksa ajándékozási szerződésében is: Rostás 2001 i. m. 21.

⁹³ BTM Adattár, Kiscelli múzeum iratai, 1945-ös dosszié, 11/1945. sz. irat. A háború utáni kiscelli helyzetről ld.: K. Végh 2003. i. m. 68., 72.

⁹⁴ *Buda Óbuda Pest 1800 előtt*. Budapest Székesfőváros Történeti Múzeuma kiállítása. Budapest, 1946.; *Fővárosunk 1800–1873 között*. Budapest, Óbuda, Pest alakulása az egyesítés előtt. Budapest Székesfőváros Történeti Múzeuma kiállítása. Budapest, 1948. Ezekről ld.: K. Végh 2003. i. m. 73., 78.

⁹⁵ Schoen Arnold: *Egy nap története*. Budapest Székesfőváros Történeti Múzeumának kiállítása. 1948. március 15. Budapest, 1948. Erről ld. Pécely [Péczy!]: Schoen Arnold dr. nyolcvan éves. *Művészet*, 9, 1968, 10. 11. Az 1945-ben bombatalálatot kapott Feszty-villa a világháború után a Múzeum kezelésébe került, ld.: <https://pim.hu/hu/muzeum/rolunk/muzeumtortenet>

⁹⁶ Pogány Ö. Gábor szeptember 13-én a polgármesternek Schoenről írt elmarasztaló jelentéséről és leváltásáról: K. Végh 2003. i. m. 80.; Schoen önéletrajzában (4. jegyzetben i. m.) 1949. március 1-i, polgármester általi felmentéséről ír.

⁹⁷ Schoen 1947. szeptember 15-i múzeum ismertetéséről, majd a Kiscelli Múzeum megszüntetésének vagy átköltöztetésének szándékáról és ennek meghíúsulásáról ld.: Rostás 2001. i. m. 34–35.

⁹⁸ Horánszky 1979. i. m. 87; BTM KM, ÚVF, SchH, ltsz.: 68.3.10.

kutatói feladatokat adott a művészettörténésznek.⁹⁹ Úgy tűnik, ez nyugdíj melletti munkaviszonyt is jelentett, erre utal egy 1951. márciusi levél.¹⁰⁰ A tanszék megrendelésére íródott három kézírata 1950-ben, majd a következő évben Kardos Györggyel és Zakariás G. Sándorral közösen készült fontos kimutatásuk a főváros háborús épületkáráiról.¹⁰¹ Az 1950-es években az MTA megbízásából a BME Építészettörténeti Tanszék kutató munkaközösségének tagjaként Hild János és József munkásságára vonatkozó kutatásokat végzett a budapesti országos, fővárosi és az egri és esztergomi egyházi levéltárakban.¹⁰² Rados Jenő 1958-ban megjelent Hild-monográfiájának belső címlapjának versóján meg is van örökítve munkája.¹⁰³ Az 1949–1954 közötti hat évben egyáltalán nem jelent meg publikációja.¹⁰⁴ A *Magyarország műemléki topográfiája* sorozat 4. tagjaként 1955-ben kiadott első budapesti kötet nem nélkülözhetette hatalmas várostörténeti tudását, s így újra szerepel neve a könyvben az egyes budai városrészek és utcák, terek rövid történeti összefoglalása, valamint a Szent Anna- és az Erzsébet apácák temploma fejezetek írójaként.¹⁰⁵

1955-ben az MTA II. osztályához fordult anyagi problémái miatt, s pályája rövid ismertetése után kérvényében így írt: „Mivel egész életemben a közügyet, népemet mint e nép szerény önzetlenséggel szolgálta művészettörténeti munkásságot űzve – hiszen első műveimet a magam költségén adtam ki – szegény maradtam.

⁹⁹ Számos tanszéki megbeszélésre invitáló levél található Schoen hagyatékában, az MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/66–108. jelzetű iratok között.

¹⁰⁰ MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/74. Rados Jenő levele Schoennek: 1951. március 2-ról: jöjjön be az egyetemre munkakönyv kiállítása miatt. Sőt, békekölcsönt is kellett jegyeznie: uo. ltsz.: Ms 2385/86.

¹⁰¹ A Belváros térképződése; A Lánchíd és környéke; A Tabán fejlődése c. kéziratok a Budapesti Műszaki Egyetemen. Schoen Arnold – Kardos György – Zakariás G. Sándor: *Budapest műemléki kárai 1944/45-ben*. Szerk. és a bibliográfiát összeállította Zakariás G. Sándor. Kézirat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjteményében, BQ 725/497/1,2. jelzeteken. Továbbá: Kismarthy Jenő – Csányi Károly – Schoen Arnold – Rados Jenő: *Művészeti Tanácshoz beadott jegyzékek, melyek az 1850 óta keletkezett és műemléknek kijáró gondozást igénylő épületek felsorolását tartalmazzák*. Budapest, 1949. – MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz.: K 1852.

¹⁰² MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/66–108. jelzetű iratok. Ettől független székesfehérvári kutatásainak eredménye: *Székesfehérvári műemlékek. Újabb adatok Székesfehérvár fontosabb műemlékeihez*. Kézirat, 1952. A székesfehérvári István király Múzeum gyűjteményében. Ld. Horánszky 1979. i. m. 87.

¹⁰³ Rados Jenő: *Hild József Pest nagy építőjének életműve*. A levéltári anyag összegyűjtésében Schoen Arnold, a Szépitő Bizottság tervanyagának átvizsgálásában Zakariás G. Sándor volt munkatárs. Budapest, 1958. Rados Jenő 1957. november 12-én védte meg hasonló témájú doktori értekezését. MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/108: a TMB meghívója az értekezés vitájára. Schoen anyaggyűjtése Rados könyvéhez: MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1851.

¹⁰⁴ Horánszky 1979. i. m. 81.

¹⁰⁵ *Budapest műemlékei*. Szerk. Pogány Frigyes. I. Írta Horler Miklós et al. Budapest, 1955. Nevét feltüntették a 13 társszerző között a belső címlapon, és az általa írt egyes épületeknél a tartalomjegyzékben. Az általa írt részekről ld.: Horánszky 1979. i. m. 81–82. Ezek között ld.: Szent Anna-templom: 600–616; Erzsébet apácák temploma: 651–665.

Most pedig én a 68., hitvesem pedig az 59. életévben serényen fáradozunk ez idő szerint 397 forintnyi összegű havi nyugdíjammal: ennek következtében, hogy művészettörténeti fontosságu levéltári munkámat folytathassam – hiszen attól megválni nem tudok, életfeltételem lévén, másnemű kereseti foglalkozást már korom miatt sem kezdek – csekély nyugdíjam pedig megélhetésünkre elégtelen, tisztelettel kérem a Magyar tudományos Akadémiát méltányosság alapján, hogy az Országos Nyugdíj Intézet és Akadémia indokolt támogatására nyugdíjamat megélhetésünkhöz alkalmas havi összegre bővítve emelje, mert mindig dolgoztam, dolgozom és dolgozni akarok, ameddig erőmből telik.”¹⁰⁶ Fülep Lajos „A MTA Művészettörténeti Főbizottságának Intézőbizottsága meleg pártolással továbbítja tuloldali kérést a MTA II. osztálya Vezetőségének különös nyomatékkal felhiva a figyelmet arra, hogy a 18.sz. Pest Budai művészetére vonatkozó kutatás terén Schoen Arnold uttörő volt, mai kutatásaink is az ő eredményeire támaszkodnak. Ezen hasznos és eredményes munkássága mindenképpen méltányosság (sic!) teszi helyzetének javítását és további munkájának lehetővé tételét.”¹⁰⁷ Patek Erzsébet (1918–1995), a BTM főigazgató-helyettese Fülep Ferencnek (1919–1986), a Népművelési Minisztérium főosztályvezetőjének írt kísérőlevelében ugyan támogatólag küldi a fenti anyagokat, de bevallja, hogy Schoen eddig a múzeum Budapest története munkaközösségén belül dolgozott, ám megbízását megvonták és majd a második ötéves terv időszakában fogják őt újra alkalmazni.¹⁰⁸

1956. október elején Rados Jenő Preisich Gáborral (1919–1998) beszélve próbált eljárni Schoen rehabilitációja ügyében a Fővárosi Tanács Népművelési Osztályán.¹⁰⁹ Radost azután az 1956 októberében a BME forradalmi tanácsába való beválasztása miatt 1957-ben azonnal nyugdíjazták: többé nem tudta Schoen pártfogolni,¹¹⁰ aki 1957-től Rados *Magyar építészettörténet* könyvéhez is végzett levéltári kutatásokat, ez a könyv 1961-ben jelent meg.¹¹¹

1956-tól Schoen újra kezdett önállóan publikálni. Először a lovasberényi és gyömri kastélyokról írt, azután Buda 1686 utáni építőmestereit vette számba: Dumontról, Höblingről, Ceresoláról jelentek meg tanulmányai.¹¹² 1959-ben többek közt Zádor Anna (1904–1995) unszolására megírta kandidátusi disszertációját *Óbuda és környéke*

¹⁰⁶ 1955. június 12-i dátummal, másolatban: BTM Adattár, biz[almas]: 14-01-16/1955.

¹⁰⁷ Támogató javaslata kelt: 1955. június 13. uo.

¹⁰⁸ Levele kelt: 1955. július 14. Ugyanazon BTM-iratszám alatt. – Schoen megkapta a havi 800 forintnyi „kivételes nyugellátást”. Fülep Lajosnak 1955. november 26-án udvarias levélben köszönte meg segítő közreműködését. Ld.: *Fülep Lajos levelezése*. Sajtó alá rend. F. Csanak Dóra. VI. 1951–1960. Budapest, 2004. 188: No 2251.

¹⁰⁹ MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/105.

¹¹⁰ Horváth Zsolt: *Műgyetem 1956–57. A forradalmi tanév története*. Budapest, 2006. 57, 72., 121., 124. A publikációra Krähling János hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

¹¹¹ MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2385/106. A kutatásra az Oktatási Minisztérium és az MTA adott megbízást.

¹¹² Ld. Horánszky 1979. i. m. 82. A Ceresola és Prati tanulmányaiért akadémiai prémiumot is kapott. MTA KIK, Kézirattár szerzői katalógusban 191 és 248/VI. o. számokon.

barokk-kori építészetének története címmel.¹¹³ Ez nemcsak óbudai és környéki (Pesthidegkút, Békásmegyer) emlékekkel, de az újlaki plébániatemplommal, a budai ágostonrendi templommal és a Szent Flórián-kápolnával is foglalkozott. Valójában korábbi, sokkal részletesebb kutatásainak mintegy kvintesszenciáját írta meg, mintegy 60 oldalban. Opponensei Révhelyi Elemér (1889–1976) és Zádor Anna voltak, akik rendkívül elismerő bírálatukban inkább egész életművét méltatták s csak kevésbé foglalkoztak a konkrét értekezéssel. A fokozatot 1961-ben nyerte el.¹¹⁴

1962-ben jelent meg a budapesti műemléki topográfia II. kötete, amelynek munkájából ugyancsak kivette részét.¹¹⁵ Ugyanazoknak a templomoknak a történetét írta meg Horler Miklóssal közösen, amelyek a kandidátusi disszertációjában is szerepeltek. 1963-ban akadémiai jutalomban részesült „*a Budapest műemlékei c. topográfiai kötetéért, valamint azokért az értékes eredményeiért, amelyekkel nagyban gazdagította a magyar építészettörténeti tudományt*”.¹¹⁶ 1965–1968 között négy kötetben jelent meg a *Művészeti Lexikon*, amelybe több szócikket is írt.¹¹⁷

Az 1960-as évek második felében záró kutatása a Thalherr építészcsaládra vonatkozott, levéltári jegyzeteit kiscelli hagyatékában találjuk.¹¹⁸ E témában jelent meg utolsó publikációja 1967-ben.¹¹⁹ Ugyanebben az évben ünnepelte 80. születésnapját is, ebből az alkalomból Péczely Béla (1898–1971) és Szigeti Endre (1904–1974) is köszöntötte.¹²⁰ Budapestre vonatkozó hatalmas gyűjtésének egy részét 1968 elején adta át a BTM-nek, ami a Kiscelli Múzeum gyűjteményébe került.¹²¹ Budapest centenáriumának évében, 85 éves korában, 1973. április 28-án hunyt el tüdőgyulladásban.¹²² A *Magyar*

¹¹³ E tudományos fokozat után járt illetménykiegészítés, ami szerény nyugdíját kiegészíthette.

¹¹⁴ Az értekezés és bírálatának őrzési helyei: MTA KIK, Kézirattár, ltsz.: D-01372.; Budapest Főváros Levéltára, XIV. 35. 18.01-04. Révhelyi opponensi véleménye 1960. november 25-én, Zádor Annáé november 19-én, a jelölt válasza 1961. február 27-én kelt.

¹¹⁵ *Budapest műemlékei*. Szerk. Pogány Frigyes. II. Írta Horler Miklós et al. Budapest, 1962.

¹¹⁶ Horánszky 1979. i. m. 76.; *Magyar Tudomány*, 70. 1963. 367. 15. számon.

¹¹⁷ *Művészeti lexikon*. Főszerk. Zádor Anna, Genthon István. I-IV. Budapest, 1965–1968.

¹¹⁸ A Thalherr építészcsalád oklevéltára. Ld. Horánszky 1979. i. m. 88. BTM KM, ÚVO, SchH, ltsz.: 68.3. alszámokon; A Tallher építész család MOL-ban őrzött tervei. Ltsz.: 69.011.1223, 69.379–69.601. Gy. sz.: 1969/92. Építészeti Múzeum. Erről beszámol: Szerdahelyi Márk: Josef Thalherr ismeretlen terve a madarasi templomhoz. *Ars Hungarica*, 39. 2013. supplementum. *Tanulmányok Kelényi György tiszteletére*. Szerk. Farbaky Péter, Jernyei Kiss János. 67.: 1. jegyzet. A mintegy 800 cédulából álló gyűjtését Schoen a BME Építészettörténeti Tanszékének adta át, majd Sódor Alajos 1980-ban kikölcsönözte Nemes Mártának, aki ezt felhasználta 1985-ben készült egyetemi doktori értekezéséhez. Ld.: Nemes Márta: 250 éve született Tallherr József kamarai építész. *Műemlékvédelem*, 31. 1987. 41.: 1. jegyzet.

¹¹⁹ Schoen Arnold: A Thalherr építész-család eredete. *Műemlékvédelem*, 11. 1967. 93.

¹²⁰ Péczely 1968. i. m.; Sz[igeti] E[ndre]: Schoen Arnold nyolcvan éves. *Új Ember*, 23. 1967. november 12. 2.

¹²¹ A múzeummal 1967. december 23-án kötött szerződés szerint 26.917 darabból álló gyűjteményét 1968. január 18-án adta át Nagy Lajosnak, a szerződésben rögzített vételár 60.000 forint, ami akkor jelentős összeg volt. Átadás-átvételi jegyzőkönyv. Mai őrzési helye: BTM KM, ÚVO, SchH, ltsz.: 68.3. alszámokon.

¹²² Schoen Arnold halálozási bejegyzése az 1973. évi budapesti anyakönyvben, 115, 559. számon. Samodai József: Dr. Schoen Arnold (1887–1973). *Magyar Építőművészet*, 23, 1974, 2. 64. szerint május 11-én,

Építőművészet c. lapban Samodai József emlékezett meg róla.¹²³ Az Óbudai temető 21/1 parcellájában, az N/A szakaszban, a 2. sor 29-es sírban nyugszik feleségével, Csík Terézszel (1896–1974) együtt, a síremlék 2002 óta védett.¹²⁴ Munkásságát dr. Horánszky Nándor ideg- és elmegyógyász feljegyzéseiből fia, Horánszky Nándor tekintette át, bibliográfiáját Schoen kéziratos jegyzéke alapján állította össze.¹²⁵

JELLEME, EMBERI ÉS KUTATÓI KARAKTERE, ÉLETMŰVÉNEK ÉRTÉKELÉSE

Horánszky Nándor szerint német eredetével szemben a besztercebányai gimnázium erősítette meg magyar hazafiságát, ami azonban nem vált sosem nacionalizmussá. Ebben nagy szerepe volt Olgyai (eredeti nevén Matirkó) Bertalannak, középiskolai egyik magyar tanárának.¹²⁶ Németellenes érzelmek a II. világháború éveiben csak erősödtek: későbbi kollégája, Supka Magdolna szerint nevét ekkor olaszosan „szkoen”-nek ejtette.¹²⁷ Ugyancsak Horánszky túlérzékeny emberként jellemzi, ami befelé forduló, introvertált karakterét okozta. Vasszorgalmú levéltári kutatóként még vasárnaponként is a Fővárosi Levéltárban dolgozott, amikor csak a kutatófelügyelő ült bent.¹²⁸ Az 1930-as évek végén a fővárosi emlékek felügyelőjeként, majd a Kiscelli Múzeum igazgatójaként ez a befelé fordulás lázas aktivitásba csapott át: írt, küzdött a fővárosi műemlékekért és műtárgyakért, restaurálásukért, gyűjteményébe kerülésükért. Budapest ostroma idején, mivel lakását szovjet katonák foglalták el, beköltözött alkalmazottai mellé a kiscelli kastélyba, s a háborút követő hetekben a leomlott falak mögött a megsérült műtárgyakat próbálta a fosztogatóktól megvédeni.¹²⁹ A hívő katolikus, konzervatív Schoent a 1940-es évek végének politikai tisztogatása során indoklás nélkül (de nyilván klerikális, polgári volta miatt) nyugdíjazták, ami súlyos lelki/szakmai törést jelenthetett számára, és állandó megélhetési problémákhoz vezetett.¹³⁰ E helyzetből

---

de ez a dátum téves.

¹²³ Uo.

¹²⁴ Ld. a Nemzeti Örökség Intézete honlapján: <https://intezet.nori.gov.hu/national-tombs/budapest/obudai-temeto/schoen-arnold/>

¹²⁵ Horánszky 1979. i. m.

¹²⁶ Ifj. Horánszky Nándor szóbeli közlése. Matirko Bertalan Olgyai Viktor festő bátyja volt, 1896-tól a besztercebányai gimnáziumban tanított. Egy szépségségi népmondáról írt értekezésére (megjelent: *Ethnographia*, 1. 1890. 261–272.) Mikszáth Kálmán támaszkodott Kísértet Lublón c. elbeszélésében. Ld. erről: *Mikszáth Kálmán összes művei. 5. köt. Regények és nagyobb elbeszélések. V. 1892–1894.* Szerk. Bisztray Gyula, Király István. Budapest 1957. 173., 190–200., 280.

¹²⁷ Rostás Péter szóbeli közlése. Supka Magdolna (1914–2005) 1943–1954 között a Kiscelli Múzeumban dolgozott. <https://artportal.hu/lexikon-m-tortenesz/supka-magdolna> (Hernádi Miklós, Wehner Tibor)

¹²⁸ Samodai 1974. i. m.

¹²⁹ 1945. április 3-án a polgármesternek írt kérvénye: BTM Adattár, 11/1945. Tört. Múz. iktatószám. „Polgármester Úr, tisztelettel jelentem, hogy a GPU február 21-én beköltözött lakásomba s onnan engem családotul száműzött.” Beadványában a múzeum leltározatlan Schmidt-anyagából kér egy wc-csészét, mivel a szovjet katonák egy hónapos tartózkodásuk alatt a lakásában lévő összesetörték.

¹³⁰ A 100. jegyzetben idézett, az MTA-hoz intézett kérvénye nyugdíja emeléséről.

4. Schoen Arnold igazgató a Kiscelli Múzeum belső kapuja előtt, 1944 körül. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye, ltsz.: F 2001.99. © Budapesti Történeti Múzeum

vészet a kánon része, vált elfogadottá a magyar barokk művészettel való foglalkozás, főleg a Hekler-tanszék neveltjei révén.¹³⁴ Schoen az 1920 körüli években született egy-

Rados Jenő mentette ki, aki a BME Építészettörténeti Tanszékének kutatói közé vonta be, majd bekapcsolódott a készülő budapesti műemléki topográfia munkáiba is. A hivatalos tudományos fokozatok elnyerésétől mindig viszolygott, ahogy a doktori cím, úgy 1960 körül a kandidátusi fokozat megszerzésére is jeles kollégái vették rá. Zádor Anna szerint azzal fenyegetődött, hogy a Szt. Gellért téren a villamossínekre fekszik, hogy ne kelljen a védésre mennie.¹³¹ Szorgalma még az 1960-as években sem lankadt, pedig 1967-ben 80 éves lett. Horánszky az idős Schoent „néha zsörtölődő, tiszteletreméltó aggtudós”-ként jellemezte.¹³² Megmaradt levelei széles körű szakmai kapcsolatrendszerét rajzolják ki, ezekből kiemelkedik az Ybl Ervintől kapott 41 megmaradt dokumentum.¹³³ Nagyon érdekes volt a kézírása: dőlten, és szinte betűnként írt.

Fiatalkorának szerteágazó érdeklődése (a költészettől a népdalgyűjtésig) az 1910-es évek végétől erősen fókuszálódott, s szinte kizárólag (a székesfehérvári és egy-két más kitérőtől eltekintve) Budapest barokk és klaszszicista művészetével foglalkozott. Mint ismeretes, az első világháborút követő időszakban lett a barokk mű-

¹³¹ Zádor Anna szóbeli közlése.

¹³² Horánszky 1979. (3. jegyzetben i. m.) 76.

¹³³ MTA KIK, Kézirattár, SchH, ltsz.: Ms 2391/86-126. Fitz Jenő (1921–2011) történész-régésznek és Richard Marsina (1923–2021) szlovák történésznek írt 7–7 levele maradt fenn. Uo., ltsz.: Ms 2386/343–349., illetve: 369–375.

¹³⁴ Marosi Ernő: Utószó. *A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásából.* Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1999. 348.

egy emlékről szóló feldolgozásai után 1930-ra ért el alkotó munkásságának csúcspontjára a Szent Anna- és Városháza monográfiákkal. Komplex kutatási módszerével a tárgyalta épületet mindig szélesebb történeti kontextusba helyezte, és nemcsak az építéstörténetet fogódzóit kutatta fel, s rekonstruálta, hanem a mecénások szerepének tisztázása mellett a mestereket is azonosította. Addig ismeretlen életműveket (pl. Bebo Károly) hozott napvilágra, mindezt érett művészettörténeti átfogó tudással és szemlélettel. Zádor Anna 1951-es tudománytörténeti szintézise szerint „*A hazai kismesterek felfedezése, munkásságuk összegyűjtése terén Schoen Arnold ért el kimagasló eredményt. Tanulmányai adatokban a leggazdagabbak, de módszerükben és szemléletükben kifogásolhatók.*” A második mondat vége csak a Rákosi-korszak kötelező ideológiai kifogása, amely csak ebből a nézőpontból aggályos.¹³⁵ A már ismertetett budai műemléki topográfiákban hatalmas helytörténeti-művészettörténeti tudása szerencsére hasznosult. Ugyanakkor elmondható, hogy felfedező képességében kutatói életpályája harmadik szakaszában az idősebb Schoen már nem tudott megújulni. Mindezek alapján azonban a pest-budai barokk művészet kutatásában életműve nagyjelentőségű, mind terjedelmében, mind eredményeiben kimagasló.¹³⁶

SCHOEN ARNOLD PÁLYAKÉPE

Schoen Arnold (Kisgaram, 1887. november 17. – Budapest, 1973. április 28.) művészettörténész. Besztercebányai középiskolai tanulmányai után 1907–1911 között járt a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarára, a Pasteiner Gyula vezette művészettörténet tanszék előadásait hallgatva. 1921-től a Lantos-antikvárium főszakértőjeként dolgozott, ahol több aukció metszetanyagát is összeállította. A húszas évek második felében intenzív hazai és bécsi, római, zseli levéltári kutatásai nyomán írta meg 1930-ban megjelent két kiemelkedő jelentőségű monográfiáját a buda-vízivárosi Szent Anna-templomról és a Központi Városházáról. Ugyanebben az évben az utóbbi épületről adta be Hekler Antal unszolására disszertációját. A doktori titulust Hekler és Gerevich Tibor pozitív véleménye alapján a szigorlatot követően 1931-ben kapta meg. 1938-tól a fővárosi emlékművek felügyelőjévé nevezték ki, e minőségében a fővárosi kegyurasága alá tartozó templomok műtárgyaiért felelt, s hozzá tartoztak a budapesti szoborállítások, emlékművek- és táblák, síremlékek ügyei is. 1941. március 1-én a Székesfővárosi Múzeum részeként funkcionáló Történeti Múzeum újkori osztályigaz-

¹³⁵ H. Zádor Anna: A magyar művészettudomány történetének vázlata 1945-ig. *A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve*, 1951. (1952) 36.

¹³⁶ Itt szeretném felsorolni a munkámat segítő kollégák neveit: Kovács Ágnes levéltáros (Premontrei Lvt.); Somogyi Máté levéltáros (ELTE Lvt.); Bordás Attila, Csáki Tamás, Demeter Zsuzsanna, Éder Katalin, Király András (BTM); Kräling János (BME Építéstörténeti és Műemléki Tanszék); Debreczeni-Droppán Béla (MNM Központi Adattár); Agócs Tibor (BFL). Köszönet feleségemnek, Farbakyné Deklava Lillának, valamint Rostás Péternek a korrekcióért és legfőképpen [íjf.] Horánszky Nándornak, aki fontos információkkal szolgált a családjával hosszú ideig baráti kapcsolatban állt Schoen életéről, kéziratomat adataival kiegészítette, tévedéseit korrigálta.

gatójává, azaz a Kiscelli Múzeum vezetőjévé nevezték ki. A II. világháború éveiben nagy elánnal szervezte a múzeum működési, szerzeményezési ügyeit, majd az ostrom idején és azt követően igyekezett a romos épületben a múzeum műtárgyait megóvni. A háború utáni három sikeres kiállítása ellenére a Rákosi-rezsim idején 1948 novemberében leváltották, majd 1949. március 1-ével, 62 évesen nyugdíjazták. Rados Jenő révén 1949-től a BME Építészettörténeti tanszékének kutató munkaközösségének tagjaként intenzív kutatómunkát folytathatott, majd részt vett a budapesti műemléki topográfia első két kötetének munkájában. Több évi hallgatás után 1956-tól kezdett újra önállóan publikálni. 1959-ben minden bizonnyal Zádor Anna és Rados Jenő rábeszélésére írta meg *Óbuda és környéke barokk-kori építészetének története* címmel kandidátusi disszertációját, a fokozatot 1961-ben nyerte el. A Thalherr-építészcsaládra vonatkozó utolsó kutatási eredményeit 1967-ben jelentette meg.

SCHOEN ARNOLD BIBLIOGRÁFIÁJA

Horánszky Nándor: Schoen Arnold műveinek időrendi jegyzéke. + Schoen Arnold munkássága. *Ars Hungarica*, 7. 1979. 76–88. (Schoen Arnoldnak [id.] Horánszky Nándornak átadott kézíratos jegyzéke alapján).

SCHOEN ARNOLD FONTOSABB ÍRÁSAI

Francesco Barbieri Sfrisato. Budapest, 1914.; *A Budapest-krisztinavárosi templom*. Budapest, 1916.; *A budavári Szentháromság-szobor emlék*. Budapest, 1918.; Nádasdy sárvári kincsei. *A Műbarát*, 1. 1921. 268–273., 281–285.; Nádasdy Ferenc pottendorfi képtára. *Ars Una*, 1. 1923. 53–58.; *A budapesti Központi Városháza. (Volt Invalidusház, majd Károly-kaszárnya)*. Budapest, 1930. (Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái, 1.); *A budai Szent Anna-templom*. Budapest, 1930. (Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái, 2.); *Óbuda múltjából*. Budapest, 1935.; Gróf Zichy Miklós óbuda-kiscelli síremléke. *Magyar Művészet*, 11. 1935. 179–182.; XVIII. századbeli képző- és iparművész jezsuita fráterek. *Történetírás*, 1. 1937. 277–293.; A pesti evangélikus tót plébániatemplom. *Történetírás*, 3. 1939. 31–50.; *A pesti Kálvin téri református templom*. Budapest, 1939.; Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 7. 1939. 11–40.; *Jegyzetek a pesti belvárosi plébánia-templomról*. Budapest, 1943. [Klly. *Budai Krónika*, 1943. 26/27. sz.]; Buda építőmestereiről töredékek, vázlatok. I. Kik építették újjá Budát az 1686. évi romokból? 2. A budai építészet mesterei Mária Terézia uralkodásától a Szépítési Bizottság megalakulásáig. 1740–1808. *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 297–302.; Données sur l'activité de l'ingénieur militaire Dumont en Hongrie. *Acta Historiae Artium*, 5. 1958. 407–410.; Hölbling építőmester Budán. *Művészettörténeti Értesítő*, 7. 1958. 141–147.; Ceresola capo maestro budai korszaka. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 56–60.; Il periodo budense del capomaestro Ceresola. *Acta Historiae Artium*, 6. 1959. 375–382.; *Óbuda és környéke barokk-kori építészetének története*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, 1959.

MTA KIK, Kézirattár, ltsz.: D-01372.; Prati kamarai építész-mérnök Budán. *Művészettörténeti Értesítő*, 9. 1960. 29-35.

SCHOEN ARNOLDRÓL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Pécely [Péczy!] Béla: Schoen Arnold dr. nyolcvan éves. *Művészet*, 9, 1968. 10. 9-11.; Sz[iget]i E[ndre]: Schoen Arnold nyolcvan éves. *Új Ember*, 1967. november 12. 2.; Samodai József: Dr. Schoen Arnold (1887-1973). *Magyar Építőművészet*, 23, 1974, 2. 64.; Csáky Károly: Schoen Arnold népművészetünk kutatója, művészettörténeti író. *Irodalmi Szemle*, 50, 2007, 2. 78-86.; Zádor Anna: „Én különben egy rohadt burzsuj vagyok” – kérdezők: Tímár Árpád, Bardoly István. *Enigma*, 15. 2008. No 57. 103-105. – MÉL III.: 688.; MMA 773-774. (Schwarcz Katalin); UMÉL V.: 1036.; RÚL XVI.: 990.

Tóth Áron

RÉVHELYI (RÉH) ELEMÉR (1889–1976)

„A háború után [1927-től] a Bölcsésztudomány Egyetem művészettörténeti szakán nyolc szemesztert hallgattam, és minden vágyam az volt, hogy múzeumba kerüljek. A múzeumból polgári iskola lett, ahol még csak az sem adatott meg, hogy művészettörténelmet oktassak. Évekig ábrázoló geometriát tanítottam. [...] Persze, eredeti teremről nem mondtam le, és az oktatómunka után levéltárakban folytatott kutatással töltöttem éveket, évtizedeket. Megjelentek tanulmányaim, amelyek mindig építészeti tanulmányok voltak.”

Révhelyi Elemér dióhéjban így foglalta össze művészettörténeti munkásságát a Budapesti Műszaki Egyetem egykori lapjának, ahol hetvenötödik születésnapja alkalmából jelent meg vele interjú.¹ Családi állapotát a következőképpen jellemezte: „tehetétként nehezedett életem nagyobbik felére a szegénység”.² Nem világos, hogy ez a kijelentés mennyire túloz, ugyanis biográfusa, Pusztai László szerint Révhelyi – aki Réh Elemérként született – egy budapesti köztisztviselő családból származott.³ Arra már van pontos adatunk, hogy az elemi iskola elvégzése után négy osztályt járt ki a budapesti V. Kerületi Községi Nyilvános Polgári Fiúiskolában. Tanulmányi átlaga a jó és az elégséges között mozgott. A rendes tanórákon túl ábrázoló geometriai, építő-stílustani és műtörténeti gyakorlatokra járt.⁴ A polgári iskola után a Pápai Magyar Királyi Tanítóképző Intézetben szerzett tanítói oklevelet. Ezt az iskolát átlagosan jó eredménnyel végezte el, a rajz tantárgyból mindig kiváló osztályzatai voltak.⁵ Feltehetőleg aktívan részt vett az intézet kulturális életében, mivel egy iskolai ünnepélyen a kórus az ő vezetésével énekelte a *Himnuszt*, továbbá szavalást is vállalt.⁶ Az iskolai kulturális életben való aktív közreműködése később, a Képzőművészeti Főiskolán is megmaradhatott, hiszen a főiskola növendékeként egy az előző évben elhunyt Székely Bertalan tiszteletére tartott emlékülésen

¹ Halay [Edit]: Születésnapj párbeszéd. A Jövő Mérnöke, 11. 1964. november 17. 5.

² Uo. 5.

³ Pusztai László: Dr. Révhelyi Elemér (1889–1976). Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Szerk. Payer Gábor. Tata, 1988. 7.

⁴ A Budapest Székesfővárosi V. Kerületi Községi Nyilvános Polgári Fiúiskola értesítője. Szerk. Schuch József. Budapest, Székesfővárosi Házinyomda.; Első értesítő az 1902–1903. tanévről, 1902. 17.; Második értesítő az 1903–1904. tanévről, 1904. 21., 23.; Harmadik értesítő az 1904–1905. tanévről, 1905. 27, 28.

⁵ A Pápai Állami Tanítóképző Intézet értesítője.; Az 1904/5. és 1905/6. iskolai évekről szerk. Láng Mihály. Pápa, 1906. 14.; Az 1906–7. (XI.) iskolai évről szerk. Pethes János. Pápa, 1907. 19.; Az 1907–8. (XII.) iskolai évről szerk. Pethes János. Pápa, 1908. 29, 40.; Az 1908–9. (XIII.) iskolai évről szerk. Pethes János. Pápa, 1909. 28, 33, 38, 43.

⁶ A Himnuszt 1908. november 19-én vezényelte, az 1909. június 13-i záróünnepélyen pedig szavalt. Ld.: A Pápai Állami Tanítóképző Intézet értesítője 1909. i. m. 26., 27.

zongorázott és játszott Ábrányi Kornél II. Rákóczi Ferenc Rodostóban című melodráájában.⁷ A zene iránti érdeklődéséről a fent idézett interjúban is megemlékezett.⁸ A főiskolán polgári iskolai rajztanítói oklevelet szerzett.⁹ A diplomázását következő évben a különböző mértani és szabadkézi rajz tanszékekre összeállított jelöléstervezetekben olvasható a neve, de csak helyettes polgári iskolai tanárként működött.¹⁰

Az I. világháború kitörésekor katonai szolgálatra jelentkezett. Pót-tartalékos őrzetőként az 1. honvéd gyalogezred 5. századának 4. szakaszával a galíciai frontra vezényelték, ahol még a háború kitörésének évében orosz hadifogságba került.¹¹ Neve a veszteséglistákban és a napi sajtóban is szerepel, ahol arcképes portréját a kitüntetett, elesett, fogoly vagy eltűnt katonák között tették közzé.¹² A fogságból csak 1920 augusztusában tért vissza. Ezután a főváros egy évig újra helyettes polgári iskolai tanárként alkalmazta.¹³

Az 1922-es év elhozta számára a biztonságot: kinevezték tanárnak a budapesti Százados Úti Községi Polgári Fiúiskola szabadkézi és mértani rajzi tanszékére.¹⁴ Négy évvel később anyagi helyzete is megszilárdult, mivel saját kérésére katonaéveinek

1. Révhelyi Elemér, 1950-es évek

⁷ Az 1911 májusában tartott emlékülésről a fővárosi lapok számoltak be: *Az Ujság*, 1911. május 10. 13.; *Budapesti Hírlap*, 1911. május 10. 13.; *Pesti Hírlap*, 1911. május 10. 8.; *Világ*, 1911. május 10. 13.; A Képzőművészeti Főiskolára 1909-ben vették fel, ld: Tóth Károly: Kóródy Elemér és Ferentzy Márta. Egy elfelejtett magyar festő-házaspár a párizsi avantgárd búvkörében. *Ars Hungarica*, 36. 2008. 264.: 32. jegyzet.

⁸ Halay 1964. i. m. 5.

⁹ *Rajzoktatás*, 16, 1913, 7. 151.; Gyémántdiplomáját 1973-ban vette át, ld.: *Magyar Hírlap*, 1973. október 2. 8.; *Magyar Nemzet*, 1973. október 2. 5.

¹⁰ *Budapesti Hírlap*, 1914. május 15. 15., *Pesti Napló*, 1914. május 15. 16.; *Fővárosi Közlöny*, 25. 1914. május 19. 1413.; *Az Ujság*, 1914. június 23. 17.; *Budapesti Hírlap*, 1914. június 23. 16.; *Pesti Hírlap*, 1914. június 23. 8.; *Fővárosi Közlöny*, 1926. január 29. 161.

¹¹ *Friss Ujság*, 1915. február 20. 3.; *Pesti Hírlap*, 1915. február 27. 24.; Egészen pontosan Kirovba hurcolták 1914. november 27-én, ld.: Bartha Lajos – Dereánó Ödön: *A m. kir. „IV Károly király” volt 1. honvéd gyalogezred története és háborús emlékalbuma*. Budapest, 1939. 336.

¹² 319. számon: *Veszteségi kimutatás. Betűsoros jegyzék*. Wien, 1916. január 8. 59.; *Tolnai Világlapja*, 1916. június 8. 17.

¹³ *Fővárosi Közlöny* 1926. i. m. 161.

¹⁴ *Magyarság*, 1922. március 31. 7.; *Fővárosi Közlöny*, 1922. április 4. 1032.

beszámításával magasabb fizetési osztályba sorolták.¹⁵ A Százados úti iskolában kifejtett oktatói tevékenysége jól dokumentált, hiszen az iskola értesítői szinte kivétel nélkül fennmaradtak az 1920-as évek végétől egészen a II. világháború végéig. A rajzsztár őre és rajztanár volt, de ezek kívül közgazdaságtant és történelmet, a II. világháborús években pedig honvédelmi ismereteket tanított, s ezen felül osztályfőnöki teendőket is ellátott.¹⁶ Fontos megjegyezni, hogy 1933-ban Réhről Révhelyire magyarosította a nevét.¹⁷ Az iskolában töltött utolsó két évében igazgatóhelyettes volt, valamint címzetes igazgatóvá is kinevezték.¹⁸ Közvetlenül a II. világháború után a Jázmin utcai elemi iskolába helyezték át, ahol rajzot tanított. Kardos György tanszékvezető 1951-ben innen hívta át tanítani a Budapesti Műszaki Egyetem III. Építészettörténeti Tanszékékre, ahol a következő másfél évtizedet töltötte.¹⁹ Ez a meghívás feltehetőleg 1928 óta kifejtett építészettörténeti munkásságának szólt, hiszen Révhelyi ekkor már a hazai barokk-kutatás elismert alakjának számított.

Révhelyi – még Réh Elemér néven – viszonylag idősen, 1927-ben, harminchét éves korában iratkozott be a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol a Bölcsésztudományi Karon művészettörténetet, egyiptológiát és római provinciális régészetet hallgatott. A Hekler Antal vezette Klasszika Archeológiai és Művészettörténeti Tanszék stúdiumait követte.

Az egyetemen a két világháború között két olyan tanszék működött, ahol művészettörténetet oktattak: az egyik a Hekler-tanszék, a másik pedig a Gerevich Tibor irányítása alatt álló Művészettörténeti és Keresztény Régészeti Tanszék volt.²⁰ Míg Hekler

¹⁵ 1926. szeptember 1-jével a IV. fizetési csoport A) fizetési osztály 3. fizetési fokozatából átsorolták a IV. fizetési csoport A) fizetési osztály 5. fizetési fokozatába. *Fővárosi Közlöny*, 1926. i. m. 139., 161.; *Fővárosi Közlöny*, 1926. január 15. 58, 65.; Uo., 1926. január 22. 110.; Uo., 1926. február 5. 193.

¹⁶ *Budapest Székesfőváros X. Ker. Százados-úti Községi Polgári Fiúiskolájának értesítője*. 1929 és 1935 között szerk. Havas Mihály, 1936 és 1937 között szerk. Simon Lajos, 1939 és 1944 között szerk. Babirák Mihály; *Az 1928–29. iskolaévről*. Budapest, 1929. 7.; *Az 1929–30. iskolaévről*. Budapest, 1930. 7.; *Az 1930–31. iskolaévről*. Budapest, 1931. 4, 7.; *Az 1931–32. iskolaévről*. Budapest, 1932. 7.; *Az 1932–33. iskolaévről*. Budapest, 1933. 7.; *Az 1933–34. iskolaévről*. Budapest, 1934. 1, 6.; *Az 1934–35. iskolaévről*. Budapest, 1935. 5, 11.; *Az 1935–36. évi iskolaévről*. Budapest, 1936. 9.; *Az 1936–37. iskolaévről*. Budapest, 1937. 9.; *Az 1938–39. iskolai évről*. Budapest, 1939. 5, 9, 14.; *Az 1940–41. iskolai évről*. Budapest, 1941. 8, 20.; *Az 1941–42. iskolai évről*. Budapest, 1942. 3, 8.; *Az 1942–43. iskolai évről*. Budapest, 1943. 7.; *Az 1943–44. iskolai évről*. Budapest, 1944. 4, 9.; Az iskolai értesítőkön túl folyamatosan szerepel *Magyarország Tiszti Cím- és Névtárában* is: 40. 1930. 317.; 41. 1931. 309.; 42. 1932. 320.; 43. 1935. 319.; 44. 1936. 322.; 45. 1937. 400.; Ezen felül az alábbi címjegyzékekben szerepel: *Magyarország közhivatalainak cím- és adattára*, 4, 1942. 1. 218.; *Budapest székesfőváros közoktatási alkalmazottainak címtára* 1943. Budapest, 1943. 208., 398.; Ez utóbbi szerint lakcíme: Budapest, VIII. ker., Szigetvári utca 15.

¹⁷ *Budapest Székesfőváros X. Ker. Százados-úti Községi Polgári Fiúiskolájának értesítője* 1934. i. m. 1.

¹⁸ *Budapesti Közlöny*, 1943. július 18. 2.; *Hivatalos Közlöny*, 1943. augusztus 1. 371.

¹⁹ Halay 1964. i. m. 5.; Hajnóczi Gyula: Dr. Révhelyi Elemér (1889–1976). *Magyar Építőművészet*, 25, 1976, 6. 64.; Pusztai 1988. i. m. 8.

²⁰ Marosi Ernő: *Művészettörténet. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Főszerk. Sinkovics István. Budapest, 1970. 578–583.

1918-ban Pasteiner Gyulától vette át a tanszékezetést – amiben nem kis része volt rokonának és barátjának, Klebelsberg Kunónak, korábbi vallás- és közoktatásügyi adminisztratív államtitkárnak –, addig Gerevich 1924-ben kapott professzori katedrát.²¹ A „két szomszéd vár” és a két professzor éles rivalizálásban állt egymással, aminek a hátterében a hallgatókért folytatott versenyen túl jelentős szemléletbeli, valamint Hekler német és Gerevich olasz orientációjából adódó különbségek álltak.²² Marosi Ernő rámutatott, hogy Hekler elutasította azt a megközelítésmódot – tehát a leginkább Alois Riegl és Heinrich Wölfflin nevével fémjelvezhető módszert –, ami a kutatás súlypontját a művészettörténet alapfogalmaira és a formanyelv immanens fejlődésére helyezte.²³ Nála a történeti módszer került előtérbe olyan metodikát követve, amit a 19. században Theodor von Sickel, a diplomatika egyik úttörője, vagy a bécsi művészettörténeti iskolában Julius von Schlosser képviselt.²⁴ Hekler tanszékén a levéltári kutatás tehát alapvető feltételnek számított és a professzor az inventarizáció programját is a zászlajára tűzte. Marosi továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy mindez összefüggésben állt az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet létrehozó 1922. évi XIX. törvénycikkkel, amit a második Bethlen-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Klebelsberg Kuno indítványozott.²⁵ Több országos levéltári és múzeumi közgyűjteményt abból a célból centralizáltak, hogy integrált módon álljanak a magyar történeti kutatás szolgálatába, aminek közvetlenül a trianoni békeszerződés után kiemelt jelentőséget tulajdonítottak. A történelmi helyzet a barokk-kutatásnak is lendületet adott, ami az 1920-as évektől a Hekler-tanszéken kiemelt jelentőséget kapott. Széphelyi F. György rávilágított, hogy mindez a Habsburg-monarchia utódállamainak utólagos kulturális területfoglalási törekvéseibe illett bele.²⁶

Gerevich a fentiekkel ellentétben – többek között Louis Courajod középkorásznak, a Louvre muzeológusának a munkásságára is nagymértékben támaszkodva – a

²¹ Hekler kinevezésének körülményeiről és Klebelsberg szerepéről ld.: Gosztonyi Ferenc: A „Pasteiner-tanszék” vége. Az 1917–1918-as tanszéki pályázat története és iratai. *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2014. 90.: 84. jegyzet; Markója Csilla: Gerevich Tibor görbe tükörben. *Enigma*, 16. 2009. No 60. 35.; Gerevich kinevezésének évéről ld.: Markója Csilla: „Ellentétek keresztezési pontja vagy magad is”. Zádor Anna kapcsolatai és a magyar művészettörténet-írás a két háború között. *Enigma*, 15. 2008. No 58. 39.

²² A két tanszék szembenállását Marosi Ernő és Markója Csilla publikációi tárták fel részletesen. Marosi Ernő: Művészettörténet és kultúrpolitika a két világháború között. *A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból*. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1999. 346–354.; Markója 2008. i. m. 37–58.

²³ Marosi 1999. i. m. 347.; Alois Riegl: *Stilfragen: Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*. Berlin, 1893.; Heinrich Wölfflin: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe: das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*. München, 1915.

²⁴ Marosi 1999. i. m. 347.

²⁵ Uo. 347–348.; Ezt a tudományos koncepciót példázza: Julius Fleischer: *Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlambücher in den staatlichen Archiven Wiens von 1705 bis 1790*. Hrsg. Anton Hekler. Wien, 1932. Hivatkozik rá: Széphelyi F. György: IV. Kitekintés. A magyarországi barokk művészet kutatása az 1920-as évektől. *Buksz*, 26. 2014. 134.: 138. jegyzet.

²⁶ Széphelyi 2014. i. m. 134.

Wölfflin-féle hangsúlyosan stíluskritikai, „nevek nélküli művészettörténetet” részesítette előnyben.²⁷ Véleményem szerint ez a felfogás egy középkorásztól nem meglepő, hiszen kutatási területe nem bővelkedik olyan mennyiségű írott forrásban, mint amekkora a kora újkor vagy a modernitás kutatójának rendelkezésére áll. Gerevich továbbá nagy hangsúlyt fektetett a magyarországi művészet önállóságának, sajátos jellegének, az idegen hatások transzformálására való képességének a kimutatására, míg Hekler a külföldi befolyás ténye nem zavarta és az itt dolgozó német mesterek jelentőségét kifejezetten nagyra értékelte.²⁸

Révhelyi a Hekler-tanszéken a hazai barokk-kutatás első nagy nemzedékének a munkájába kapcsolódott bele, az úttörők közé került. Pályatársa, Hajnóczy Gyula szerint a barokk iránti érdeklődése onnan eredt, hogy rajztanári működésének megkezdése után „hamarosan kapcsolatba került Pasteiner Gyulával, a századforduló jeles művészettörténészével, akivel együtt több külföldi tanulmányúton vett részt, s akinek egyik munkája irányította figyelmét későbbi kutatási területe [...] felé”.²⁹ Ennek az állításnak a valóságtartalma azonban nem bizonyított. Mivel Révhelyi 1913-ban végzett és 1914-ben katonának állt, továbbá csak 1920-ban tért haza a hadifogságból, a fenti állítás tükrében nem világos, hogy mikor kerülhetett kapcsolatba Pasteinerrel, aki 1924-ben elhunyt. Rajztanári pályájának valós kezdetén talán az 1920-as évet értette? Mert akkor 1920 és 1924 között akár kapcsolatba is kerülhettek, bár nem világos, hogy Révhelyi közvetlenül az I. világháború háború után polgári fiúiskolai tanári fizetésből milyen utazásokat engedhetett meg magának. Ráadásul akkorra Pasteinert már rég nyugdíjazták. Hajnóczyt mindenesetre Révhelyi informálhatta, de sajnos az állításhoz nem tartozik forrásmegjelölés.

Amikor Révhelyi a tanszékre került, a Pasteiner- és Hekler-tanítványok már széleskörű publikációs tevékenységet fejtettek ki a magyarországi barokk témakörében.³⁰ Kapossy János több alapvető tanulmányt tett közzé a magyarországi barokk építészetéről és Révhelyi egyetemi évei alatt szerzett magántanári képesítést.³¹ A húszas évek első felében Pigler Andor megjelentette a győri Szent Ignác-templom mennyezetképeiről írt tanulmányát, továbbá az évtized végén alapvető Donner-monográfiáját is publikálta.³² Fleischer Gyula a barokk építésztörténeti kutatások mellett a levél-

²⁷ Heinrich Wölfflin: In eigener Sache: zur vierten Auflage meiner »Kunstgeschichtlichen Grundbegriffe«. Kunstchronik und Kunstmarkt, 55. 1920. 397–399.

²⁸ Marosi 1999. i. m. 347., 349–350.

²⁹ Hajnóczy 1976. i. m. 6.

³⁰ Összefoglalását ld.: Széphelyi 2014. i. m. 134.; Horváth Alice: Vázlat kétszáz év magyar építésztörténet-írásáról. Építés-Építésztudomány, 22. 1991. 307.

³¹ Kapossy János: A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei. Budapest, 1922.; F. A. Hillebrandt 1719–1797. Budapest, 1924.; A magyar királyi udvari kamara építészei Mária Terézia és II. József korában. Századok, 57/58. 1923/1924. 585–613.; Maulbertsch sümegi freskóműve. Archaeológiai Értesítő, 44. 1930. 177–193.; A magyarországi barokk európai helyzete. Magyar Művészet, 7. 1931. 7–27.; Kapossy és Zádor Anna kapcsolatáról ld.: Markója 2008. i. m. 59.

³² Pigler Andor: A győri Szent Ignác-templom és mennyezetképei. Budapest, 1923.; Pigler, Andreas: Georg Raphael Donner. Leipzig–Wien, 1929.; Georg Raphael Donner élete és művészete. Budapest, 1933.

tári anyagok közzétételében játszott fontos szerepet.³³ Hekler unszolására ekkoriban doktorált a Pasteinerrel rossz kapcsolatot ápoló Schoen Arnold. Az 1910-es évektől megjelenő barokk építészeti tárgyú tanulmányai várostörténeti munkásságának a részét képezték.³⁴ A tanszék hallgatói közé tartozott Balogh Jolán is, aki a reneszánszkutatás területén alkotott maradandót, valamint nem utolsósorban Zádor Anna, a magyarországi klasszicista és 19. századi építészet kutatásának megalapozója.³⁵ Zádor ráadásul egyetemi tanulmányai befejezése után tíz éven keresztül kinevezett díjtalan tanársegédként Hekler segítőjeként a tanszéken maradt, s ez az időszak Révhelyi tanulmányi éveit is magába foglalta, így ismeretségük innentől datálható.³⁶ Bíró József erdélyi művészettörténészt méltatva Zádor meg is emlékezett Révhelyiről: „*Budapestten viszont ekkortájt már kibontakozóban volt a barokk kutatás első hulláma, amely azonban nem érintette – nem is igen érinthette – Erdélyt. E barokk kutatás központja a Hektortanszék volt, ahol a professzoron kívül Kapossy János és Révhelyi Elemér személyében [t. i. Bíró] jó és ugyancsak megszállott partnerekre talált.*”³⁷

Hekler tanítványainak széleskörű publikációs lehetőség állt tehát rendelkezésére. A professzor szerkesztette az *Archaeológiai Értesítőt*, továbbá *Henszlmann-Lapok* címmel egy kétnyelvű sorozatot indított, amiben hallgatóinak tanulmányai is megjelenhettek. 1927 és 1930 között ebben tíz nagyobb tanulmányt tettek közzé, valamint a doktori dolgozatokat is kiadták egy külön sorozatban, harmincegy kötetben.³⁸ Ezeket a lehetőségeket Révhelyi jól ki tudta használni, akinek első írásai – még Réh Elemér név alatt – az említett sorozatokban jelentek meg.³⁹

³³ Fleischer Gyula: Adatok a féltoronyi kastély és belső díszítésének történetéhez. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 5. 1929. 144–162.; A bécsi magyar testőrségi palota. *Magyar Művészet*, 5. 1929. 384–403.; Fleischer 1932. i. m.; Fleischer Gyula a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa volt, Julius Fleischer néven a Bécsi Egyetem magántanára, 1942-től a boroszlói egyetem magyar lektora, majd a burgenlandi műemlékvédelem vezetője lett.

³⁴ Schoen Arnold: *A krisztinavárosi plébánia-templom*. Budapest, 1916.; *A budavári Szentháromság-szobor emlék*. Budapest, 1918.; *A budai Szent Anna-templom*. Budapest, 1930.; *A Budapesti Központi Városháza*. Budapest, 1930.; *Óbuda múltjából*. Budapest, 1935.; Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. *Tanulmányok Budapest Múltából*, 7. 1939. 11–40.; Schoen Arnoldról ld.: Horánszky Nándor: Schoen Arnold munkássága. *Ars Hungarica*, 7. 1979. 76.

³⁵ Legfontosabb publikációikat ld.: Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*, I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943.; Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest, 1943.

³⁶ Markója 2008. i. m. 43.

³⁷ Zádor Anna: Bíró József (1907–1945). *Művészettörténeti Értesítő*, 34. 1985. 203.; Bíró és Révhelyi jó munkakapcsolatáról ld.: Sas Péter: Egy erdélyi művészettörténész munkássága leveleinek tükrében (Bíró József levelei Lyka Károlyhoz). *Ars Hungarica*, 23. 1995. 96.

³⁸ Az adatokat ld.: Uo. 46.

³⁹ Réh Elemér: A gödöllői kálvária. *Archaeológiai Értesítő*, 42. 1928. 198–201.; Uő: Adatok a régi pesti kálvária építéstörténetéhez. *Archaeológiai Értesítő*, 43. 1929. 202–222.; Uő: Az egykori Péterffy-palota és annak mestere – Das ehemalige Péterffy Palais und sein Meister. *Henszlmann-Lapok – Henszlmann Blätter*, 8. 1930. 1–6.; Adatok a XVIII. századi építőmesterek működéséhez. *Archaeológiai Értesítő*, 45. 1931. 168–186.; Doktori értekezését ld.: *A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában*. Budapest, 1932.

Révhelyi precíz, levéltári adatok összegyűjtésén alapuló munkamódszere a kezdetektől meghatározta publikációinak minőségét.⁴⁰ A már idézett interjúban a levéltári kutatás jelentőségére maga is kitért: „az oktatómunka után levéltárakban folytatott kutatással töltöttem éveket, évtizedeket”.⁴¹ A régi pesti kálvária mesterkérdése pontosításának kísérlete jól jellemzi körültekintését: a korábban stíluskritikai alapon Johann Lukas von Hildebrandt nevéhez kapcsolt emléket közvetett levéltári adatok és stíluskritikai egybevetések alapján – feltételeken – Mayerhoffer Andrásnak attribuíta.⁴² Lényegében ebben a publikációban „fedezte fel” Mayerhoffer András pesti építőmestert.⁴³ A magyarországi barokk építészet e jelentős alakjához ezek után több emléket is kapcsoltak, maga Révhelyi tárta fel például a pesti Péterffy-palota építésében betöltött szerepét.⁴⁴ Abban az esetben, amikor a levéltári adatok hiányoztak, óvatosan fogalmazott, hangsúlyozta a feltételes attribúciót, de még így is jellemző volt rá a barokk-kutatásnak az a még évtizedeken keresztül tetten érhető törekvése, miszerint ha találtak egy levéltári adatokkal alátámasztható mesternevet, akkor minél több emléket megpróbáltak hozzá kapcsolni. A mesternevek használata is a korszak általános gyakorlatát tükrözi: a salzburgi születésű Andreas Mayerhoffer következetesen Mayerhoffer Andrásnéként szerepel és ez az „átkeresztelés” olyannyira sikeres volt, hogy a mester mind a mai napig így él a köztudatban. Széphelyi F. György mutatott rá, hogy ebben a nemzeti fogalmának erőszakolt historizálására irányuló törekvés érhető tetten, ami szintén kortünetként értelmezhető és olyan „elsőgenerációs” neveknel is érvényesült, mint Mayerhoffer, vagy az Esterházy család tatai uradalmi építőmestere, a morvaországi származású Jakob Fellner, aki Fellner Jakabként vonult be a hazai szakirodalomba.⁴⁵ Mindezek mellett Révhelyi impozáns levéltári apparátust felvonultató művei mind a mai napig megkerülhetetlenek a barokk-kutatás számára. Igaz ez az egyetemi évei alatt végzett kutatásainak szintézisaként értelmezhető, *A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában* című, 1932-ben kiadott doktori dolgozatára is, ami a Hekler-tanszék harmincegy kötetes sorozatának tizenötödik köteteként jelent meg.⁴⁶ A kutatás az elmúlt kilencven évben természetesen egyre több adatot feltárt, a 18. századi építkezések szervezeti hátterét, a megrendelők és

(A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai, 15.)

⁴⁰ Levéltári kutatásait némettudása is segítette. Németül beszélt, írt és olvasott, a francia nyelvet pedig olvasási szinten bírta. Ld.: Kuny Domokos Múzeum. Révhelyi Elemér hagyatéka, 1. doboz, 1. fasc. No. 4. pp. 1–46. Révhelyi Elemér *Fellner Jakab működésének kezdeti évei* című (1957) kandidátusi értekezésének vitaanyaga.

⁴¹ Halay 1964. i. m. 5.

⁴² Réh Elemér: Adatok a régi pesti kálvária építéstörténetéhez. *Archaeologiai Értesítő*, 43. 1929. 202–222.

⁴³ A Mayerhoffer-kérdés még évtizedekig a barokk-kutatás homlokerében állt, ld.: Mojzer Miklós: Adatok Mayerhoffer András működéséhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 5. 1956. 136–145.

⁴⁴ Réh Elemér: Az egykori Péterffy-palota és annak mestere – Das ehemalige Péterffy Palais und sein Meister. *Henszlmann-lapok – Henszlmann Blätter*, 8. 1930. 1–6.

⁴⁵ Széphelyi 2014. i. m. 135. Széphelyi ugyanott kitér rá, hogy Kapossy János megpróbálta tisztázni a hazai barokk helyi vagy magyar jellegének kérdését – eredménytelenül. Ld: Kapossy 1931. i. m.

⁴⁶ Révhelyi 1932. i. m.

a mesterek viszonyát egyre precízebben feltérképezte, de az a jelentős adathalmaz, amit Révhelyi a 18. századi Pest-Buda építőmestereiről, kőfaragó és kőműves céheiről összegyűjtött, még ma is forrásértékű. Publikációs listáján túl több elszórt adat áll rendelkezésünkre arról, hogy Révhelyi az 1930–1940-es években tevékenyen vett részt a tudományos közéletben. Fő kutatási területe mindvégig a 18. századi magyarországi építészet volt, de más témákkal is foglalkozott, amire feltehetőleg egyetemi éve alatt hallgatott régészeti stúdiumainak köszönhetően vállalkozott.⁴⁷

A II. világháborút követően Révhelyi pályájában alapvető változást jelentett, amikor 1951-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Építésztechnológiai Karának dékánja, Kardos György meghívta a műegyetem Építészettörténeti Tanszékére. Adjunktusként, docensként, majd tanszékvezetőként építészettörténetet tanított, s pályáját címzetes egyetemi tanárként fejezte be.⁴⁸ Oktatói tevékenységének sokrétűségéről és a szakirodalomban

⁴⁷ „Tavasszal tehát ismét nagyszabású ásatások indulnak meg, amelyeknél az oroszlánrész Révhelyi Elemér dr. és Nagy Lajos dr. archeológusoknak jut, akik az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat szombat esti felolvasóülésén ezekről az ásatásokról és a középkori Tabánról tartottak előadást.” Ld.: Klaudy József: Kelta király palotáját kutatják tavasszal a Gellérthegyen. *Budapesti Hírlap*, 1936. január 19. 8.; Ugyanerről: *Magyarország*, 1936. január 17. 16.; „A Tatai Piarista Öregdiákok Budapesti Szövetsége [...] megbízást adott dr. Révhelyi Elemér középiskolai tanárnak Tata és Tóváros művészettörténetének a megírására. Az adatgyűjtés és a szükséges fényképfelvételek nagy része már szintén elkészült. Remélhető, hogy a feldolgozás az 1938. év folyamán befejeződik és mindkét mű meg is jelenhet annak az évnek a folyamán”. Ld.: *A Tatai Kegyes-Tanítórendi Gróf Esterházy Miklós Gimnázium (III.-VIII. oszt. realgimn.) értesítője az 1936–37. iskolai évről*. Szerk. Papp Elemér. Tata, 1937. 82.; „Az Andrássy utcai újjárda földszintjének egyik termében szorgalmas leánykezek készítik a vásárhelyi himesvarrást... [...] Pár hónappal ezelőtt dr. Révhelyi Elemér főiskolai rajztanárnak, országos hírű műgyűjtőnek Budapestre egy itt készült párnát küldtek, amelyre a jeles régiséggyűjtő meglehangú elismerését küldötte Juhász Máriának és többek között a következőket írta: »Bár már több magyar népművészeti emlék van különböző vidékekről, de ennek a kézimunkának megtervezése, a térkitöltés finomsága, ritmikus sorainak arányos elosztása, motívumgazdagsága és színharmóniája messze felülmúlja eddigi hasonló gyűjtésemet. Stíluslemeiben valami rejtett ősi erő lüktet, ami régi, csaknem keleties eredete mellett bizonyít.«” Ld.: Akik százhuszéves álmából felébresztették a vásárhelyi himesvarrást. *Vásárhelyi Ujság*, 1937. július 11. 3.; „Szendy Károly, Budapest polgármestere 1936-ban több kiváló tudóst bízott meg Budapest történetének megírásával. [...] Az őskor írója Tompa Ferenc, a római koré Alföldi András, Nagy Lajos, Szilágyi János és Nagy Tibor, a népvándorlás korának írója László Gyula. A középkor történetét Mályusz Elemér, Genthon István és Gerevich László írja. A török korszak feldolgozását Fekete Lajos vállalta el, Genthon István és Garády Sándor közreműködésével. A XVIII. század és XIX. század első felének írói Kovács Lajos és Kelényi B. Ottó, továbbá Bánrévy György és Révhelyi Elemér. A szabadságharc utáni korszak megírására Török Pál és Kopp Jenő kapott megbízást.” Ld.: G. S.: Budapest története az ókorban. *Új Magyarország*, 1943. március 21. 6.; „Az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat az év folyamán a következő előadásokat tartotta: [...] Révhelyi Elemér: A vértesszentkereszti árpádkori templom (dec. 13).” Ld.: *Századok*, 81. 1947. 365.

⁴⁸ Halay 1964. i. m. 5.; Pusztai 1988. i. m. 9.; Címzetes egyetemi tanári kinevezéséről ld: *Kisalföld*, 1965. január 7. 3.; *Magyar Nemzet*, 1965. január 7. 5.; *Népszabadság*, 1965. január 7. 10.; *Népszava*, 1965. január 7. 2.; *Magyar Közlöny*, 1965. január 10. 1.; *A Jövő Mérnöke*, 1965. október 4. 1.; *Művelődésügyi*

2. Magyar Zoltán (1888–1945) jogász, Tata egyesítője, egyetemi tanár Révhelyi Elemérnek írt képeslapja a Miklós-malom előtt 1944-ben elhelyezett Keresztelő Szent János szoborral. Készítette Kovács Mária 1940 körül, mgt. (előlap)

való elmélyüléséről tanúskodnak a tatai Kuny Domokos Múzeumba és a Magyar Építészeti Múzeumba 1983-ban bekerült hagyatéki anyagai.⁴⁹

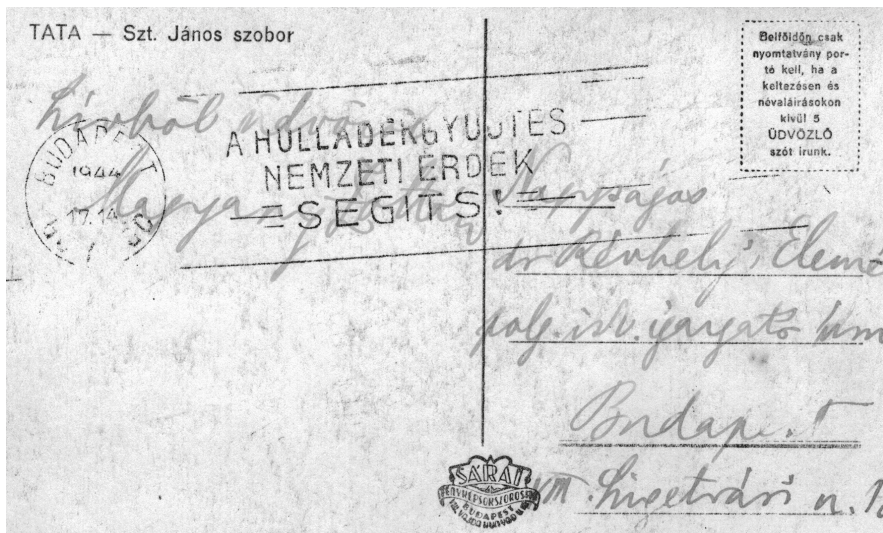
A Kuny Domokos Múzeumban lévő anyag kataszterét Haris Andrea állította össze és publikálta, valamint a dokumentumok közül Révhelyi 1962. szeptember 25-én, a Magyar Tudományos Akadémián tartott felolvasóülésen előadott, *Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig* című kéziratának a szövegét is közreadta.⁵⁰ A tatai hagyatéka a Fellnerre vonatkozó dokumentumokon kívül főleg a 18. századi építészetre vonatkozó levéltári jegyzeteket tartalmazza.⁵¹ Emellett jelentős fotóanyag is található benne: egy „Révhelyi” felirattal ellátott dobozban összesen 284 db papírkép, illetve folyóiratokból kivágott fotó található, amelynek a hátát feljegyzetelték. A képek az egyetemes építészettörténetet ölelik fel, s közülük mintegy 190 db itáliai illetőségű. Az „Etruria” című dobozban főként a középkori, a reneszánsz és a 17–18. századi francia építészet képviselteti magát. Az összesen 317 db fotóból a francia anyag 270 db-ot tesz ki. Egy jelzetlen doboz egyetemes művészettörténeti tematikájú diaanyagot

Közlöny, 1965. november 1. 342.

⁴⁹ A tatai múzeum története. Szerk. Fülöp Éva, Kisné Cseh Julianna. Budapest, 2002. 101–102.; Pusztai László: Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának gyűjteményei (1982–1985). *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 277.

⁵⁰ Révhelyi Elemér hagyatéki anyagának katasztere. Összeáll. Haris Andrea. *Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében*. Szerk. Payer Gábor. Tata, 1988. 35–66.; Révhelyi Elemér: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig. A Magyar Tudományos Akadémián 1962. szeptember 25-én tartott felolvasó ülés kéziratának részlete. Sajtó alá rendezte: Haris Andrea. Uo., 11–33.

⁵¹ Ld.: Haris 1988. i. m. 35–66.; Kuny Domokos Múzeum. Révhelyi Elemér hagyatéka, 1–15. doboz, 1–26. fasc.

3. Magyary Zoltán (1888–1945) jogász, Tata egyesítője, egyetemi tanár Révhelyi Elemérnek írt képeslapja a Miklós-malom előtt 1944-ben elhelyezett Keresztelő Szent János szoborral. Készítette Kovács Mária 1940 körül, mgt. (hátlap)

rejt: a 2963–3172 sorszámmal ellátott 209 db dia a vulcii etruszk síroktól Henri Matisse festészetéig öleli fel a képzőművészet történetét. Egy másik jelzetlen doboz körülbelül 190 db diát tartalmaz, ami leginkább építészeti tárgyú, de az antikvitástól a klasszicizmusig képző- és iparművészeti témájú képek is találhatók benne, amelyek nagy részét a reneszánsz és a barokk teszi ki. Körülbelül 100 db dia öleli fel a 18. századi magyarországi építészet témakörét, többségük klasszicizáló későbarokk épületeket ábrázol. Ez utóbbiak nagyrészt átfedésben vannak a már digitalizált képanyaggal. A negatívokból és a diákból eddig 2123 file-t, a pozitívokból pedig 4345 file-t digitalizáltak. A kétféle anyag között nem teljes az átfedés.⁵² Ezeknek a fotóknak az összetételéből kirajzolódik, hogy a tatai hagyatéki anyagba olyan képi dokumentumok is bekerültek, amelyek Révhelyi egyetemi oktatói tevékenységéhez kapcsolódtak. Az archív fényképgyűjteménynek a műegyetemen már Révhelyi idejében is híre mehetett, hiszen a vele közölt interjúban az alábbiakat olvashatjuk: „A beszélgetést egy hallgató szakítja félbe. Fényképekért jött a tanár úrhoz. Néhány képet ad át a diáknak, majd megmutatja gyönyörű, rendszerezett fotóarchívumát a magyarországi építészeti műemlékekről.”⁵³ A tatai hagyatéki egy része szerencsére ma már a Magyar Nemzeti Digitális Archívumban és az Europeana honlapján elérhető.⁵⁴

⁵² Segítségükért köszönetemet fejezem ki Kövesdi Mónika művészettörténésznek és Stégmayer Máté muzeológusnak, a Kuny Domokos Múzeum munkatársainak.

⁵³ Halay 1964. i. m. 5.

⁵⁴ https://mandadb.hu/tetel/123162/Revhelyi_Elemer_kepei (utolsó letöltés: 2022. május 19. CET 16:10); <https://www.europeana.eu/hu/item/2048128/43230> (utolsó letöltés: 2022. május 19. CET 16:10).

A Magyar Építészeti Múzeumba került anyagot harminckét jelzetlen és számozatlan dobozban őrzik.⁵⁵ Összetételéből kiviláglik, hogy túlnyomó része Révhelyi egyetemi oktatói tevékenységéhez kapcsolódik. Leginkább a kora újkori magyarországi és egyetemes építészet témakörét öleli fel. Az egyes épületekről szóló monografikus dokumentumok és az építészettörténeti témák mellett még építészetelmélet – leginkább a 17–18. századi francia építészetelmélet – is helyet kapott benne. Fényképkivágások, kivágott folyóiratcikkek, különlenyomatok és jegyzetek sorakoznak egymás után, különböző témák – helyrajz, épülettípus, technika, művész stb. – szerint rendszerezve. A harminckét dobozból csupán négyben találhatók levéltári jegyzetek, ugyanennyiben kivágott fotók, két dobozban az építészettörténeti cédulákon túl építészetelméleti cédulaanyag kapott helyet, egy doboz pedig egyetemi hallgatók műemléki felmérési dokumentációit tartalmazza. A Magyar Építészeti Múzeum Fényképtárában ezen felül mintegy 1500 db feldolgozott negatívot őriznek, a többi felvétel duplum.⁵⁶ A Magyar Építészeti Múzeum anyaga még teljes egészében feldolgozatlan, a tatai hagyatékkal szemben kataszteri jegyzék sem készült belőle. A tatai dokumentumokkal együtt részletes feldolgozása – és a két anyag összevetése – Révhelyi oktatói tevékenységének pontos megrajzolásához alapvető fontossággal bírna.

A hagyatéék részletes feldolgozásáig Révhelyi II. világháború utáni pályáivét csak a nyomtatott források alapján követhetjük. Műegyetemi éve alatt a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának, valamint Építészetelméleti és Történeti Bizottságának a tagja lett.⁵⁷ 1958-ban *Fellner Jakab működésének kezdeti éve*i című disszertációjáért a műszaki tudományok kandidátusává minősítették. A disszertáció két opponense Gerő László és Zádor Anna volt.⁵⁸ Az 1950-es évek első

⁵⁵ MÉM MDK Múzeumi Osztály, Adattár. Révhelyi-hagyatéék. Segítségükért köszönetemet fejezem ki Ritoók Pál és Baldavári Eszter művészettörténészeknek, a Magyar Építészeti Múzeum munkatársainak.

⁵⁶ Az információért ezúton is köszönetemet fejezem ki Ritoók Pálnak.

⁵⁷ 1951-ben 1000,- Ft jutalomban részesült. *Akadémiai Értesítő*, 58. 1951. 490., 560.; 1959-ben 4000,- Ft jutalomban részesült. *Akadémiai Közlöny*, 8. 1959. január 15. 3.; „Tudományos előadást tartott: [...] Révhelyi Elemér, a műszaki tudományok kandidátusa »Magyarország építésze A felvilágosodás korában« című tárgykörrel.” Bognár Géza: Beszámoló a Műszaki Tudományok Osztályának munkájáról. Elhangzott a Műszaki Tudományok Osztályának 1966. május 3-án tartott kibővített osztályülésén. *A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei*, 37. 1966. 255.; *Az Építészetelméleti és Történeti Bizottságról* ld.: *A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja*. Budapest, 1967. 179.; Kubinszky Mihály: Az MTA Építészettörténeti és Elméleti Bizottság tevékenységének elmúlt évtizede (1973–1985). *Építés-Építészettudomány*, 17. 1985. 223.; Ezekben az években a barokk-kutatáson kívül – nyilvánvalóan oktatói tevékenységéből kifolyólag – más témákkal is foglalkozott. Ld.: „dr. Révhelyi Elemér docens »Magyar építészet a XV–XVI. században« címmel a renaissance magyarországi építészetét ismertette.” Tihanyi József: Sok fiatal előadó az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülésszakán. *Felsőoktatási Szemle*, 8. 1959. 318–320: 319.; A Magyar Néprajzi Társasággal is kapcsolatban állt. Ld: Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaság 1961. október hó 18-án. szerdán, du. ½ 6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó üléstermében (Budapest, V., Roosevelt tér 9. I. emelet) tartott LXXIII. évi rendes közgyűléséről. *Ethnographia*, 77. 1966. 314.

⁵⁸ *Akadémiai Értesítő*, 65. 1958. 143.; Az akadémiai almanachokban is szerepel: *A Magyar Tudományos*

felében Kardos Györggyel együtt, Kardos halála után pedig önállóan az 1960-as évek elejéig dolgozott egy Fellner-monográfián. Ebből csak a fent említett disszertáció készült el.⁵⁹ A Fellner-monográfia pedig beleillett volna a magyarországi barokkról kiadott első átfogó munkák sorába, Garas Klára festészeti és Aggházy Mária szobrászati kézikönyvei, valamint Voit Pál összefoglalása közé. Ezek a művek az 1920-as évektől, Révhelyiek nemzedékével elinduló kutatásokra épültek.⁶⁰ A hazai művészettörténet-írást nagy veszteség érte azáltal, hogy Révhelyi monográfiája nem készült el, hiszen Fellner működéséről több olyan állítást is megfogalmazott, ami a mai napig érvényes.⁶¹

Akadémia Almanachja. Budapest, 1962. 368.; Uo., 1967. 179., 445.; Uo., 1970. 493.; Uo., 1973. 662.; Uo., 1976. 684.; Továbbá ld.: *A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei*, 43. 1970. 513.

⁵⁹ *Akadémiai Értesítő*, 60. 1953. 35.; *Magyar Építőművészet*, 2. 1953. 62.; „Valószínűnek tartjuk, hogy a vármegye életében eleven szerepet játszó Somogyi főapát többször megfordult Tatán, az Eszterházyaknál, utazgatásai során megismerhette a tatai építőmester jellegzetes alkotásait, s nagyvonalú elképzeléseikhez – épp úgy, mint Koller veszprémi püspök – Fellnert igyekezett megnyerni tervezőnek és kivitelezőnek. Révhelyi Elemér Fellner-monográfiája bizonyosan fényt derít majd a névtelen – ill. Sauer Vencel névvel jelzett – terv további részleteire, s pontosan meghatározza helyét Fellner oeuvre-jében.” Ld.: Levárdy Ferenc: Pannonhalma építéstörténete IV. *Művészettörténeti Értesítő*, 11. 1961. 8.

⁶⁰ Széphelyi 2014. i. m. 134.; Garas Klára: *Magyarországi festészet a 17. században*. Budapest, 1953.; Garas Klára: *Magyarországi festészet a 18. században*. Budapest, 1956.; Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon*, I–III. Budapest, 1959.; Voit Pál: *A barokk Magyarországon*. Budapest, 1970.

⁶¹ Winkler Gábor erre az alábbi szavakkal világított rá: „Jól ismert Franz Anton Pilgram, az Esterházyak által foglalkoztatott bécsi építész, és Fellner Jakab uradalmi építész munkásságának problematikája. A magyar késő barokk két jelentős személyiségéről, illetve két kiemelkedő alkotásáról, a tatai és a pápai plébániatemplomról van szó. A hagyományosan Fellnernek tulajdonított épületekkel kapcsolatban ugyanis Pilgram monográfiája, Voit Pál Pilgram szerzősége mellett tört lándzsát. A Fellner munkásságának kutatását életprogramjának tekintő Révhelyi Elemér soha nem írta meg opus magnumát, így az ő érveinek teljes kifejtésére nem kerülhetett sor. Ily módon a kérdés lényegében nyitott maradt, illetve Pilgram szerzősége polgárjogot nyert. Most Kelényi György az adatok és az építészeti karakterisztikumok elemzése nyomán állást foglalt, amelyet érdemes szó szerint idézni: »Mindkét templom tehát Pilgram terveinek felhasználásával épült, de a munkálatok közben építészeti koncepciójában is megváltozott, módosult a kivitelezést irányító, s közben a tervező szerepét is átvevő Fellner elképzeléseinek megfelelően. Neki tulajdonítjuk, hogy a homlokzatokat, a tervezés során kialakított több változat után, mai formájukban a horizontálisok és a vertikálisok egyensúlya jellemzi, s a nyílászereket egyszerűek, egyenes vonalúak, a díszítés pedig mértéktartó.« Talán ezzel nyugvópontra juthat a kérdés, és egy nagy tekintélyű szakember állásfoglalása után lényegében megmaradhat a régi attribúció, Fellner Jakab szerzősége, Révhelyi Elemér posztumusz elégtételére.” Ld.: Kelényi György „A klasszicizáló késő barokk építészete Magyarországon” c. akadémiai doktori értekezésének vitája. *Művészettörténeti Értesítő*, 56. 2007. 180–181.; Voit Pál doktori védésében viszont Révhelyire hivatkozva ellentétesen érvelt: „Miután az opponensi vélemény hivatkozik Révhelyi Elemér magnószalagra felvett és 1975-ben a Komárom megyei Múzeumok »Kronikájá«-ban közzétett emlékezéseire, nem szívesen, de ki kell térnem erre is. Révhelyi Elemér itt maga mondja, hogy Pilgram készítette a templom terveit. Fellner is készített – sajnos ismeretlen időben – egy tervet, s emlékezetből idézi Balogh régens egy ismeretlen időben kelt levelét az építető grófhoz, amelyben Fellner

Az Akadémia Építészettörténelmi és Történelmi Bizottságának beszámolóiból kiderül, hogy nem csupán a Fellner-monográfia maradt torzóként. A bizottság egyik feladata volt ugyanis egy Magyarország építészetének történetével foglalkozó ötkötetes kiadvány szerkesztése és megjelentetése. A főszerkesztő és egyben az utolsó, 20. századi kötet szerkesztője Major Máté, az első, honfoglalás előtti és népi építészeti köteté Vargha László, a második, középkori köteté Dercsényi Dezső, a harmadik, reneszánsz és barokk köteté Révhelyi, a negyedik, 19. századi köteté pedig Zádor Anna volt. A bizottság tagjai között – a teljesség igénye nélkül – a fentiekén kívül olyan nevek szerepeltek, mint például Entz Géza, Gerő László, Granasztói Pál, Hajnóczi Gyula, Kubinszky Mihály, László Gyula, Pogány Frigyes, Rados Jenő, vagy Horler Miklós. Granasztói, Hajnóczi, Kubinszky és Pogány az építészettörténelmi albizottság tagja volt olyanokkal együtt, mint Szentkirályi Zoltán, vagy B. Szűcs Margit. Zádor az építészettörténelmi albizottság elnöke volt, ahová olyanok tartoztak, mint Dercsényi, Entz, Rados, Détszhy Mihály, Marosi Ernő, Mojzer Miklós, vagy Voit Pál. Dercsényi, Gerő és Horler Szakál Ernővel együtt a műemlékvédelmi albizottságban is helyet kapott.⁶² Az Akadémia Művészettörténelmi Kutató Csoportjának, a későbbi Művészettörténelmi Kutatóintézetnek hasonló feladata volt: a magyarországi művészet történetét feldolgozó kézikönyvek megjelentetése. Igaz, hogy 1981 és 2013 között ebből a tervezett sorozatból több kötet legalább megjelent.⁶³

A teljesség igénye nélkül közzétett névsorból kiviláglik, hogy az idős, nyugalmazott Révhelyi az akadémiai bizottságban a korabeli építészettörténet és műemlékvédelem legjelentősebb szakértőivel ült együtt. A II. világháború előtti művészettörténetész nemzedékből a Hekler- és Gerevich-tanszéken nevelkedett szakembergárda több képviselője, például a Hekler-tanítvány Entz és Zádor, vagy a Gerevich-tanítvány Dercsényi és Voit képviseltette magát olyan fiatalokkal együtt, mint Marosi és Mojzer. A Hekler- és Gerevich-tanítványok a műgyetem Építésztechnológiai Karáról jövő szakemberekkel együtt nem csupán az építészettörténetnek, hanem a modern magyar műemlékvédelemnek is kiemelkedő alakjai voltak, akik a 20. század elején gyökerező,

---

tervének kivitelét javasolja. Erre a levélre azonban nem ismerjük az építető választát, ha egyáltalában volt ilyen. [...] Hadd idézzem itt a legilletékesebbnek, néhai Révhelyi Elemérnek a Fellner emlékülésen e helyen elhangzott és lejegyzett szavait »...Fellner Jakab, a voltaképpeni autodidakta építész sokat utazott: tanult Pilgramtól, Martinellitől, Pacassitól...« és a mai ismereteink szerint Josef Ignaz Gerltől, »...akiknek a terveit kezében forgatta...«.” Ld: Vita Voit Pál: Pilgram építőmester (1699–1761) című doktori értekezéséről. *Művészettörténelmi Értesítő*, 28. 1979. 205.

⁶² Kubinszky Mihály: Az MTA Építészettörténelmi és Történelmi Bizottságának tevékenysége 1967–1969. években. *Építés-Építészettudomány*, 2. 1970. 299., 300.; Kubinszky Mihály: Az MTA építészettörténelmi és elméleti bizottság tevékenysége 1970–1972. években. *Építés-Építészettudomány*, 6. 1974. 187., 188.

⁶³ *Magyar művészet 1890–1919*. Szerk. Németh Lajos. Budapest, 1981.; *Magyar művészet 1919–1945*. Szerk. Kontha Sándor. Budapest, 1985.; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987.; *A magyar művészet története a 19. században. Építészet és iparművészet*. Szerk. Sisa József. Budapest, 2013.; *“Motherland and Progress” – A Concise History of Hungarian Architecture and Design 1800–1900*. Ed. József Sisa. Basel, 2016.; *A magyar művészet története a 19. században*. Főszerk. Sisa József. Szerk. Papp Júlia, Király Erzsébet. Budapest, 2018.

a két világháború között kiformalódó és az 1960-as években kibontakozó korszerű műemlékvédelmi elveket képviselték.⁶⁴ Révhelyi tehát saját tudományos nemzedékének és az ő kineveltjeiknek a körében töltötte utolsó aktív éveit, amikor mind a barokk-kutatásban, mind pedig a műemlékvédelemben beérte annak a gyümölcse, amit a Hekler- és Gerevich-tanszéken a két világháború között elvetettek.

Révhelyi teljes pályaképét a Kuny Domokos Múzeumban és a Magyar Építészeti Múzeumban őrzött hagyatéki anyagok feldolgozása nélkül nem lehet megrajzolni. Leginkább műegyetemi tanári tevékenysége feltáratlan. A hagyatékból kitűnik, hogy széleskörű, komplex művészettörténeti tájékozottság jellemezte, ami nem csupán az építészettörténetre terjedt ki. Nem csak a tárgyi tudásra, hanem az elméletre is nagy hangsúlyt fektetett, amit a kora újkori építészetelméleti szakirodalomban való elmélyültsége bizonyít. Véleményem szerint a jegyzetanyagok, az összegyűjtött folyóiratcikkek és a cédulák alapján érdemes lenne feltárni, hogy az általa átadott ismeretanyag milyen viszonyban állt Szentkirályi Zoltán⁶⁵ és a többi oktató által leadott anyaggal, tehát a műegyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézetében oktatott tárgyak tartalmát milyen belső kölcsönhatások alakították. A félbemaradt Fellner-monográfia elkészült részeinek és jegyzeteinek a vizsgálata továbbá fényt deríthet arra, hogy milyen mértékben helyezte volna európai kontextusba a magyarországi késő barokk építészet e jelentős alakját. Révhelyi pályájának monografikus feldolgozása tehát mind a művészettörténet-írás, mind pedig a műegyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszéke számára jelentős tudománytörténeti relevanciával bírhat.

RÉVHELYI ELEMÉR PÁLYAKÉPE

Révhelyi (Réh) Elemér (Budapest, 1889. október 27. – Budapest, 1976. július 27.), rajztanár, művészettörténész, a műszaki tudományok kandidátusa. Réh Elemérként született egy budapesti köztisztviselői családban. Az elemi iskola hat osztályát a fővárosban végezte el, majd 1901-től 1905-ig a Budapest Székesfővárosi V. Kerületi Községi Nyilvános Polgári Fiúiskolába járt. 1905 és 1909 között a Pápai Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézet növendéke volt, ahol tanítói oklevelet szerzett. Ezután beiratkozott a Magyar Képzőművészeti Főiskolára, ahol 1913-ban rajztanárként diplomázott. Az 1913–1914-es iskolaévben Budapest Székesfőváros alkalmazásában helyettes polgári iskolai tanárként működött. 1914-ben katonai szolgálatra jelentkezett. Még annak az évnek a novemberében orosz hadifogságba került, ahonnan 1920 augusztusában tért vissza. A Főváros 1921-ig újra helyettes polgári iskolai tanárként alkalmazta. 1922-ben rendes tanárnak nevezték ki a budapesti Százados Úti Községi Polgári Fiúiskola szabadkézi és mértani rajzi tanszékére. Főként rajzot, de mellette történelmet és közgazdasági ismereteket is oktatott. 1933-ban nevét Révhelyi Elemérré magyarosították. 1943-ban az iskola igazgatóhelyettesévé, valamint címzetes igazgatójává nevezték ki.

⁶⁴ Entz Géza Antal: Műemléki inventarizáció Magyarországon. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 74., 77.

⁶⁵ Marosi Ernő: Építkezés kategóriákból. Szentkirályi Zoltán: Válogatott építészettörténeti és elméleti tanulmányok. Budapest, Terc, 2006. [rec.] *Buksz*, 21. 2009. 209–214.

1945-ben a Jázmin Utcai Elemi iskolába helyezték át rajztanárnak. 1927-ben beiratkozott a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karára, ahol a Klasszika Archeológiai és Művészettörténeti Tanszék hallgatója volt. Egyiptológiát és római provinciális régészetet is tanult. Már egyetemi éve alatt, 1928-tól jelentek meg szakpublikációi, főleg a 18. századi magyarországi építészet témakörében. 1932-ben doktori oklevelet szerzett művészettörténetből. 1951-ben a Budapesti Műszaki Egyetem (1952-től Építőipari Műszaki Egyetem, 1955-től Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem) III. Építészettörténeti Tanszékének adjunktusa, majd docense, 1953-tól pedig tanszékvezetője volt. Címzetes egyetemi tanárként 1965-ben vonult nyugdíjba. Kitüntetések: Munka Érdemrend Arany fokozata, 1965. – MÉL IV.: 757.; UMÉL V.: 736-737.; RÚL XVI.: 242-243.

RÉVHELYI ELEMÉR ÍRÁSAI

Réh Elemér néven: A gödöllői kálvária. *Archaeologiai Értesítő*, 42. 1928. 198-201.; Adatok a régi pesti kálvária építéstörténetéhez. *Archaeologiai Értesítő*, 43. 1929. 202-222.; Az egykori Péterffy-palota és annak mestere – Das ehemalige Péterffy Palais und sein Meister. *Henszlmann-Lapok – Henszlmann Blätter*, 8, 1930. 1-6.; Adatok a XVIII. századi építőmesterek működéséhez. *Archaeologiai Értesítő*, 45. 1931. 168-186.; Schoen Arnold: A budapesti Központi Városháza (volt Invalidusház, majd Károly-kaszárnya). Budapest, 1930. [rec.] *Archaeologiai Értesítő*, 45. 1931. 283-284.; A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. Budapest, 1932. (A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai, 15.) Julius Fleischer: Das kunstgeschichtliche Material der Geheimen Kammerzahlamtbücher in den staatlichen Archiven Wiens. [rec.] *Archaeologiai Értesítő*, 46. 1932/1933. 189.; Könyv Budapest építészettörténetéhez. [Tanulmányok Budapest múltjából, 1. 1932] *Tér és forma*, 6, 1933. 7-8. 252.; **Révhelyi Elemér** néven: Az Egyetem utcai volt Károlyi-palota építésének története. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 2. 1933. 87-103.; Tanulmányok Budapest múltjából I. 1932. [rec.] *Archaeologiai Értesítő*, 47. 1934. 178-180.; Tanulmányok Budapest múltjából III. 1934. [rec.] *Archaeologiai Értesítő*, 47. 1934. 181-183.; Kelenföld (Tabán) helye és neve. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 4. 1936. 34-55.; A tatai piarista rendház és múzeuma. Összeáll.: Balogh Jolán, Révhelyi Elemér. Bev. Magyary Zoltán, Révhelyi Elemér. Budapest, 1938. (A Tatai Piarista Öregdiákok Szövetsége Kiadványai, 1.); A tatai majolika története. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1941. (Bibliotheca Humanitatis Historica, 8.); Burgen und Schlösser in Ungarn. *Vom Geist der ungarischen Kunst*. Hrsg. Arbeitsgemeinschaft des Anton Hekler-Kreises in Budapest. Berlin, 1942. 33-39.; Gosztonyi Gyula: Pécs 1763-ban. [rec.] *Századok*, 78. 1944. 581-582.; A budapesti Egyetemi templom. *Művészet-szemlélet*, 1, 1948. 3. 2-3.; Kardos György: A magyar barokk és zopf építészet rövid összefoglalása. Közrem. Révhelyi Elemér. Budapest, 1952. [egyetemi jegyzet; újraközölve: Közoktatási Jegyzetellátó sokszorosítása, 1952; Felsőoktatási Jegyzetellátó sokszorosítása, 1953.]; A veszprémi vár épületei. *Magyar Építőművészet*, 2, 1953,

1/2. 51–55.; Kardos György: Magyar klasszicista építészet című könyvéről. [rec.] *Magyar Építőművészet*, 2, 1953, 5/6. 192–193.; Adatok Gode Lajos művészetéhez. *Művészettörténeti tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953.* (1954) 489–496.; Nagy Zoltán: Vedres István művészi munkássága (1765–1830). [rec.] *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 331–332.; A vértesszentkereszi templom újszerű megjelenése Árpád-kori építészetünkben. *Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülésszakának előadásai. 1955. november 11–12.*, Budapest, 1957. 447–481.; L'église de Vértesszentkereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque Árpadienne. *Acta Historiae Artium*, 5. 1958. 41–70.; A magyar reneszánsz és barokk művészet közép-európai helyzete. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 2. 1958. 563–567.; Aggházy Mária: Magyarországi barokk szobrászat. Budapest, 1959. [rec.] *Művészettörténeti Értesítő*, 9. 1960. 3. 294.; Pogány Frigyes: *Képzőművészetek története: összefoglalás.* Egyetemi jegyzet. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem. Közrem. Révhelyi Elemér, Bánát Istvánné. Budapest, 1959.; Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. [rec.] *Acta Historiae Artium*, 7, 1960, 4. 342–345.; Magyarország reneszánsz építésze. [Entz Géza, Vargha László hozzászólásával.] *Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei*, 5, 1960, 2/5. 89–113.; Építész évfordulók. *Magyar Építőművészet*, 9, 1960, 1. 64.; Építész évfordulók. *Magyar Építőművészet*, 9, 1960, 2. 64.; Építész évfordulók. *Magyar Építőművészet*, 9, 1960, 3. 64.; Építész évfordulók. *Magyar Építőművészet*, 9, 1960, 4. 62.; Építész évfordulók. *Magyar Építőművészet*, 9, 1960, 5. 64.; Építész évfordulók. *Magyar Építőművészet*, 9, 1960, 6. 59.; Zádor Anna: Pollack Mihály (1773–1853). [rec.] *Művészettörténeti Értesítő*, 10. 1961. 237–239.; *Magyar építészettörténet: tárgyi és időrendi összefoglalás.* Társ szerzők: Vargha László, Zádor Mihály. Egyetemi jegyzet. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszék. Budapest, 1959. [újra közölve: 1964; 1965; 1966.]; *Magyar építészettörténet tárgyi és időrendi összefoglalása.* Egyetemi jegyzet. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszék. Társ szerzők: Vargha László, Zádor Mihály. Budapest, 1960. [újra közölve: 1961; 1962; 1963.]; Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig. A Magyar Tudományos Akadémián 1962. szeptember 25-én tartott felolvasó ülés kéziratának részlete. Sajtó alá rend. Haris Andrea. *Rév helyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében.* Szerk. Payer Gábor. Tata, 1988. 11–33.

RÉVHELYI ELEMÉRRŐL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Halay [Edit]: Születésnap i párbeszéd. *A Jövő Mérnöke.* 1964. november 17. 5.; Dr. Révhelyi Elemér 75 éves. *Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Évkönyve 1964/65. tanév.* Budapest, 1966. 35–36.; Vértesszentkereszt, Tata, Majk. Beszélgetés dr. Révhelyi Elemérrel. *Krónika*, 1975. 3–6; Hajnóczi Gyula: Dr. Révhelyi Elemér (1889–1976). *Magyar Építőművészet*, 25, 1976, 6. 64. [újra közölve: *Art Limes*, 2015, 4. 213–214.]; Pusztai László: Dr. Révhelyi Elemér (1889–1976). *Rév helyi Elemér munkássága*

a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Szerk. Payer Gábor. Tata, 1988. 7-9. (Tudományos Füzetek, IV.) [újraközölve: *Art Limes*, 2015, 4. 214-216.]; Payer Gábor: A Tatai Múzeum Révhelyi-hagyatéka. Adatok Tata barokk arculatához. *Érték a fotóban. Országos Fotótörténeti Konferencia előadásainak anyaga.* Tata, 1993. szeptember 27-28. Tata, 1994. 178-181.; Wehner Tibor: Révhelyi Elemér (Réh) művészettörténész (Budapest, 1889. október 27. – Budapest, 1976. július 27.). *Art Limes*, 2015, 4. 79-80.

Havasi Krisztina – Kovács Gergely

TÓTH MELINDA (1939–2012)

A MAGYARORSZÁGI ROMANIKA EURÓPAI PERSPEKTÍVÁJA:

TÓTH MELINDA KUTATÁSAI AZ 1970-ES ÉVEKBEN

Tóth Melinda az Árpád-korral foglalkozó művészettörténet-írás – napjaink kutatását is meghatározó – 1960-as években induló nagy generációjához tartozott, amelynek tagjai csak nemrég, az elmúlt években, évtizedben távoztak közülünk. Épp ezért különösen nehéz munkásságáról, munkásságukról tudománytörténeti kontextusban szólni, hisz mind az emberi kapcsolatok, az emlékek, mind a személyes tanítás és a közvetlen tudományos hatás is rendkívül eleven.¹

Tóth Melinda gimnáziumi és egyetemi éveit, pályakezdését – mint megannyi kortársát – az 1950-es, 1960-as évek röpké reményeket hordozó majd megannyi méltatlansággal és mindennapi megalkuvással teli nyomasztó légköre övezte. Ebben a fizikai és ideológiai határok közé zárt világban a szakma magas szintű művelése – egyben a kutatás nemzetközi szálaihoz való csatlakozás elementáris igénye – miként erre más esetekben mások is utaltak – a Magyarországon maradt és itthon felnövő értelmiség számára egyben a belső, szellemi menedéket jelenthette. A szakma berkein belül alapvető jelentőségre tett szert a szűkebb téma magas szintű művelése: az emlékek objektív megismerésére, a források, tények maradványok, összefüggések precíz feltárására, dokumentálására, rendszerezésére, interpretálására irányuló törekvések. Ezt megalapozta már az előző generáció a forrás-feltáró, emlékanyagot (műfajok és stíluskorszakok mentén) rendszerező, műemlékállományt számba vevő alapkutatásaival, illetve az ezekre vonatkozó igénnyel (corpusok, topográfiák).² Az 1960-as évek a kutatása egyre gyakrabban egy-egy tárgycsoport, emlék gyakran monografikus művészettörténeti feldolgozása felé fordult, némileg a tárgy- és emlékközpontú, pozitivistá szemlélethez való visszakanyarodás jegyében. A tárgy/műalkotás/objektum megismerésének – „feltárásának” – megértésének efféle mélységei, a történeti hitelességhez ragaszkodó megközelítésmód módszertani alapvetéssé vált. Ez

¹ A tanulmány a MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj /2020/ támogatásával készült. Tóth Melinda munkásságának tudománytörténeti helyéhez alapvető: Marosi Ernő: In memoriam Tóth Melinda (1939–2012). *Ars Hungarica*, 40. 2012. 440–452.; pályakép és visszatekintés: Biczó Piroska: Dr. Tóth Melinda (1939–2012). *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 38–42.; Wehli Tünde: Emlékezés Tóth Melindára. *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról Tóth Melinda emlékére*. Szerk. Heidl György, Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs, 2016. 11–26.

² A kérdéstről és jelenségről Kovács Éva kutatásaival (és a MTA akkori Művészettörténeti Kutató Csoportjának (utóbb Intézetének) korai – 1970-es évekbeli – Árpád-kori kézikönyv koncepciójával összefüggésben: többek között Marosi Ernő: Az Árpád-kori művészet és a művészettörténeti Kutatóintézet. *Ars Hungarica*, 28. 2000. 8.

1. Tóth Melinda és Marosi Ernő, 2009. © Mudrák Attila felvétele

azon túl, hogy a megelőző generációk tudásának bővítését, elmélyítésének részét képezte, egy álságos korban nemcsak a sallangoktól való eltávolodást, „ideológia-menetséget”, hanem a szakmai és talán emberi hit(elesség) megőrzésének egyik zálogát jelentette. Miként Tóth Melinda fogalmazott egy késői tanulmányában, a történelem(át)írás tekintetében másfajta kihívásokat tartogató, hasonlóképp abszurdá váló kor küszöbén: „Az űrszerep különös felelősséggel terheli a művészettörténészeket, kik a történeti hitelesség nehezen körvonalazható tartományában teljesítenek szolgálatot.”³

A hit a tudomány és a szakma autonómiájában Fülep Lajos hagyatéka volt, akinek a magyar/magyarországi művészet történetének átfogó szintézisének kezdeti programadásában is meghatározó szerepe volt.⁴ Az 1950-es, 1960-as évek elejének kutatását alapvetően átjárták ezek, az összefoglalás megírását, periodizációját kísérő viták.⁵ Ezek egyik fókuszában a magyar/magyarországi művészet definíciójának

³ Tóth Melinda: Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 148. (Egész életművével ezt igazolva): Tóth Sándor: Régészet, műemlékvédelem, történelem. *Építés- és Építészettudomány*, 5. 1973. 617–630.

⁴ Fülep Lajos: A magyar művészettörténelem feladata. (1951) Újra közlés: *A magyar művészettörténet írás-programjai. Válogatás két évszázad írásaiból*. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1999. 283–305.; *A magyarországi művészet története*. Főszerk. Fülep Lajos. I. *A magyarországi művészet története a honfoglalástól a XIX. századig*. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1956. [A további hivatkozások a III. kiadásra (1964) vonatkoznak.]

⁵ Dercsényi Dezső: A régi magyar művészet periodizációs problémái. *Művészettörténeti Értesítő*, 14.

problémája állt. Talán nem véletlen, hogy ez a Fülep Lajostól, Dercsényi Dezsőtől, Entz Gézától kapott szakmai útravaló: a speciálisan „magyar/országi” komponens keresésének, feltárásának igénye és viszonyának megfogalmazása az egyetemes európai emléanyaghoz, más-más aspektusból, de több ekkoriban induló kutató (Tóth Melinda mellett elsősorban Kovács Éva, Marosi Ernő, Tóth Sándor) munkásságában, többféleképp megválaszolni próbált – egyes emlékeken keresztül egész életen át kutatott – visszatérő kérdéssé vált.

E generáció egyik alapvetése a történeti hitelesség, melyből következik, hogy a legapróbb faragványtöredékben, falképrészletben, forrásban, épületmaradványban vagy régészeti rétegben is a középkori magyarországi művészet és történelem lenyomata tükröződhet vissza. Ezek a töredékek éppúgy lehetnek csomópontjai nagy művészettörténeti kérdéseknek, azonban ezekhez a tárgyak és a források precíz feldolgozásán, ismeretek rendszerezésén (katalogizálás) keresztül lehet eljutni. A középkori építészet terén – mind a fennálló, mind a „régészeti objektumként” létező emlékek esetében ezt a hitelességet, a dokumentálás precíz módszertanát („épületrégészet”) az 1960-as években Tóth Sándor dolgozta ki a régészet felől indulva (majd az akkori OMF kötelékében fejlesztett Dávid Ferencsel tökélyre), de komoly művészettörténeti hozzáadékkal.⁶ Ez a szemléletmód már Tóth Melinda korai, falképekkel foglalkozó írásaiban is visszaköszön, csak épp a nem a régészeti, hanem az egykori falkép- majd az azokat fedő kifestés- és restaurátori rétegek felől töpreng a kronológián és a látottak hitelességén.

Tóth Melinda pályáját meghatározó tanárok a szakmai közéletből és a tanszékről 1961 táján „nyugdíjba vonulók” – az elvárások, az ismeretek mélysége terén is rendkívül magasra tett léccel – Fülep Lajos (1885–1970) és Zádor Anna (1904–1995) voltak.⁷ A középkor-kutatók közül: Dercsényi Dezső (1910–1987),⁸ Entz Géza (1913–1993),⁹ illetve a témaválasztásból adódóan Radocsay Dénes (1918–1974)¹⁰ és a tanszék vezetését átvevő Vayer Lajos (1913–2001),¹¹ a történészek közül

1965. 191–213. (Dávid Katalin, Mályusz Elemér, Heckenast Gusztáv, Klaniczay Tibor hozzászólásával). Ld. még erről: Marosi 2000. i. m. 7., 12–13.: 5. jegyzet.

⁶ Tóth S. 1973. i. m. és Simon Anna: „Az építészettörténet régészeti módszere”. Álló épületek kutatásnak módszertana Tóth Sándor írásaiban. *Kő – kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid*. Szerk. Szentesi Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013. 197–212. A korai műemlékes berkekből még alapvető volt.

⁷ Ld. 4. jegyzet, Fülep Lajos és Zádor Anna tekintetében is a releváns további irodalommal: *A Művészettörténeti tanszék története*. I–II. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 28. 2021 (2022) No 106., 107.

⁸ Marosi Ernő: Dercsényi Dezső (1910–1987). A középkori magyarországi művészet kutatója. *Frakkok* III. 517–530.; Szakács Béla Zsolt: Dercsényi Dezső és a román kori művészet kutatása. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 78–85.

⁹ Tóth Sándor: Entz Géza (1913–1993). *Frakkok* III. 559–578. Marosi Ernő: Entz Géza és a magyar középkori építészettörténetkutatás műhelyei a második világháború előtt és után. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 141–152.

¹⁰ Végh János: Radocsay Dénes (1918–1974). *Frakkok* III. 2007. 579–588.

¹¹ Végh János: Vayer Lajos (1913–2001). *Frakkok* III. 2007. 531–540.

pedig elsősorban Györfly György (1917–2000) és Váczy Péter (1904–1994),¹² illetve a korabeli műemlékes berkekből Détszly Mihály (1922–2007)¹³ és Koppány Tibor (1928–2016)¹⁴ voltak azok a meghatározó kutatóegyeniségek, akikről tanulhatott. A kortársak közül: Kovács Éva (1937–1998),¹⁵ Marosi Ernő (1940–2021),¹⁶ Tóth Sándor (1940–2007),¹⁷ Török László (1941–2020),¹⁸ Dávid Ferenc (1940–2019)¹⁹ említendő a teljesség igénye nélkül, akikkel a közös egyetemi évek és közös kutatási téma iránti érdeklődés is összekötötte. Tóth Melinda kifinomult kultúrájú, európai beágyazottságú budai polgári családból érkezett az egyetemre, mely számára az egyetemes művelődés, és az idegen nyelvek tudása terén is hatalmas útravalót adott, amellyel mindenkor természetesen mozgott nemzetközi szakmai közegekben is – és ezt a kapcsolódást a kutatás nemzetközi szálaihoz mindvégig alapvetésként kezelte.²⁰

Mint a róla szóló írások erről több helyütt megemlékeztek: a korszak származást is bélyegző preferenciái miatt pályáját a számára legalkalmasabb feltételeket biztosító helyen – legalábbis, ami a munkaadói környezetet illeti – egy évtizedes vargabetűvel kezdhette meg, noha szakdolgozatából – „A középkori falképfestészet nyugat-magyarországi emlékei” 1962²¹ – kinövő kutatási témái, a román kori magyar falképfestészet területéről, ezt az évtizedet is végig kísérték.²² Előbb következett a disszertáció a hidegségi román kori falképekről.²³ Majd a 1969-es budapesti művészettörténeti kongresszuson elhangzott előadásának és két korai tanulmányának tárgya is a 11–12. századi magyarországi művészet legépebben megmaradt falképciklusa, a feldebrői volt.²⁴

¹² Zsoldos Attila: Györfly György (1917–2000). *Magyar Tudomány*, 2001. 611–613.; *A Művészettörténeti tanszék története* I. i. m. 73.

¹³ Lásd: Détszly Mihály *nyolcvanadik születésnapjára*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem) Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest 2002.

¹⁴ Koppány Tibor *hetvenedik születésnapjára*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem) Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest 1998.

¹⁵ Takács Imre: Kovács Éva (1932–1998). *Frakkok* III. 621–630.

¹⁶ Marosi 80. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 26. 2019 [2020] No. 100.

¹⁷ Marosi Ernő: Tóth Sándor (1940–2007). *Ars Hungarica* 35. 2007. 193–212.

¹⁸ Bács Tamás – Bollók Ádám: Török László (1941–2020). *Archaeologiai Értesítő*, 146. 2021. 265–270.

¹⁹ *Kő – kövön* 2013. i. m.

²⁰ Biczó 2013. i. m. 38. Marosi 2014. i. m. 440–442 Tóth Melinda nemzetközi szakmai kapcsolatainak részletes bemutatásával.

²¹ Tóth Melinda: *A középkori falképfestészet nyugat magyarországi emlékei*. Szakdolgozat. ELTE Művészettörténet Tanszék. Budapest, 1962.

²² Pályakezdéséről és az 1962–1972 közötti évek munkáiról, munkahelyi állomásairól részletesebben ld.: Biczó 2013. i. m. 38–39.; Marosi 2014. i. m. 440–441., Wehli 2016. i. m. 12. valamint Kovács Gergely írását e kötet lapjain.

²³ Tóth Melinda: *A hidegségi templom román kori falképei*. Doktori disszertáció. ELTE Művészettörténet Tanszék. Budapest, 1969.

²⁴ Tóth, Melinda: Le pitture murali romaniche nella cripta della chiesa di Feldebrő, *Acta Historiae Artium*, 17. 1971 141–170.; Tóth, Melinda: The Romanesque Mural Paintings of the Feldebrő Church. Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. *Actes du XXIIIe Congrès Interna-*

A téma európai emléanyagában és nemzetközi szakirodalmában való naprakész elmélyedésben, Otto Demus (1902–1990) 1968-as, román kori falképfestészetéről írott monográfiájának részletes recenziója és a Pelican History of Art megfelelő témájú kötetéről írt ismertetése tanúskodik.²⁵ Mindezek már Magyarország Árpád-kori falfestészetet áttekintő, 1974-ben megjelent kötet előkészítő munkáit jelzik. Noha szerzőjük is inkább összefűzött tanulmányok soraként tekintett rá, az emléanyag hézagossága, töredékessége miatt elvetette a kötet összefoglaló/szintézis jellegét. Mint Bogay Tamásnak (1909–1994) írta: „a napokban adtam postára fenti címére kis kötetemet, mely az árpádkori falfestészetéről az elmúlt hetekben látott napvilágot. Szeretettel és tisztelettel ajánlom; remélem, megnyeri érdeklődését. Előttörténetéről annyit írok, hogy erről a témáról olyan címen szerettem volna írni eredetileg, hogy »Tanulmányok a ...« - ről, mivel az anyag olyan töredékes, hogy erőltetettnek éreztem a minden olyan tárgyalást, mely egységes képet próbál kialakítani ezekből az apró mozaikokból. A kiadás szempontjai azonban mások voltak, alkalmazkodnom kellett”.²⁶

Benne nem csak egy-egy adott falkép(együttes) művészettörténeti helyét kísérli meg felvázolni, hanem evidencia, hogy mindez csak a források, építéstörténet, a restaurálásra és a kutatástörténetre vonatkozó archív dokumentumok összegyűjtésével és precíz elemzésével végezhető el. A töredékes emléanyaghoz fűződő minden lényeges történeti forrás, adatmorzsa és művészettörténeti kérdések további szálai is terítékre kerülnek – a megismerés, a tudás lenyűgözően mély rétegeibe betekintést adó, külön olvasmányélményt jelentő briliáns jegyzetapparátusban. A kötet túlmutat a címébe foglalt műfajon. Egy-egy emlék (építés)történeti kontextusán, stíluskapcsolatokon és az ikonográfián túl a művek létrejöttének körülményeit, a rendeltetés (funkció) és a donátorok, megrendelők szerepének, szerepvállalásának vizsgálatával (Székesfehérvár, Ják, Hidegség)²⁷ meglehetősen modern szempontokkal bővült komplexsége elemzés. A korábbi műfajspecifikus munkákkal szemben Tóth Melinda könyvének sajátossága, hogy a falfestészeti alkotásokra egy-egy nagyobb együttes részeként tekintett (Székesfehérvár, Feldebrő, Esztergom, Pécs, Ják) így az emlékeken keresztül az Árpád-kori építészet kérdései, az építészet, kőfaragás, falképfestészet sajátos szimbiózisa, és a magyarországi emlékek európai stílustendenciákhoz való viszonya bontakozik ki rendkívül olvasmányosan, mégsem átlépve a töredékességből fakadó módszertani korlátokat. A művészettörténeti értékelés fókuszában a stíluskapcsolatok állnak – ezeken

tional d'Histoire de l'Art. I. Réd. György Rózsa. Budapest, 1972, 459–465.

²⁵ Id. Marosi 2014. i. m. 443–445.; Tóth, Melinda: Otto Demus: Romanische Wandmalerei. Hirmer Verlag, München 1968.[rec.] *Acta Historiae Artium*, 18. 1972. 147–149.; Tóth, Melinda: Európai festészet 800 és 1200 között. C. R. Dodwell: Painting in Europe 800 to 1200. Harmondsworth, Penguin Books 1971. The Pelican History of Art. [rec.] *Művészet*, 1974, 3. 46–47.

²⁶ Részlet Tóth Melinda Bogay Tamásnak írott levéléből, 1975. március 12. Regensburg, Ungarisches Institut, Bibliothek Sondersammlungen, Nachlass Thomas von Bogay, 14/2., Briefbeilagen.

²⁷ Tóth Melinda: *Az Árpád-kori falfestészet*. Budapest, 1974. 23–25., 56–72.; Tóth Melinda: Buzád-nemzetiségi Csák soproni ispán. *Soproni Szemle*, 30. 1976. 194–210. Hidegséghez és az ispán megrendelői szerepvállaláshoz vö.: Tóth M. 1995. i. m. 145.

keresztül keresi a választ a magyar(országi) emléktárgy helyének körvonalázására. Módszertani alapvetése és kérdésfelvetése a kötet bevezetőjében olvasható: „...Milyen kapcsolatban állott Árpád-kori falfestészetünk Európával s a környező államokkal? Ez a kérdés mindenekelőtt a stílári orientáció problémáját rejt magában. Túl azonban a stílári és ikonográfiai kapcsolatok mechanizmusán, a kérdés itt az is, hogy mennyivel több, más ez a festészet, mint külföldi hatások pusztá derívátuma. Az így fogalmazott probléma megoldását különösen nehézé teszi az emlékek csekély száma, véletlenszerű együttese, a főművek hiánya és a rossz állapot. Ha eredményt akarunk hát remélni, ez csak a fragmentumok alapos vizsgálatából adódhat, s a külföldi falfestészet stílári kérdéseinek, az egymásra hatások módjainak tüzetes megfigyeléséből.”²⁸

Más műfaji megközelítésből, de a nagyon hasonló „román kor” képre reflektál, mint Kovács Éva (1932–1998)²⁹ ugyanekkor tájt írt immár a „Magyarországi művészet története I.” programalkotásával összefüggő tanulmányában: „A művészet történetének egyik fő formája a hatások nyomon követésének módszere. Ha erről lemondanánk, a történelmi folyamat és az egyes műtárgy genezisének megéréséről mondanánk le. Az eredet kérdése önkéntelenül viszonyítást is eredményez. Első példákat, első megvalósulási formákat találunk s ehhez viszonyítva kérdést, kevésbé tiszta, kevésbé világos kifejező készséget, vagyis helyi változatot, vagy ha úgy tetszik provincializmust. Utóbbi jelenség egyáltalán nem szükségszerű, de gyakori ebben a viszonylatban”, „a középkor teljesen magától értetődő internacionalizmusa soha nem lépett fel megkülönböztető igényekkel hazai és nem hazai mesterek megválasztásánál” „a magyar művészet története [...] mégis az egyetemes európai művészettörténetnek egy fejezete, s csak ebből az aspektusból szemlélhető.”³⁰

Tóth Melinda 1972-ben került a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt akkor megalakuló Művészettörténeti Kutató Csoporthoz, ahol már ténylegesen is a korszak kutatásának szentelhette idejének java részét. A Művészettörténeti Kutató Csoport, később Kutatóintézet, majd Intézet az 1970-es, 1980-as évek állapotai közepette is viszonylag szabad kutatási lehetőségeket és szakmailag stabil háttérrel adott. Különösen napjainkból visszatekintve irigylésre méltó létszámú, középkori témákra koncentráló, kiemelkedő és egymás munkáját is inspiráló kutatóval (közülük a romanika kutatásban is érintettek: Kovács Éva, az utóbbi intézetigazgatóvá is előlépő Marosi Ernő, Wehli Tünde, és a később becsatlakozó Dávid Ferenc).

A rájuk rótt feladat – az új intézmény alapvető célkitűzésével összhangban – a magyarországi művészet története első – az Árpád-kor művészetét áttekintő – kötetének megírása lett, és Tóth Melinda ennek meghatározó résztvevőjévé vált. Az Árpád-kori falképfestészet kiadásra való előkészítése, megjelentetése már a Kutató

²⁸ Tóth M. 1974. i. m. 13.

²⁹ Munkásságáról: Takács Frakkok III. i. m. 621–630., további részletes irodalommal, valamint Kovács Éváról és az 1970-es évek Árpád-kori művészet képeről: Marosi 2000. i. m. 8–11.

³⁰ Idézetek forrása: Kovács Éva: A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése [1973] In: Kovács Éva: *Species, modus, ordo*. Budapest, 1998. 200–201. Vö. Marosi 2014. i. m. 445–449. (A magyarországi romanika történeti koncepciója)

2. Pécs, a régi Kőtar a lebontása előtt 1975/1976-ban. Részlet a Kőtar „északi faláról: apostolalakos vakfülkék sora („szentélyrekesztő”) és párkánytöredékek a faragványok bontás előtti azonosító számával. © ELKH BTK MI Fényképtár neg. ltsz. 50363.

Csoportban valósult meg, s Kovács Éva fent idézett – tulajdonképpen fél évszázad távlatából is érvényes programalkotó gondolatai szintén ennek a nagyszabású az Árpád-kori művészet szintézisét célzó munkának előkészítéséből bontakoztak ki. Noha az ezzel kapcsolatos munka java az 1980-as években zajlott, a fő témák és feladatok már ekkor körvonalazódtak. A későbbi fejleményekből ismert, hogy ebből a kötetből Tóth Melindára várt a 12. századi építészet, a 11-12. század fordulójának

és szinte a teljes 12. század kőfaragóművészetének, valamint a 13. század falfestészetének az áttekintése.³¹

Azzal, hogy az Árpád-kori falfestészetet tárgyaló kötetet letette az asztalra, az érdeklődési kör és az intézeti feladat (valamint a kettő szerencsés összhangja) az Árpád-kori művészetben belül újabb témák felé vitte Tóth Melindát, melyek meghatározták a további évtizedek munkásságát. A „témaváltás” momentuma – ami tulajdonképpen nem is nevezhető váltásnak, hisz a falfestészeti kötetben foglaltak kutatásából szerevesen nőtt ki, s tulajdonképp az abban foglaltak kiterjesztése az építészet, épületszobrászat/kőfaragás területeire – a már idézett, 1975 koratavasán Bogyay Tamásnak (1909–1994) írott levélben ragadható meg, melyet a frissen megküldött falképfestészeti kötet kísérőjeként írt Tóth Melinda.³² „A továbbiakról pedig annyit, hogy az utóbbi hónapokban (nem akarván korszakot, inkább művészeti ágat váltani) hazai épületplasztikának estem neki; Pécs érdekel most első sorban, de sok más is, így korai faragványaink kérdései, Ják, s figurális homlokzati architektúránk. Ha valamit e téren publikálok (Pécs; sajnos csak egy év múlva jöhet ki ilyesmi), természetesen megküldöm”.³³

Pécs, 1974–1978

A pécsi székesegyház román kori épülete és épületszobrászati dísze iránti érdeklődése az ottani középkori falképek vizsgálatából fakadt. A feldolgozás kezdete – tulajdonképp ez indíthatta el a helyszíni munkát is – egybeesett a faragványokat addig bemutató kiállítás ekkoriban meginduló lebontásával. (2. kép) A Lux Kálmán (1880–1961) tervei alapján megépült, 1952-ben átadott Kőtárban a kőfaragványok először

³¹ A kézikönyv tagolásáról részletesen: Marosi 2000. i. m. 7., 12–13.: 7. jegyzet. A magyarországi művészet története I. Magyarországi művészet a honfoglalástól 1300 körül. ELKH BTK MI, Adattár, C–I-185.: Tóth Melinda: Stílusváltás a századforduló [11–12. század] kőfaragóművészetében. A figurális szobrászat kérdései. 793–808.; Tóth Melinda: Építészet a 12. század 1. harmadában. 809–861.; Tóth Melinda: A korai román fejezetszobrászat a 12. század 1. harmadában, 862–880.; Tóth Melinda: Építészet a 12. század 2. és 3. harmadában) 924–976., Tóth Melinda: A kőfaragás irányai (a 12. század 2. és 3. harmadában), 977–1095.; Tóth Melinda: A 13. századi falfestészet. 1683–1741. A fejezetcímek itt csak jelzésként álljanak, a vállalkozás és a Tóth Melindára eső fejezetek monumentalitását jelezve. E fejezetek részletes tudománytörténeti elemzése szétfeszítené a kereteket, vizsgálatuk külön tanulmány(oka)t igényel, mely mindenekelőtt a kézikönyv filológiai igényességű feldolgozásának, közzétételének függvénye.

³² Részlet Tóth Melinda Bogyay Tamásnak címzett, 1975 március 12.-én kelt leveléből. Regensburg, Ungarisches Institut, Bibliothek Sondersammlungen, Nachlass Thomas von Bogyay, 14/2., Briefbeilagen. (Tóth Melinda és Bogyay Tamás levelezése előreláthatólag külön is meg fog jelenni az *Ars Hungarica* folyóiratban.)

³³ Korai pécsi munkák: Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport középkori és reneszánsz művészettel foglalkozó felolvasó üléséről. *Ars Hungarica*, 3. 1975. 313–350. – benne: Tóth Melinda: A pécsi műhely „francia rétege”. Előadás rezümé: 333. Önálló tanulmány a témában: Tóth, Melinda: La cathédrale de Pécs au XIIe siècle. Problèmes que posent les recherches d'un décor sculptural. *Acta Historiae Artium*, 24. 1978. 43–59. [továbbiakban: Tóth M. 1978a.]

kaptak jól áttekinthető, értelmező kiálltást, ahol a faragványok szinte teljes egésze bemutatásra került és a jelentős, összefüggő „csomópontok” 1880-as években bekövetkezett ki-és elbontásukat követően most először kerültek újra összeállításra. Ezen a kiállításon volt először látható (az 1950-es, 1960-as évek publikációiban a korabeli elvárásokkal kompatibilisebb nevét viselő) „Népolár” építményének rekonstrukciója, továbbá a nyugati kapu, és az altemplomi lejárók. A restaurátorok munkáját és az összeállítások elkészítését Szakál Ernő (1913–2002) vezette, a helyszíni munka szakmai részét a középkoros régész Nagy Emese (1926–2008)³⁴ végezte, a művészettörténeti koncepciót pedig Dercsényi Dezső adta.³⁵ Az 1970-es évek elején az alig két évtizeddel korábban épült, kerengőt megidéző kőtár a várfalnak támaszkodó részekén ugyanis vizesedni kezdett és úgy tűnt, ez veszélyezteti a kiállított a faragványokat is. Így a kiállítás lebontásról és raktári elhelyezésről döntöttek – akkor talán senki sem sejtette, hogy ezzel milyen hosszú kálvária – a nehezen hozzáférhetővé váló faragványok két- két és fél évtizedes raktári száműzetése – kezdődött meg.³⁶ A faragványok 1975/1976-ban lezajlott kibontását (Szakál Ernő és kollégái közreműködésével) már Tóth Melinda is nyomon kísérte és ekkor (nemcsak a kínálkozó páratlan lehetőség-ből), hanem tulajdonképp a nagyszámú faragvány bontását, raktári elhelyezését kísérő muzeológiai szükségszerűségből adódott a faragványok jegyzékeinek revíziója, majd az azon túlmutató szakkatalógus elkészítése, amely a további művészettörténeti feldolgozásnak (monográfiának) is megalapozhat. Egyrészt a faragványegyüttes 1906-ban Szőnyi Ottó neve alatt megjelent – 19. század végi ismereteket összegző – az 1970-es évekre tételszámában és ismeretanyagában is meghaladott munka óta nem született ilyen.³⁷ Másrészt az 1975/1976-os szükségszerű helyzet páratlan lehetőséget hozott a művészettörténeti kutatás számára is, hisz a darabok beépítés nélküli megfigyelésére, dokumentálására és belső összefüggéseik tanulmányozására is alkalmat adott. Mind a katalógus, mind az erre épülő, székesegyház építéstörténetét feldolgozó monográfia Tóth Melinda feladata lett, melyet élete végéig – egyre monumentálisabb és szerteágazóbb formában görgetett magával és maga előtt.

³⁴ Nagy Emese: Adatok a pécsi székesegyház altemplomi lejáratainak problematikájához. *Építés- és Építéstudomány*, 15. 1983. 327–334. 1951-es pécsi munkákhoz különösen: 3. jegyzet.

³⁵ Dercsényi Dezső: *A pécsi kőtár*. Pécs, 1962. 5–6.

³⁶ *Lapidarium Hungaricum 1. Általános helyzetkép*. Budapest, 1988. Kat. 68. 172–173. (Adatközlő: Tóth Melinda), 47–56. kép. Szomorú utózőnge, hogy a faragványok negyedszázadnyi raktári léte után elkészült kiállítás épülete, napjainkban két évtizeddel később ugyanúgy, ugyanott hasonló sebekből is vérzik, mint amelyekért a Lux-féle elődjét bezárásra és bontásra ítélték.

³⁷ Szőnyi Ottó: *A Pécsi Püspöki Múzeum Kötára*. Pécs 1906. Előzményekhez ld.: Gerecze Péter: A pécsi székesegyház régiségei. I–III. Ember- és állatalakokat ábrázoló szobormaradványok; A pécsi székesegyház régiségei. IV. Ornamentális domború művek és épületrészek maradványai. *Archaeologiai Értesítő*, 15. 1895, 36–48., 129–140., 333–361., 401–412.; Gerecze Péter: *A pécsi székes egyház egykori oltására és szobrászati maradványai*. Budapest, 1897. Gerecze Péter: *A Pécsi Püspöki Múzeum faragványos köveinek képes katalógusa*. Kézirat. Pécs, 1899. Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár, jelzet nélkül. 86. p. és 210 képtábla tartozott hozzá. A történethez lásd: Gerecze Péter: Dr. Szőnyi Ottó: A Pécsi püspöki Múzeum Kötára. Pécs 1906. *Archaeologiai Értesítő*, 27. 1907. 81–85.

Az a megjelent korai írásokból kitűnik, hogy Tóth Melinda a falképfestészethez hasonlóan a pécsi román kori együttes értékeléshez is a „nagy egész”, a „művészettörténeti hely” és alapvetően a stílustörténeti összefüggések felől közelített. Művészettörténeti megítélésnek újdonsága nem is ebben – hisz Pécs esetében mindig is a stílus, mesterek eredete és az egyetemes román kori művészettel való összefüggés foglalkoztatta a kutatást –, hanem a stílusösszefüggések korábban kijelölt irányait és a bevett datálási javaslatokat is komolyabban felülvizsgáló, felülrő – a 12. századi szobrászat kutatásnak legújabb fejleményeit átlátó, azokra a pécsi anyag szempontjából reflektáló szemléletmódban mutatkozott meg.

Ez különösen akkor szembetűnő, ha elolvassuk, mit is gondolt tanára, Dercsényi Dezső ekkoriban a pécsi román kori anyag stílári és kronológiai összefüggéseiről.³⁸ A művészettörténeti kérdések az 1960-as években is alapvetően a lejáratok domborműves ciklusai és a „Népolár” körül sűrűsödtek. Dercsényi elképzeléseit markánsan meghatározták a Gerevich Tibor 1938-as kötetében írtak. Ez a munka a lejáratok domborműsorozatait a műhelyből kitűnő két „vezető mester” köré csoportosította, így vonult be a kutatástörténetbe a „Jézus születése mester”, aki „francia vonásai ellenére is magyar”, illetve a „Sámson-sorozat mestere”, keletkezésükben pedig az európai korai 12. századi tendenciákhoz/iskolákhoz való igazodást tartotta mérvadónak (Toulouse, Moissac, Modena).³⁹ Dercsényinél az évek során a „Népolár” és a lejárók időrendi viszonyára vonatkozó elképzelések is változtak. Korábbi elemzéseiben a „Népolár” állt a sor elején, utóbb arra jutott, hogy a lejárók készültek el hamarabb 1110-es, 1120-as években, majd az oltárépítmény 1140-táján és a 12. század vége fele a „szentélyrekesztő” de az 1938-as kötetben kifejtett stílusigazodásokat Wiligelmus (Modena) és „francia román hatás” fenntartotta.⁴⁰ „...Korábban úgy véltük, hogy a népolár volt az a kirstalizációs pont, melyhez a többi részlet ízült. A stíluskritikai megfigyelések ma azt valószínűsítik, előbb készültek az altemplomi lejáratok, a XII. sz. tízes-húszas éveiben, utána a népolár 1140 körül és legvégül, a századforduló táján a szentélyrekesztő. Az is bizonyos, hogy legalább két, de leginkább három műhely dolgozott egymás után. Ezt valahogy úgy kell elképzelnünk, hogy helyi kőfaragó mesterek mellett egy-egy vándorló kőfaragó-szobrász csoport is részt vett egy-egy rész elkészítésében. Ez volt a szokásos román kori munkaszervezet, mely még nem ismerte sem a gótika építőpályáját, sem céljait. Az állandó helyi munkaerők, valamint külföldi, vagy ott tanult mesterek együttműködésével lehet magyarázni a faragványokat összefűző és szétválasztó stílustörekvéseket is.”⁴¹ Az 1960-as évek közepén Dercsényi Dezsőnek volt még egy tanítványa, Hajós Géza (1942–2019) a későbbi kiváló osztrák

³⁸ Dercsényi 1962. i. m. és Dercsényi 1964. i. m. 33–50. (A pécsi műhely kora. A XI. század végétől a XII. század utolsó évtizedéig). Ld. még minderről kutatástörténeti kontextusban: Marosi Ernő: A pécsi székesegyház és a magyarországi romanika művészete. *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról*. Szerk. Heidl György, Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs, 2016. 121–150.

³⁹ Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938. 171–177.

⁴⁰ Dercsényi 1964. i. m. 36.

⁴¹ Dercsényi 1962. i. m. 8–9.

műemlékes és kerttörténész, aki az egyetemen pécsi román kori együttessel kezdett foglalkozni, azonban a szakdolgozata évében Bécsbe távozott.⁴² Noha 1970-ben a bécsi egyetemen még Pécs román kori szobrászatáról írt disszertációt⁴³ Otto Pächt-hez (1902–1988), azonban ezt követően a pécsi téma kutatása Hajós részéről elhalt. Nála is megragadható már az emlékanyag datálásának „áttolása” a 12. század második felébe. Hajós Géza a lejáratok domborműveit az 1150-es – 1170-es évekre helyezte a franciás hatásokat feltételezve mögöttük (Languedoc, Île-de-France). A Népoltárt („Volksaltarkapelle”) pedig egy észak-itáliai impulzusokat ötvöző műhelyhez kötötte és összefüggésben a „szentélyrekesztővel” késő 12. századnak gondolta.⁴⁴

Tóth Melinda 1974 novemberében az MTA középkori és reneszánsz művészettel foglalkozó felolvasóülésén tartott először Pécsről szóló előadást („A pécsi műhely francia rétege”), amelyből, csak egy rövid tartalmi kivonat jelent meg – vélhetően nem is az előadó tollából – a konferencia-program ismertetése keretében.⁴⁵ A nyúlfarknyi rezümé szerint ekkor a mondandó kifejezetten a lejáratok domborműveire fókuszált. Tóth Melinda Gerevich Tibor és Dercsényi Dezső mesternevek köré rendezett felosztásával szemben a „műhelytevékenység” felől közelített az anyaghoz: „az attemplomi lejárók domborművein mesterek műhelyszerű együttműködése, stílár, motívikus közkinccse jellegzetesebbnek tekinthető az egyes mesterek individuális művészeti sajátosságainál”, – tehát a „kezek” megkülönböztetése értelmét veszti”. A stíluskapcsolatok 12. századi francia vonatkozásaira fókuszál, s ebben új elem, hogy burgundiai (Cluny), és korai gótikus emlékek felől érkező hatásokat tartotta meghatározónak. Úgy vélte, hogy a Rajna–Maas-vidékhez – és egy sajátos, Péccsel kapcsolatban az 1970-es évek soron következő tanulmányaiban részletesen előkerülő sziléziai példához – hasonlóan a burgundiai elemeket is közvetítő île-de-france-i korai gótikus hatások áttételesek lehettek. A lejáratok készítését Gerevich Tiborral és Dercsényivel szemben a 12. század utolsó negyedére tette.⁴⁶

Noha ezt az előadásvázlatot csak áttételesen és kivonatban ismerjük, a téma – a „francia réteg” és a lejárók stíluskapcsolatainak részletezésre végül egy átfogó francia nyelvű tanulmányban került sor 1978-ban, ami azonban már a teljes együttest (Szent Kereszt-oltár és lejáratok) és annak magyarországi kontextusát (Székesfehérvár, Jásd, Somogyvár, Ercsi) is vizsgálata. Ez a munka már 1978-as kiállítás előkészítésnek tapasztalatait is tartalmazta.⁴⁷ A két másik nagy áttekintés ugyanekkor az 1978-as kiállítás

⁴² Hajós Géza: *Adalékok a pécsi román kori székesegyház építéstörténetéhez*. Szakdolgozat. ELTE Művészettörténet Tanszék. Budapest, 1965.; Ebből megjelent: Hajós Géza: A pécsi román kori székesegyház „Népoltára” (Története, ikonográfiája és jelentősége). *Művészettörténeti Értesítő*, 15. 1966. 185–191.; Hajós Gézáról: Alföldy Gábor: Hajós Géza (1942–2019). *Ars Hungarica*, 45. 2019. 527–528. és e kötet lapjain.

⁴³ Hajós, Géza: *Die romanischen Skulpturen der Kathedrale von Pécs (Fünfkirchen in Ungarn)*. Universität Wien. Wien, 1970. 120.

⁴⁴ Uo. 119–120.

⁴⁵ Tóth M. 1975. i. m. 333. vö. 31. jegyzet

⁴⁶ Uo. 333.

⁴⁷ Tóth M. 1978a. i. m. 43–59. Az Árpád-kori kőfaragványok katalógusában erre a munkára, mint megjelenés alatt állóra hivatkozik. Tóth Melinda: Pécs. *Árpád-kori kőfaragványok*. Székesfehérvár, István Király

kapcsán született, amelyen a Kőtár elbontásának köszönhetően a mobillá vált pécsi faragványanyag nagy arányban szerepelhetett, összesen húsz részletes katalógustételen és egy bevezetésen keresztül,⁴⁸ melyben Tóth Melinda már a teljes anyagon szerzett friss tapasztalatokat összegezte: „a 12. századi szobrászati együttes programját és stílusát tekintve nem volt egységes. A díszítés minden bizonnyal hosszabb ideig, esetleg több évtizedig készült és több, részben egymást váltó mestercsoport dolgozhatott rajta, időközben talán többször is módosított koncepciók alapján. A kutatás még nem tisztázta megnyugtatóan sem a faragványegyüttes bizonyos részeinek eredeti rendeltetését, sem pedig az egyes mestercsoportok tevékenységének sorrendjét”. Teljesen új javaslatot tett a pécsi 12. századi „művészeti fejlődés” felvázolására: a kronológia elején nemcsak a stíluskapcsolatok alapján, hanem a rendeltetésből („plébániai funkciókhoz is rendelt oltár”) fakadóan és („Népolvár” helyett végre ismét nevén nevezett) Szent Kereszt-oltár áll. Az oltárépítmény mestereihez kötötte a „talán csak részben kivitelezett” „szentélyrekesztő” töredékeit. Ez az álló apostol-alakok sorával díszített vakfülke sor volt (2. kép), amellyel alig egy évtizeddel korábban Levárdy Ferenc is foglalkozott, kísérletet téve az összefüggések egyfajta rekonstrukciójára.⁴⁹

További ehhez a körhöz tartozó apostoldombormű-töredékben és nagyméretű arhivolt-darabokban egy feladott (el nem készült) román kori kapu maradványait vélte felfedezni – nem függetlenül a Tóth Sándor által a kőtári töredékeiből 1960-as években felismert székesfehérvári kaputól.⁵⁰ A fehérvári kapu és bizonytalanabban körvonalazható, felételezett pécsi építmény részletformálásában, stílusában is megmutatkozó kapcsolata, műhely- és időrendi viszonyuk meghatározása a kezdetektől foglalkoztatta Tóth Melindát és kettejük közös kutatási témájában mindvégig visszatérő polémia tárgya volt. Tóth Melinda volt az, aki stíluskapcsolatok terén a Dercsényi által is emlegetett paviai előzmények mellett rokon Közép-Rajna-vidéki jelenségek közvetítő szerepére hívta fel a figyelmet. „Művészetük végső soron bizonyára lombardiai eredetű (Milano, Pavia stb.), ennek az irányzatnak a nagyobb nyugat-európai elterjedtsége azonban óvatosságra int a Pécsen jelentkező stílus eredetét illetően, melynél bizonyos

Múzeum. Kiállítási katalógus. Szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő. Budapest, 1978. 50., és 50. jegyzet.

⁴⁸ Tóth M.: Pécs. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 137–158., Kat. 61–80. (további altételekkel)

⁴⁹ Levárdy, Ferenc: Il pontile della cattedrale di Pécs. Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. *Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*. I. Réd. György Rózsa. Budapest, 1972. 421–425.

⁵⁰ Tóth Sándor fehérvári kapurekonstrukciója az 1960-as évek kőtári munkái nyomán kezdett körvonalazódni. Az összeállítás alapjául szolgáló rajzot 1972-ben szignálta, de a feldolgozás eredményei sokáig kézirat(ok)ban maradtak, a téma művészettörténeti kifejtése nyomtatásban csak 1994-ben jelent meg. Tóth Sándor: Két kapuzat. Székesfehérvár és Jásd. *Pannonia regìa. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994. 115–122. (Kat. I-60– I-61.). Tóth Sándor kapurekonstrukciójáról és a kapu töredékeinek feldolgozásáról: Mentényi Klára: A székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom átépítése a 12. században. Kísérlet a fennmaradt román kori kőfaragványok rendszerezésére. *Művészettörténeti tanulmányok Tóth Sándor emlékére*. Szerk. Takács Imre. Budapest, 2019. 11–13. (különösen 2. jegyzet), 1–3. kép.

3. Szekesfehérvár, Csók István Képtár. Az *Árpád-kori kőfaragványok* kiállítás rendezése közben, 1978 tavaszán. Hátul a lépcsőkorlát mögött jobbra Marosi Ernő. Az előtérben balra szekszárdi fejezetek, a lépcsőfeljáró közepén az „aracsi kő”, mögötte a pécsváradi Madonna és a mosonszolnoki timpanon látható. A falon lévő két reprodukció: a pécsváradi és a feldebrői altéplom falképét ábrázolja. © ELKH BTK MI Fényképtár, neg. ltsz. 21442.

jelek alapján a középrajnai kapcsolatokat lehetne döntőnek nevezni.”⁵¹ A lejáratok domborműves ciklusainak elrendezése olyannyira sajátos és egyedülálló a korabeli emléanyagban, hogy Tóth Melinda azt – a később többek által vitatott – álláspontot képviselte, hogy a domborművek részben másfajta kontextusba („szentélyrekesztő”, „kapuzat”) készültek, s csak egy tervmódosítás eredményeképp kerülhettek ismert helyükre. „A nagyszabású figurális sorozat eredetileg valószínűleg szentélyrekesztő és talán kapuzat díszítésére készült. Mesterei a program újdonságán kívül eladdig ismeretlen irányzatot képviseltek Magyarországon, melyek alaprétege az Île-de-France-i koragótikus szobrászat első eredményeit is hasznosító burgundiai művészet, Pécsre való közvetítésnek útja azonban még vitatott.”⁵² Ehhez hozzátartozik, hogy ekkoriban

⁵¹ Tóth Melinda: Pécs. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 137.

⁵² Uo. 137–138. Ezen elképzelés árnyalatai végig kísérték a lejáratokról alkotott véleményét: Tóth Melinda:

nemcsak a nemzetközi kutatás fókuszja terelődött a francia, burgundiai területek 12. századi és az Île-de-France kora gótikus szobrászatnak újraértékelésére, illetve egyes fő műveinek feldolgozására, hanem a korai gótika magyarországi kezdeteiről alkotott kép is átalakulóban volt.⁵³ A Szent Kereszt-oltár készítését Tóth Melinda a 12. század harmadik negyedére, tehát 1150–1175 közötti évekre, az altemplomi lejáratokét és a kapcsolódó a 12. század utolsó negyedére, számszerűsítve 1175–1200 körülre és a román kori székesegyház 1200 körüli befejezéséhez kötötte a nyugati részről fennmaradt márványkapuzatot.⁵⁴

Székesfehérvár – 1978

Tóth Melinda egymással párhuzamosan, összefonódva futó intézeti kutatásai – a román kori pécsi anyag feldolgozásának kezdetei, valamint az Árpád-kori kézikönyv előkészítő munkái mind-mind indukálták azt a nemcsak emblematikussá, hanem kutatástörténeti mérföldkövé – és egyben igazodási ponttá – vált 1978-as székesfehérvári „Árpád-kori kőfaragványok” kiállítást, melynek egyik meghatározó kutatója és koncepciójának létrehozója volt.⁵⁵ Az 1978 májusa és augusztusa között a Csók István Képtárban (Fejér Megyei Könyvtár épületében) látható kiállítás az Árpád-kori építészetből (leginkább) hírmondóként fennmaradt válogatott kőfaragványtöredékeket és épületszobrászati alkotásokat mutatta be, ilyesmire az ezredéves kiállítás óta nem volt példa. A kőfaragványok seregszemléje ekkor azonban túlmutatott önmagán, a korabeli építészet és épületszobrászat fő csoportjai mellett a korszak az Árpád-kori művészetét érintő kérdések keresztmetszetét adta. Egy fiatal, Árpád-korral foglalkozó kutatógeneráció futott itt neki az emlékanyag újraértékelésének, amelyben meghatározó szemponttá lépett elő magukhoz a művekhez (még ha az egy töredék, az egykori egész apró részlete is) való visszatérés.

A faragványok – és az egykori épületek, melyekre vonatkoztak – értelmezése és feldolgozása volt az egyik alappillér, amelyre a stíluskapcsolatok „stílusfejlődés” művészettörténeti konstrukciója épült. Egy olyan, a kutatás tárgyilagosságát és az ismeretek rendszerezést is megalapozó módszertani apparátussal valósult meg itt – faragványkatalógus bevezető tanulmányokkal – amely felépítésével és szempontrendszerével mindmáig mintát, kiindulási alapot jelent e műfajban – és ebben oroszlánrsze

A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a román korban. *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994. 128–129

⁵³ Többek között: Willibald Sauerländer: *Gotische Skulptur in Frankreich 1140 bis 1270*. München, 1970.; Marosi Ernő: *A gótika kezdetei Magyarországon. Esztergom a 12–13. század magyarországi művészetében*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1975. – átdolgozott és bővített változata megjelent: Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts*. Budapest, 1984.

⁵⁴ Tóth Melinda: Pécs. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 137–158. Kat. 61 – Kat. 80. összesen 20 tételt számlál, további altételekkel. Ez az itt kiforrott belső kronológia mindvégig megmaradt: ld. Tóth M. 1994. i.m. 123–130.

⁵⁵ *Árpád-kori kőfaragványok*. Székesfehérvár, István Király Múzeum. Kiállítási katalógus. Szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő. Budapest, 1978.; Marosi 2000. i. m. 11.; Marosi 2014. i. m. 446–447.

4. Székesfehérvár, 1978. *Árpád-kori-kőfaragványok* című kiállítás részlete. Balról a székeszárdi fejezetek, jobbról a zselicszentjakabi vállkő, középen az „aracsi kő” a hátfalon az „apszisban” a pécsváradai Madonna, két oldalán zalavári kőlapok láthatók.

© ELKH BTK MI Fényképtára, neg. Itsz. 21437. (részlet)

volt Tóth Melindának. A magyarországi emléanyag sajátosan töredékes volta miatt előhívott, az ismeretek rendszerezésén (katalogizálásán) keresztül a művészettörténeti áttekintését célzó feldolgozásoknak egy-egy emlék kapcsán már voltak kipróbált előzményei, többek között Entz Géza zalavári, vagy Tóth Sándor veszprémi kőfaragványokról írt tanulmányai és katalógusai említhetők, de átfogó munka keretében itt valósult meg először.⁵⁶ Másrészt a kötet példamutató érdeklődést és nyitottságot mutat a társtudományok felé (ma interdiszciplinaritásnak hívnánk), benne a régészeti és a természettudományos módszerek is megjelentek. A kőfaragás mesterségbeli, technikai oldalról való megközelítéstét, a mű keletkezésének technikai („materiális”) oldalát a témát elmélyülten kutató Nagy Emese aktív közreműködője volt a kötetnek (úgy is, mint Zselicszentjakab és Esztergom feltáró régésze).⁵⁷ Másrészt ekkor újszerű módon – a faragványok provenienciájának és műhelykapcsolatainak feltérképezése terén sem érdektelen – kőanyagvizsgálatokra, kőanyagmeghatározásokra is sor került.⁵⁸

⁵⁶ Többek között: Entz, Géza: Un chantier du XIe siècle à Zalavár / XI. századi kőfaragóműhely Zalaváron. *Bulletin du Musée National de Beaux-Arts / Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 24. 1964. 17-46., 109-124.; Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. (A Bakonyi Múzeum kótárának ismertetése) I. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. 1963. 115-135.

⁵⁷ Nagy Emese: Kőfaragástechnika a középkorban. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 52-58. Továbbá: Nagy Emese: Adatok Árpád-kori kőfaragásunk technikai kérdéseiről. *Archaeologiai Értesítő*, 81. 1954. 60-64.; Uő: A székesfehérvári István koporsó keletkezése. *Művészettörténeti Értesítő*, 3. 1954. 101-106.; Uő: A középkori Buda és Pest építészetének technikai és szervezeti kérdései. *Budapest Régiségei*, 21. 1964. 133-190. Nagy Emese: Kaposszentjakab. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 91-93.

⁵⁸ Gálos Miklós – Kertész Pál – Marek István: Az Árpád kori kőfaragványok kiállításának (Székesfehérvár, 1978) *közvetlen feldolgozásáról*. Budapesti Műszaki Egyetem, Ásvány- és Földtani Tanszék, 204.002/78-1. sz. kutatási jelentés. 1979. január. Gépirat 52.

Mindkét szempontrendszer meghatározó lett Tóth Melinda későbbi munkáiban is, és az kőanyagvizsgálatok szerepe ezt követően kezdett szélesebb körben elterjedni a korszak kutatásában.

Az 1978-as kiállítás megrendezésre egy olyan szerencsés konstellációban került sor, amikor az István király Múzeum művészettörténészei, a korszak egy sor progresszív fehérvári kiállítását (Korniss, Csontváry, Vajda) is jegyző Kovács Péter és Kovalovszky Márta voltak – akikhez az egyetemi évek óta barátság is fűzte a szervezőket, Tóth Melindát és Marosi Ernőt is.⁵⁹ E nyitott – idővel a rendszer figyelmét is felkeltő – légkör létrejött, s a középkorral foglalkozó kutatások felfutása múzeum akkori igazgatójának, a római koros Fitz Jenőnek (1921–2011) is köszönhető, alatta, különösen a '60-as évek elején a múzeum egyfajta refugiummá is vált. Itt kötött ki az '56-os múltja miatt „büntetett” Kralovszky Alán (1929–1993) is, aki 1965–1972, majd 1988–1993 között vezette a székesfehérvári királyi bazilika ásatásait, s az ő feltárásai alatt mozdult meg újra a fehérvári kőfaragványok bő két-három évtizede szunnyadó feldolgozása (Tóth Sándor, Tóth Melinda).

Az Árpád-kori kőfaragványok katalógusa több mint 200 tételt számlál, s legalább ennyi faragvány szerepelt a kiállításon is. Szükségszerű okokból leginkább a „mozdítható, szállítható méretű” kategóriára és Magyarország határain belül fellelhető anyagra szorítkozott a válogatás. Számos fontos faragványt, faragványegyüttest fotónagyítás képviselt és a kötetből kimarad Árpád-kori falképek szintén reprodukciókban tűntek fel a korban, vagy helyben megfelelő faragványcsoport felett. (3–4. kép) A kiállítást utóbb egy idegennyelvű tanulmánykötet kísérte, amelyben a szakma tágabb körei, és határon túli és külföldi előadók is beszámoltak a témát érintő eredményeikről.⁶⁰

Az 1978-as katalógus szerkezete, a benne fellelhető katalógustételek az igazodási pontját és eredőjét jelentik mindannak, amit ezen a téren a kutatás ma művel, a kötet a téma és a korszak leggyakrabban fellapozott alapidarabja. Áttekinthető, átfogó jellegű bevezető tanulmányok után az egyes emlékek, csoportok katalógustételei elé rövid, történeti – kutatástörténet, építéstörténet, művészettörténeti – kontextust áttekinthető bevezetők készültek. Ezek közül Zalavár, Veszprém, Tihany, Szekszárd, Feldebrő, Visegrád, Székesfehérvár, Pécsvárad Abasár, Győr, Csoltmonostor, Pécs, Somogytúr, Ercsi, Eger tételei, a 11–12. századi magyar emléktanyag javának áttekintése jutott Tóth Melindának.

A bevezető tanulmányok közül kettő is a stílustörténet, a „fejlődés” felől közelített az anyag értékeléséhez az egyik Marosi Ernő „Árpád-kori kőfaragványok – Árpád-kori építészeti fejlődés”, a másik Tóth Melinda „Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon” című munkája volt.⁶¹ Tóth Melinda ebben az írásában – elsősorban a kiállított

⁵⁹ A kötettről: Marosi 2000. i. m. 11., 17.: 27. jegyzet; továbbá: Marosi Ernő: Márta+Péter=160. *Élet és Irodalom*, 2019. szeptember 20.; Kovács Péter: *Törmelék*. Budapest, 2006. 111–119.

⁶⁰ *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn*. Hrsg. Fitz, Jenő. Székesfehérvár, 1979. (Az István Király Múzeum Közleményei, Ser. A. No. 24.)

⁶¹ Marosi Ernő: *Árpád-kori kőfaragványok* – Árpád-kori építészeti fejlődés. Árpád-kori kőfaragványok 1978. 15–28. valamint: Tóth Melinda: Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. *Árpád-kori kőfaragványok*

5. Székesfehérvár, 1978. *Árpád-kori kőfaragványok* című kiállítás részlete (Csók István Képtár emeleti tér) a pécsi székesegyház (balra), az óbudai prépostság (jobbra hátul) és Esztergom (balra vitrinben) 12. századi faragványaiival, a falon pécsi román kori faragványok reprodukciója látható. © ELKH BTK MI Fényképtár, neg. ltsz. 21440.

anyag mentén – valóban két-három évszázad kőfaragásának emlékenyagát tekinti át, az abban kirajzolódó stílustendenciák, egy-egy műben megjelenő hatások szétbogozásával, eredetük és magyarországi utóéletük feltérképezésével foglalkozik. A kezdetéknél két olyan, részben a megelőző generációtól (Gerevich Tibor, Horváth Henrik, Dercsényi Dezső) örökölt kérdésre reflektál, amelyek az Árpád-kori kézikönyv előkészületeit jelző tanulmányban már Kovács Évánál is terítékre került,⁶² és amelyek akkoriban a „kőfaragóművészet” 11. századi kezdeteinek (stíluseredet, előzmények) megítélésénél kikerülhetetlenül tornyosultak. Az egyiket – a provinciális római művészeti hagyaték kérdése, vagyis, hogy a „helyi római művészet évszázadokkal korábbi gyakorlata” játszhatott-e szerepet a kezdeteknél – inkább elutasította. A másik esetben, a 11. századi kőfaragványok ornamentikája („palmettás stílus”) és a honfoglaló magyarság ötvösművészeti produkcióját meghatározó palmettás motívumkincs közötti kapcsolat terén némileg megengedőbb volt. Elsősorban ízlésszerű preferenciákat feltételezve: „E kőfaragói stílus nem állhat genetikai összefüggésben, mint feltételezték, az egy évszázaddal korábbi honfoglaláskori ötvösséggel. A jellegzetes formájú palmettát egyik főmotívumául választó,

1978. 29–51. [továbbiakban: Tóth M. 1978b.]; Marosi 2014. i. m. 446–447.

⁶² A kérdéskörhöz (kutatástörténeti részletesség nélkül) többek között: Horváth Henrik: *Pannónia-antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban*. Pécs, 1935.; Dercsényi Dezső: *Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei*. Kecskemét, 1937. (A Magyarságtudomány tanulmányai, 5.); Dercsényi Dezső: Újabb régészeti kutatások és a pannoniai kontinuitás kérdése. *Századok*, 81. 1947. 203–211.; Dercsényi 1964. i. m. 9–16. (A Honfoglalók művészete. Római és szláv hagyaték). Török László: A XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 1. 1970. 96–154.; 96–110.; Kovács É. 1973 / 1998. i. m. 190–196. további irodalommal.

6. Székesfehérvár, 1978. *Árpád-kori kőfaragványok* című kiállítás részlete (Csók István Képtár emeleti tér) a somogyvári domborműtöredékekkel és a háttérben a pécsi székesegyház faragványaiival. © ELKH BTK MI Fényképtár, neg. ltsz. 21277.

végtelen dekoratív mustrákat kedvelő korai magyar ötvösművészet példája mindenesetre arra figyelmeztet, hogy számolni kell a 11. századi magyarság körében egy meghatározott művészeti ízlés tradíciójával, amely a lehetséges bizánci kőfaragóstílusok közül a már ismerthez közelebb álló irányzathoz vonzódott”.⁶³

Tóth Melinda a 11. századi kőfaragás kezdeteinél döntőnek vélte a bizánci és esetenként a bizantinizáló hatások jelenlétét. Ez a korabeli 11. századi (Ottó-kori) művészet-

⁶³ Tóth M. 1978b. i. m. 32.

ISTVAN KIRÁLY MÚZEUM

MUSEUM KÖNIG STEPHAN

MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJA

INSTITUT FÜR KUNSTGESCHICHTE DER UNGARISCHEN
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT

UNGARISCHEN GESELLSCHAFT FÜR ARCHÄOLOGIE UND
KUNSTGESCHICHTE

Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn
am 22. Mai 1978. in Székesfehérvár

Program der Tagung:

1 Forschungsprobleme der frühen Bauskulptur in Ungarn

Präsident: G. Entz

Hauptreferat: S. Tóth: Frühe Kapitelltype in Ungarn

2 Die Hochromanik in Ungarn

Präsident: G. Entz

Hauptreferat: M. Tóth: Die Kathedrale von Pécs und die
Skulptur des 12. Jhs. in Ungarn

3 Die Spätromanik und die Frühgotik in Ungarn

Präsident: F. Levárdy

Hauptreferat: T. Wehli: Ikonographische Erscheinungen der
Bauskulptur der Spätromanik in Ungarn

7. Az Árpád-kori kőfaragványok című kiállításához kapcsolódó konferencia programja
1978. május 22. (Forschungsfragen 1979 nyomán)

nek Európa más részein is sajátja volt, azonban Tóth Melinda úgy vélte, hogy a magyarországi anyag sajátosságai inkább arra utalnak, hogy az stílus, faragástechnika és rendeltetés terén is közelebb állt a (hiányok miatt kevésbé körvonalazható és provinciálisnak gondolt) bizánci forrásaihoz, mint a Nyugat-Európából ismert egykorú példák.⁶⁴ A közvetlen kapcsolat feltételezése nélkül párhuzamot vont a 11. századi magyar anyag és az Adria-parti kőfaragóművészet emlékei között, ahol ugyan meglehetősen hasonló jeleségek bukkannak fel, de ezt inkább az azonos forrással és a térségét a bizánci művészethez szorosan fűző szálakkal, semmint a magyarországi és Adria-parti anyag közötti stíluskapcsolatokkal látta magyarázhatónak. A „bizánci, bizantinizáló alapvetést” a 12. század kőfaragóművészetében is meghatározónak tekintette (különösen Pécs esetében), ami „hozzájárult a helyi művészet sajátos árnyalatainak kialakulásához.”⁶⁵ A 11. századi magyarországi kőfaragás legkorábbi emlékeinek ebben a tanulmányban a korabeli kutatással összhangban a zalavári apátság márványfaragványait tekinti (4. kép), amelyeket a 11. század első felére, konkrétan a 1019-es (későbbi kutatásban vitatottá vált) dátumhoz – kötött, ekképp a kiállításban és a katalógusban tárgyalt emlékanyagból ez képviselte egyedülként István király (1000–1038) korát.⁶⁶ A zalavári faragványok „jól mutatják azt a művészettörténeti helyzetet, ami kőfaragásunk első századát a bizánci és itáliai kapcsolatok vonatkozásban jellemezte” A következő észrevételben pedig máris kitűnik egy olyan jelenség (amely az Árpád-korban más összefüggésben is felerült, nem kevés, sokszor feloldhatatlan töprengést okozva), miszerint a magyarországi emlék korábbinak tűnhet a jól megragadható európai analógiákhoz képest. „A zalavári köveket a motivikus rokonságon túlmenő, a szobrászi kidolgozást érintő hasonlóság kapcsolja össze Adria-parti emlékekkel (Aquileia, Pomposa). Ezek az itáliai alkotások azonban később keletkeztek a zalaváriaknál s így nem forrásai, hanem közös derivátumai egy kompozíciójáról, szalagfonatdíszes és állatalakos ornamentikája jellegéről felismerhetően bizánci eredetű stílusnak.” „...a zalavári domborműveket [...] egy olyan polikróm hatású technika alkalmazása [jellemzi], amelyet Itália csak évtizedekkel később ismert meg. Lehetséges tehát, hogy a zalavári apátság faragványai [...] közvetlenül kapcsolódnak a bizánci művészet egyik azóta eltűnt emlékcsoportjához.”⁶⁷ Bogyay Tamáshoz hasonlóan a közvetlen bizánci kapcsolatokat gondolta mérvadónak a zalavári faragványok legközelebbi rokonának tekintett és datálásában ekkoriban István király halálával (1038) összekötött fehervári szarkofág esetében is.⁶⁸ A „Zalavár által képviselt

⁶⁴ Uo. 30.

⁶⁵ Uo. 30–31. lásd még: Szekszárd és Pécs összefüggésében. 36., és 25. jegyzet

⁶⁶ Vö.: az 1978-as kiállítás anyagát többek között Dercsényi Dezső István kori kőfaragásról alkotott képével: Dercsényi 1937. i. m.; Dercsényi Dezső: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. *Budapest Régiségei*, 13. 1943. 257–293.; Dercsényi 1964. i. m. 24–29. (A pécsi műhely kora. A XI. század végétől a XII. század utolsó évtizedéig); Marosi 2014. i. m. 448. Ennek az István kor képnek egy még kikristályosodottabb változata – nem csak kőfaragás terén – egy évtized múlva: Tóth Melinda: A művészet Szent István korában. *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József, Budapest, 1988. 113–132.

⁶⁷ Tóth M. 1978b. i. m. 31–32. és vö. Uő: Zalavár. Uo., 69–73.; Thomas von Bogyay: Über den Stuhlweißenburger Sarkophag des Hl. Stephan. *Ungarn-Jahrbuch*, 4. 1972. 9–25.

⁶⁸ Tóth M. 1978b. i. m. 31.

irányzattól” elkülönülő csoportnak látta a palmettás faragványok körét (Veszprém, Tihany, Sződ, Sárovarmonostor, Dombó), s a két csoportot összefűző közös elemnek csak a széles középerű szalagot, szalagfonatot gondolta. E csoporton belül már ekkor felfigyelt a szekszárdi anyagra – öt évvel később majd önálló tanulmányban fejtette ki bővebben –, amelynek a sajátosságai, meglátása szerint „Magyarországon kívül ismert bizantinizáló irányzattal hozhatók közelebbi kapcsolatba.”⁶⁹ Itt viszont mérvadónak tekintette a külföldi analógiát, elsősorban a velencei San Marco 1060-as években meginduló átépítéséből és megújításából származó ornamentális kőlapok és fejezetek datáló erejét. A szekszárdi fejezetek formájában, körfonatos, palmettás díszében, áttört faragásában a Ravenna által közvetített Jusztinianosz kori tradíció felelevenítésnek 11. század végi lenyomatait látta. A fehérvári kiállítás a szekszárdi faragványokat a 11. század harmadik negyedére helyezte, ami a I. Béla király általi alapítás tényét (1063) figyelembe véve, nagyjából 1075 körüli felső határt jelez. A téma kifejtésének szentelt két évvel későbbi tanulmányban ezt a stíluskapcsolatot olyannyira közvetlennek ítélte, és a velencei párhuzamokat datálásban döntőnek gondolta, hogy a szekszárdi faragványokat – László király (1077–1095) korához kötve még későbbre, a 11. század végére tette.⁷⁰ Mindez párhuzamosan Tóth Sándor Zalavárra, székesfehérvári szarkofágra és stíluskapcsolataikra vonatkozó, akkoriban kibontakozó kutatásaival és az abból következő 11. századi magyarországi kőfaragást érintő kronológiai átrendeződéstől.⁷¹

A zselicszentjakabi és a visegrádi „bazilita kolostor” vállkövei (3–4. kép) mögött szintén 10–11. századi bizánci tendenciák hatását sejtette.⁷² Az Otto comes által 1061-ben alapított apátság Nagy Emese régészeti kutatásai által ekkoriban napvilágra hozott faragványai esetében konkrét konstantinápolyi példát (Konstantin Lips monostor) is megnevezett.⁷³ A 11. századi magyarországi kőfaragványok bizánci kapcsolatainak vizsgálatában meghatározó szerepet játszottak Bogyay Tamás bizánci kapcsolatok kérdését más-más aspektusból feszegető tanulmányai (Zalavár, Fehérvár)⁷⁴ szemben Gerevich Tibor, Dercsényi Dezső és Entz Géza inkább Adriai-parti, velencei közvetítést támogató elképzeléseivel.⁷⁵ Emellett meglehetősen inspiráló volt a korabeli nemzetközi kutatás is André Grabar (1896–1990) kora- és középbizánci kőfaragás emlékeiről ekkoriban megjelenő – alapvető művei, faragványkorpuszai.⁷⁶ Továbbá a

⁶⁹ Tóth M. 1978b. i. m. 33.; Tóth Melinda: Szekszárdi fejezetek. *Építés-Építéstudomány*, 10. 1980. 425–437.

⁷⁰ Tóth M. 1980. i. m. 433–437.

⁷¹ Tóth M. 1988. i. m. 114–115.; Tóth Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum*, 2. 1990. 147–187. – különösen: 149–151.

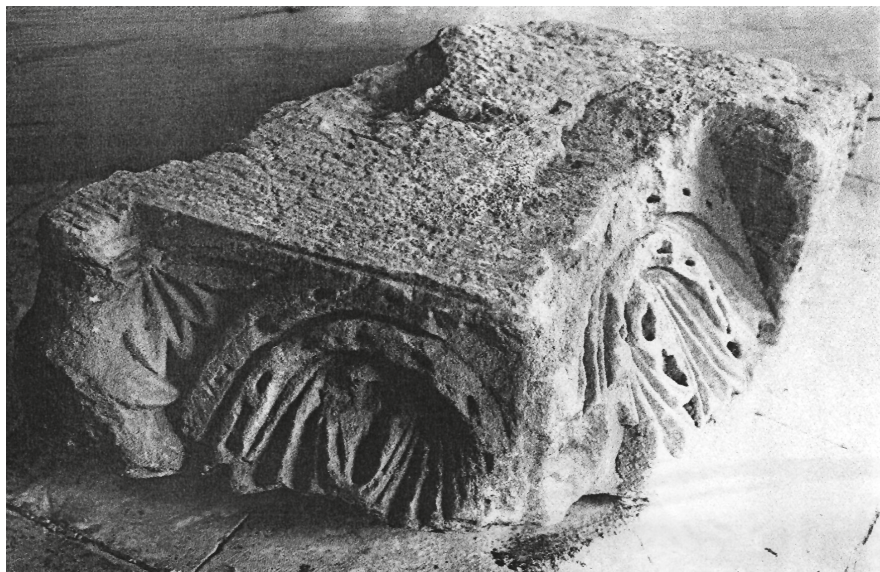
⁷² Tóth M. 1978b. i. m. 35.

⁷³ Nagy Emese: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 1. 1973. 335–339.; Nagy Emese: Kaposszentjakab. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 91–93.

⁷⁴ Bogyay Tamás: Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasvármegyei Múzeumban. *Dunántúli Szemle*, 8. 1941. 90–93.; Bogyay 1972. i. m. 14–20.

⁷⁵ Ld. többek között: Gerevich T. 1938. i. m.; Dercsényi Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika*. Budapest, 1943. – különösen 105–110.; Entz 1964. i. m.

⁷⁶ Többek között: André Grabar: *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe–Xe siècle)*. Paris, 1963.

8. Somogyvár, bencés apátság, párkánytöredék hasábbélletes kapuzatból (?)
Archív felvétel. Repr. Tóth M. 1993.

velencei és venetoi kőfaragás emlékanyagának felélénkítő közreadása révén az összehasonlítás alapjául szolgáló emlékanyag a korábbiaknál messze jobban hozzáférhetővé vált.⁷⁷ A bizánci stílus recepciója mellett – a korban merész gondolat – importművel is számolt a 11. századi Magyarországon. Mégpedig az 1960-as évek régészti kutatásából előkerült, ún. pécsváradi Madonna domborművet a „helyi fejlődésbe” (Somogyvár, Pécs) illesztő Levárdy Ferencsel szemben plauzibilis analógiák mentén („stílusa a velencei San Marco 11. század végéről való faragványaiival áll kapcsolatban”) „bizánci vagy észak-italiai import alkotásnak” tekintette, amely korai időktől az apátsági templom berendezésének tartozéka lehetett.⁷⁸ (4. kép)

A Délvidéki emlékanyag értékelését a korábbiól ismert bodrogmonostorszegi faragványok és az „aracsí kő” mellett, mely Magyar Nemzeti Galéria-beli őrzési helye jóvaltárból egyedülként szerepelt ebből a körből a kiállításon⁷⁹ (3. kép) a dombói apátság

és André Grabar: *La sculpture byzantine du Moyen Âge. (XIe – XIVe siècle)*. Paris, 1976.

⁷⁷ Többek között: Otto Demus: Zwei Dogengräber in San Marco, Venedig. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, 5. 1956. 41–59.; Hans Buchwald: The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco, Venice. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, 11/12. 1962/1963. 169–210. és *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, 13. 1964. 137–170.; Fulvio Zuliani: *I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all' XI secolo*. Venezia, 1969.

⁷⁸ Tóth Melinda: Pécsvárad. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 118–119. (Kat. 43.). Levárdy Ferenc: A somogyvári apátság román maradványai. *Művészettörténeti Értesítő*, 17. 1968. 165–188. – Pécsváradhoz: 171–173.

⁷⁹ Bodrogmonostorszeghez: Gubizta Kálmán: A monostorszegi fonatmintás kőtöredékek. *Archaeologiai*

Nagy Sándor által ekkoriban feltárt nagyszámú kőfaragványa hozta új helyzetbe. Ezek nemcsak a Szerémség emlékanyagát bővítették ki jelentősen, hanem új megvilágításba helyezték a 11. századi magyarországi kőfaragványokról alkotható képet, mind az összefüggések, mind az ornamentika és a stílus recepcióját illetően.⁸⁰ Az újraértékelés, újragondolás kezdeti kísérletei itt érhetők tetten – ez később majd különösen Tóth Sándor munkáiban lett visszatérő, központi kérdés.⁸¹ Tóth Melinda a dombói faragványokat itt a pécsi fejezetplasztika (székesegyház diadalívéhez fűzhető pillér-és féloszlopfelek – szempontjából vonta be az elemzésbe, elsőként mutatott rá azokra motivikus, kompozicionális összefüggésekre, amelyek e pécsi faragványokat a késő 11. századi dombói anyaghoz fűzhetik.⁸²

Tóth Melinda volt az, aki a 12. századi magyarországi „kőfaragóművészetben” – Dömös, Somogyvár és Pécs korai faragványai esetében – a németországi romanika (a Közép-Rajna-vidék) észak-itáliai ornamentika közvetítésében játszott szerepére elsőként figyelt fel. A felismerés jelentősége alapvető. Ezen belül is elsősorban a román stílus és a korszak főművének, a speyeri (Speyer II.) dómnak a IV. Henrik császár (1056–1116) alatt zajlott, 11. század végi újjáépítésnek szerepére irányította a figyelmet. Ebben közrejátszott az is, hogy a speyeri dóm 1950-es évek végétől (1957–1972 között) zajlott helyreállítását, restaurálást megelőző, Hans Erich Kubach (1909–1999) és Walter Haas (1928–2005) vezette régészeti, épületrégészeti kutatások példaértékű részletességgel dokumentált és kiadott munkában a 1970-es évek elején lettek hozzáférhetőek.⁸³ Ez a monumentális három kötetes mű, amely alapos dokumentálásával és leírásával az épületrégészeti vizsgálódások megkerülhetetlen etalonjává is vált, nemcsak a speyeri dóm építéstörténete szempontjából hozott új eredményeket, hanem ezen keresztül a „császárdóмок” (Speyer mellett Mainz és Worms) kronológiájának újrendeződését és egy sor hozzájuk kapcsolódó román kori építészeti, épületplasztikát érintő téma újraértékelést hozta.⁸⁴ Tóth Melinda egyrészt a „kockafejezetek” (Dömös, Pécs, Csoltmonostor, Harina) megjelenését, valamint a figurális fejezetplasztikájuk vonását hozta a németországi romanika ezen stílusvonulatával általánosabb összefüggésbe. Azonban ennél sokkal konkrétabb párhuzamokra hívta fel a figyelmet a somogyvári Szent Egyed-apátság egy „kapufríz töredéke” (hasábbélletes kapuhoz tartozó párkánya) kapcsán, melynek közvetlen előzményére Speyer II. keresztház-ablakainak keretornamentikájában mutatott rá. (9. kép)

Értesítő, 31. 1911. 377–378.; Gubitz Kálmán: A bodrogszigeti pálos emlék. *Archaeologiai Értesítő*, 36. 56–62.; Dercsényi 1937. i. m. 10.; Az „aracsi kőről” 1978-ban korábbi irodalommal: Marosi Ernő: Síremlék fedelének (?) töredéke. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 100–101. Kat. 25.

⁸⁰ Nagy Sándor: Dombó. Újvidék, 1974., illetve Nagy, Sándor: Parallelen des Steines von Aracs in der Wojwodina. *Forschungsfragen* 1979. i. m. 11–19.

⁸¹ Tóth S. 1990. i. m.; Tóth Sándor: Volt egyszer egy titeli vállkő. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 227–232.; Tóth Sándor: Az aracsi kő rokonsága. *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2000. 429–447.

⁸² Tóth M. 1978b. i. m. 35.

⁸³ Hans Erich Kubach – Walter Haas: *Der dom zu Speyer*. I–III. Mainz, 1972. (Die Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz)

⁸⁴ Tóth M. 1978b. i. m. 37–38.

A speyeri összefüggés maga után vonta azoknak az Esztergomhoz, Óbudához, Somogyvárhoz, Székesfehérvárhoz és Pécshez kötődő klasszicizáló, akantuszos darabok stíluseredetének és datálásának ártérkelését is, amelyekre Dercsényi Dezső korábban még egy 11. századi királyi műhely alkotásaiként tekintett.⁸⁵ Ezek esetében a speyeri tanulságok alapján Tóth Melinda a közvetlen lombardiai kapcsolat helyett, a Közép-Rajna vidék közvetítő szerepével is számolt.

Azonban egy másik csoport, az óbudai Szent Péter-prépostsághoz köthető 12. század közepinek tekintett faragványok (4. kép), különösen a domborművek figuratílusában esetében lombardiai stíluskapcsolatot tartotta döntőnek.⁸⁶ E kör kulcsdarabja a „kalocsai dombormű/szarkofág” esetében – noha ezt ugyan már Horváth Henrik felvetette, csak a 1960-as évek végén Levárdy Ferenc (1916–1993) nyomán jutott nyugvópontra a proveniencia kérdése, és vált elfogadottá, hogy a dombormű az óbudai anyag részét képezi. Eszerint a Kunszt József érsek (1852–1866) ajándékaként a Nemzeti Múzeumban kikötő darab Kalocsára, a kalocsai érseki gyűjteményben őrzött aquincumi római faragványokhoz hasonlóan talán a 18. századi székesegyház építkezésekhez szükséges anyagmozgással (az Árpád-korban is közkeletű) dunai szállítási útvonalon juthatott.⁸⁷ Levárdy – akinek kedvelt kutatási témái közé tartoztak a román kori figurális domborművek ikonográfiai kérdéseinek vizsgálatai, és ebből a megközelítésből több „szentélyrekesztő” rekonstrukciójára tett javaslatot (Pécs, Somogyvár, Óbuda) az óbudai domborművet szintén egy két egymás feletti tipologikus sorba rendezett figurális „rekesztő” részének gondolta.⁸⁸ Tóth Melinda kiváló szemmel kötötte az óbudai faragványok figuratílusát a 12. század középső évtizedeinek (Wiligelmo utáni és a Benedetto Antelami előtti időszak) meghatározó szobrászegyéniségének Nicolónak és körének a működésével jellemezhető stílusvonulathoz. Így ír róla: „...több jelenetből alkotott sorozat töredéke, kifejező és bátor mozgású alakokkal...” E szobrászati irányzat fő erőssége állatküzdelemmel kapcsolatos ábrázolások megjelenítése volt. A domborművek ikonográfiai vonatkozásai, figurális részletek felfogása, az indadísz és levélképzése Pármától Veronáig és Páviáig elterjedt, Niccolò mester tevékenységével is összefüggő szobrászi irányzat ismérvei. Hatása bizonyosan ugyanazzal a nagy árammal érkezett Magyarországra, amely ezt a számos variánsból álló lombardiai stílust a 12. század negyvenes éveiben St. Denis-től Angoulême-ig és Königsutterig elterjesztette. Óbudai megjelenése alighanem II. Gézának egy 1148-as, jelentősebb adományával lehet kapcsolatos; alkotásait Árpád-kori szobrászatunk csúcsteljesítményei között tarthatjuk számon.”⁸⁹ A rá jellemző módon, ezt követően

⁸⁵ Dercsényi 1943. 64. jegyzetben i. m. 257–293. Lombard kőfaragás (hatását svéd és délnémet területen is éreztető) tendenciáihoz – „magistri commacini”-k tevékenységéhez – kötve: Dercsényi 1964. 24–29. (A Honfoglalás és Államalapítás korának művészete)

⁸⁶ Tóth M. 1978b. i. m. 38–39.

⁸⁷ Levárdy Ferenc: Abraham et les trois anges. L'iconographie du reliefs de «Kalocsa» / Ábrahám és a három angyal. A «kalocsai» dombormű ikonográfiája. *Bulletin du Musée National de Beaux-Arts / Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 32/33. 1969. 31–43., 161–168.

⁸⁸ Levárdy 1969. i. m. továbbá: Levárdy 1972. i. m. 421–425.; Levárdy 1968. i. m. 165–188.

⁸⁹ Tóth M. 1978b. i. m. 39.

9. Speyer, székesegyház, déli kereszthajóhomlokzat. Részelt a felső nyugati ablak keretéről. Repr. Kubach-Haas 1972. II. Abb. 676. nyomán

nagyon komolyan elmélyedt a téma, 12. századi román kori szobrászat egyetemes kérdéseiben, mindegyre a tudásra magyarországi anyag feldolgozásának előfeltételeként is tekintett, a nemzetközi kutatás kérdéseire megjelent és sajnos kéziratban maradt munkákban egyaránt hozzászólván.⁹⁰ Az óbudán feltűnő stílus „provinciális változatának” tekintette a somogyvári bencés apátsági templom „szentélyrekesztőjének” töredékét (5. kép), időrendileg is Óbuda mögé rendelve – szemben Dercsényi álláspontjával, aki 11. század végi fejleményekbe illeszthetőnek nek gondolta.⁹¹ Később ő maga mutatott rá a somogyvári (és részben óbudai) ornamentális stílus (növényi indás, állatalakos jeleneinek és figurális részleteinek) közvetlen forrására milánói San Ambrogio szószékének faragványáiban.⁹²

A katalógusbeli tanulmány anyaga ezután tér rá Pécsre, a kiállítást kísérő előadásában pedig már kifejezetten a 12. századi magyarországi szobrászat szemszögéből vizsgálta a pécsi anyagot (2. és 5. kép).⁹³ Az együttesből a sor elején álló Szent Kereszt-oltár

⁹⁰ Melinda Tóth: Observations sur Nicolò. in III. 639–643. *Nicholaus e l'arte del suo tempo. In memoria Cesare Gnudi.* (Atti del seminario tenuto a Ferrara dal 21 al 24 settembre 1981.) I–III. A cura di Agniola Maria Romanini. Ferrara, 1985. III.: 639–643. A másik ilyen munka, melyről egy részletes, 38 oldalas 1981 májusában Marcel Durliatnak írott levél tanúskodik a Pécs szempontjából is alapvető, paviai román kori templomok épületplasztikájáról szól. ELKH BTK MI Adattár C-I-226/23.

⁹¹ A somogyvári relief-töredékek művészettörténeti helyére vonatkozó elképzelések Dercsényinél többek között: Dercsényi 1964. 83. jegyzetben i.m. 28–29. és Levárdy 1968. 76. jegyzetben i.m. 166–173.

⁹² *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 419–424., Kat. V-18. – V. 22. (Tóth Melinda)

⁹³ Tóth M. 1978b. i. m. 40–44. és Tóth, Melinda: Pécs und die Skulptur Ungarns im 12. Jahrhundert. *Forschungsfragen* 1979. i. m. 21–29. Tóth Melinda pécsi kutatásairól, azok tudománytörténeti kontextusáról: Marosi 2016. 36. jegyzetben i. m.

(12. század harmadik negyede) egyrészt a helyi tradíció 11. századi bizantinizáló irányzatában gyökerezik, ami az egyes motívumok gyakori ismétlődésében és az architektonikus tagolást, tagozatokat gazdagon beborító ornamentikában nyilvánul meg. Az egyik fő kérdés továbbra is a műhelykapcsolatok megítélése, azonban a pécsi Szent Kereszt-oltár és a székesfehérvári kapu vonatkozásban még bizonytalanság uralkodik, ekkor Tóth Melinda időrendileg inkább Fehérvárt tekintette későbbinek: a katalógus felosztása is ezt tükrözi, a fehérvéri kapu 1160–1180 körüli datálásával.⁹⁴ Az itteni ornamentika kialakulásban meghatározónak tekintette az észak-italiai fejleményeket, arra felhívva a figyelmet, hogy a Pécs és a fehérvári kapu egy jellegzetes, közös ornamente, a „lyuggatott szalagokkal díszített akantuszok” motívuma Speyerhez kötődik. Ezen ornamenstípusnak (a stílárius vonásokkal együtt) azonban a 12. század közepe felé Európa több pontján is kimutatható a feltűnése, egyrészt a korábbi kutatásban is említett Lundban, másrészt Közép-Európában, lengyel és morva területen (Prandocin, Opatow, Olomuc), többek között a klasszicizáló akantuszleveles ornamentika kíséretében.⁹⁵ A referátumból született német nyelvű tanulmányban kitér a fehérvéri kapu figurastílusának forrására is, mely szerint a Rhône-vidéken körvonalazható (Lyon környékén, Provancetól északra, Burgundia keleti részein), alapvető kérdése, hogy a heterogén eredetű elemek Pécsen és Fehérváron több irányból kerültek-e bele a helyi stílusba, vagy mindezek mögött egy közös forrásvidék keresendő.⁹⁶

A pécsi lejáratok domborművei esetében a késői datálási javaslatát további érvekkel támasztotta alá. A drapériastílust Cluny szobrászatára vezette vissza, amely a 12. század folyamán Burgundia szerte közkeletűvé vált, és hatása korai gótikus jegyek mellett a század végéig kimutatható lotaringiai területeken is. Azonban Pécs esetében az Île-de-France kora gótikus szobrászatának a korai Antelamira jellemző tanulságai is lecsapódhattak.⁹⁷ Párhuzamként utal (a korai, 1974-es előadásában is előkerülő példára), a Wrocław-olbin-i apátságához köthető prófétafigura töredékére, amelyen a korai gótikus hatások felvétele (drapériakezelés, figurafelfogás, ornamentika), Pécshez meglehetősen hasonló jelenségeket mutat.⁹⁸ A magyarországi anyag belső összefüggései tekintetében támpontnak tekintette ercsi kőfaragványokat, melyekhez köthető 1186-os adatot (Tamás nádor

⁹⁴ Tóth M. 1978b. i. m. 41. Ld.: Tóth Melinda: Pécs. *Árpád-kori kőfaragványok* 1978. i. m. 137–146., továbbá: uo., 161–166.

⁹⁵ Tóth M. 1978b. i. m. 40., és Tóth M. 1979. i. m. 22. A lund párhuzamhoz és speyeri vonatkozásaihoz: Eric Cinthio: Der Dom zu Lund in romanischer Zeit. *Arte Lombarda*, 6. 1961. 178–191. Az emlék összefüggéseire a lombard kapcsolatok miatt már Dercsényi is felhívta a figyelmet: Dercsényi 1943. i.m. 285–286. A lengyel emlékekhez többek között: Zygmunt Świechowski: Die Bedeutung Italiens für romanische Architektur und Bauplastik in Polen. *Acta Historiae Artium*, 10. 1964. 1–55. főleg: 16–21.

⁹⁶ Tóth M. 1979. i. m. 22.

⁹⁷ Tóth M. 1979. i. m. 23.

⁹⁸ Tóth M. 1978b. 42., Tóth M. 1979. i. m. 23.; A szóban forgó sziléziai emlékekhez: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII. wieku*. I–II. Red. Michał Walicki. Warszawa, 1973. 207., 434. (443. kép). A domborműtöredéket Péccsel összefüggésben a kutatásba Marosi Ernő emelte be: Marosi Ernő: *A román kor művészete*. Budapest, 1972. 244., 248., és 167. kép

1

2

10. Összehasonlító tábla Tóth Melinda 1979-es tanulmányából. Pécs, székesegyház archivolt rétegekővei a Szent Kereszt-oltár köréből és a speyeri dóm kriptaablakának részlete. Repr. Tóth M. 1979. Taf. 1. nyomán

eltemetése a sekrestyében) inkább *terminus post quem*-ként értelmezte, ez a pécsi lejáratok mellett az azok hatást mutató somogyvári faragványok datálását is érintette („12. század utolsó harmada”).⁹⁹ A késő 12. századi somogyvári faragványok félalakos beállításának („a térdig ábrázolt állóalakok a német későromán művészet kedvelt kompozicionális eleme/i/”) és redőstílusának gyulafehérvári vonatkozásaira hívta fel a figyelmet, a fejedelmi kapu fejezetornamentikájának lotaringiai (Trier) kapcsolataival együtt.¹⁰⁰ Bizonyos ornamentális összefüggések alapján Ercsi és Somogyvár faragványait párhuzamosnak, egyidejűnek gondolta annak a pécsi mes-tercsoportnak a működését, akik a „nagyszabású programhoz tartozó ciklusokat” a kriptalejárók falába beépítették.¹⁰¹

Tóth Melinda az 1978-as Árpád-kori kiállítást kapcsán született tanulmányaiban mind Pécs, mind a román kori kőfaragás kapcsolatai tekintetében egy olyan összképet vázolt fel,¹⁰² amelyet a következő két-három évtized egy-egy emlékből (Pécs mellett, többek között Szekszárd, Somogyvár, Székesfehérvár, Csoltmonostor), kérdéskörben („nyugati karzat”, művészet István király korában) részletesen elmélyülő kutatásaival darabjaira szedett szét. Noha írójuknak igenis határozott elképzelése volt e stíluskapcsolatokról, végső soron mindig is fő céljának tekintette a magyarországi emlékek „egyetemes” román kori művészetben elfoglalt helyének, kontextusának meghatározását, a legtöbb ilyen vonatkozás már e korai írásokban is értő szemű, tájékozott telitalálat. Az elmélyülés, a hatalmas ismeretanyag, rengeteg kérdést és kételyt s nem utolsósorban számos új alaposan körüljárandó témát hozott felszínre, ebből fakadóan azok közé tartozott, akik folyamatosan újragondolták korábbi soraikat és egyre mélyebbre „ástak” – különösen igaz ez a pécsi román kori együttes monografikus feldolgozására. A téma és a korszak ekkora – 1978/1979-es-hez hasonló – látószögű áttekintése azonban már sosem állt újra össze. Mindennek az elengedése a feldolgozásban való elmélyülés, az átfogó összkép helyett a művekre és összefüggéseikre való koncentráció (természetes/szükségszerű?) velejárója. S ha mindezeket a kutatásokat a maguk szerteágazó voltában szeretnénk látni, ahhoz újabb lapokat kell nyitni.

Havasi Krisztina

⁹⁹ A korábbiakhoz vö: Dercsényi 1964. i. m. 46–47. (A pécsi stílus hatása az épületplasztikára) és Levárdy 1968. i. m. Somogyvár és Ercsi megítélésének kutatástörténeti szerepére Pécs megítélésében: Marosi 2016. n i.m. 144–148.

¹⁰⁰ Tóth M. 1978b. i. m. 43.; Tóth M. 1979. i. m. 23. vö.: Dercsényi 1964. i. m. 83. (A burgundi koragótika első emlékei).

¹⁰¹ Tóth M. 1978b. i. m. 43.

¹⁰² Az 1978-as, 1979-es tanulmányokban leszűrt tanulságok átdolgozva, kutatástörténeti kérdésekkel kibővítve néhány évvel később a nemzetközi kutatásnak írt áttekintésben: Tóth, Melinda: *Architecture et sculpture en Hongrie aux XIe – XIIe siècles. Etat des recherches, Arte medievale*, 1. 1983. 81–99. (címével ellentétben a 11–13. századi anyagot tárgyalja)

RÉGI MAGYAR PIKTÚRA - TÓTH MELINDA (1939-2012) ÉS AZ ÁRPÁD-KORI FALFESTÉSZET

1956-ban járunk, szűk egy hónappal a forradalom kitörése előtt, amikor Fülep Lajos dörgedelmes cikkben hívja fel a figyelmet a művészettörténet-képzés megszűnésének veszélyére.¹⁰³ Aggodalma és felháborodása megalapozott volt: az 1955–1956-os tanévben – „takarékosági” szempontból – egyetlen elsőéves hallgatót sem vettek fel az egyetemre, a következő ősszel pedig mindössze egy főt.¹⁰⁴ A vészjósló kiáltványban foglaltak bizonyára sokakat megrémítettek, köztük egy budai polgári család érettségi vizsga előtt álló, a művészettörténet tanszékre igyekvő lányát, Tóth Melindát, aki édesanyja biztatására levélben kérte Fülep tanácsát. A professzor az ügyben érintettekkel való összefogásra biztatta őt, és a következő mondattal zárta együttérző válaszát: „Nem könnyű, szívósságot kíván, de akarattal sokon győzni lehet – sőt csak azzal.”¹⁰⁵ Leendő hallgatója pedig megfogadta a szavait. Akarat, elkötelezettség, tudatosság. Életművét tanulmányozva, publikációit olvasva úgy tűnik, ezek a tulajdonságok meghatározták Tóth Melinda munkásságát, az egyetemi felvételi előtt éppúgy, mint később, mikor ideig-óráig látszólag eltávolodott az őt leginkább érdeklő témától, az Árpád-kor művészetétől. Tóth Melinda 1957 és 1962 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem művészettörténet-angol nyelv és irodalom szakos hallgatója volt.¹⁰⁶ A Fülep Lajos és Vayer Lajos modern művészetszemlélete által meghatározott képzésen egyik tanára sem volt kifejezetten a román kor kutatója. Így talán még nagyobb jelentőséggel bírt, hogy a középkori falfestészet nyugat-magyarországi emlékeit elemző szakdolgozatának¹⁰⁷ megvédését követően, 1963-ban részt vehetett a poitiers-i egyetem kurzusán, ahol a téma olyan szakértői tartottak előadást, mint André Grabar, Eric Koehler, Percy Ernst Schramm vagy René Crozet.¹⁰⁸

Egyetemi tanulmányai végeztével előbb egy éven át a Corvina Kiadó szerkesztői gyakornokaként, majd szerkesztőjeként, később az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtárosaként dolgozott. Utóbbi minőségében többször is beszámolt az intézmény legújabb, idegen nyelvű szerzeményeiről,¹⁰⁹ melyek között a falfestéssel foglalkozó

¹⁰³ Fülep Lajos: A művészettörténelem megszűnése az egyetemen. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 30. 4.

¹⁰⁴ Ehhez ld. még: Gábor Eszter: Kitagadásom története. *Enigma*, 15. 2008. No. 54. 12.

¹⁰⁵ *Fülep Lajos levelezése VII. 1961–1970.* Szerk. F. Csanak Dóra. Budapest, 2007. 641. Tóth Melinda ezt követően is kapcsolatban maradt Füleppel. Hallgatójaként 1958. november 11-én üdvözlőlapot küldött neki Sopronból, később pedig a Széher útra is kijárt hozzá. Ld.: *Fülep Lajos levelezése VI. 1951–1960.* Szerk. F. Csanak Dóra. Budapest, 2004. 273.; „Professzor úr, igazán azt hittem, hogy a Széher út közepén fogok szülni” – Zádor Annával Tímár Árpád beszélget. *Enigma*, 15. 2008. No. 55. 89–110.

¹⁰⁶ Az intézet munkatársai (1969–2011). Kerny Terézia: Tóth Melinda (Budapest, 1939). *Ars Hungarica*, 37. 2011. 141.; Biczó Piroska: Dr. Tóth Melinda (1939–2012). *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 38.

¹⁰⁷ Tóth Melinda: *A középkori falfestészet nyugat-magyarországi emlékei.* Szakdolgozat. Budapest, ELTE Művészettörténeti Tanszék, 1962.

¹⁰⁸ Wehli Tünde: Emlékezés Tóth Melindára, a művészettörténészre. Kézirat. [é. n.] 2.

¹⁰⁹ Tóth Melinda: Új könyvek az Országos Műemléki Felügyelőség Könyvtárában. *Műemlékvédelem*, 8. 1964. 124–125.; Tóth Melinda: Könyv és folyóirat ismertetés. *Műemlékvédelem*, 8. 1964. 3. szám, hátsó belső borító.

köteteket is találunk.¹¹⁰ Pályafutásának eme korai kiterője nem pusztán a családi hagyományokat magával hordozó bibliofil mentalitása,¹¹¹ illetve a későbbi forráskiadás és szerkesztési munkái során kamatoztatott filológiai precizitása, de nem is csak a naprakész, átfogó szakirodalmi ismeretek miatt fontos. A legendás OMF-ben ugyanis falkutatási munkálatokban is részt vett, melyek közül általában a büki Szapáry-kastély és a sárvári Nádasdy-vár roncsolásos kutatását szokás említeni,¹¹² ugyanakkor a műemléki tervtár adatbázisát böngészve kiderül, hogy a hivatalban, valamint a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetnél töltött rövid idő alatt ennél több dokumentáció megírásában vett részt.¹¹³ A falkutatás, amelynek tudományos követelményeit akkoriban Tóth Sándor fogalmazta meg, metodikáját pedig Dávid Ferenc kísérletezte ki, lehetőséget biztosított az épület összetett struktúrájának a legapróbb részleteket is figyelembe vevő értelmezésére. Ekkor szerzett tapasztalatai bizonyára nem függetleníthetők Tóth Melinda későbbi, komplex kutatási módszerétől, aminek megfelelően a falképet sosem elszigetelten, hanem a templom szerves részeként, az egyéb médiumok – elsősorban az épületplasztika – emlékeivel kölcsönhatásban vizsgálta. A falfestészet kritikai szintézisén dolgozó szerző – Marosi Ernő szavaival élve – magától értetődően alkalmazta az épületrégészet elveit, „éppoly természetesen, ahogyan a táblaképfestészet kutatója is figyelembe vette a képhordozót”.¹¹⁴

A VÁTI műszaki ügyintézőjeként eltöltött rövid időszakot követően, 1967 és 1972 között a Szépművészeti Múzeum könyvtárosa volt. Ehhez 1968-ban elvégezte az Országos Széchényi Könyvtár könyvtáros tanfolyamát, diplomamunkájaként nem kisebb feladatot vállalva magára, mint a múzeum könyvtári szakkatalógusának összeállítását.¹¹⁵ 1971 elején az előrelépés lehetősége is kilátásba került, amikor pályázatot

¹¹⁰ Paul-Henri Michel: *Les fresques de Tavant*. Paris, 1956; Ferdinando Bologna: *Les origines de la peinture italienne*. Leipzig, 1963.

¹¹¹ „Finom, nagy kultúrájú polgári környezetbe született, anyai ágon abba az eperjesi eredetű Elischer családba, amelynek tekintélyes tagja, Elischer Boldizsár a magyar Goethe-kultusz apostolaként a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta egyedülálló Goethe-gyűjteményét.” – Marosi Ernő: Tóth Melinda 1939–2012. *Ars Hungarica*, 40. 2014. 440.

¹¹² C. Harrach Erzsébet: Kik dolgoztak a műemlékekért Vas megyében 1945–1995 között? *Vasi Szemle*, 50. 1996. 462. Sárvári kutatását publikálta is: Tóth Melinda: A sárvári vár. *Vasi Szemle*, 22. 1968. 69–74.; Tóth Melinda: A sárvári vár építéstörténete. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 4. 1973. 193–286.; Pamer Nóra – Tóth Melinda: Sárvár. *Várpépítészetünk*. Főszerk. Gerő László. Budapest, 1975. 227–235.

¹¹³ OMF: Dávid Ferenc – Tóth Melinda: *Sopron, Balfi út 15. Tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 39048.; VÁTI: Lombár Pál – Tóth Melinda: *Jászberény, r. k. templom. Homlokzathelyreállítás és toronysisak-rekonstrukció*. Kézirat. Budapest, 1965. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 39048.; Gazda Anikó – Tóth Melinda – Urbán István: *Baja, g. k. templom. Helyreállítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1965–1966. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 572–D 573, D 584; Lombár Pál – Tóth Melinda – Urbán István: *Sopron, Pócsi utca 11. Felújítási tervdokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1966. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 679.

¹¹⁴ Marosi 2014. i. m. 441.

¹¹⁵ Wehli [é. n.] i. m. 3.

11. Tóth Melinda Gábor Eszter társaságában a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat soproni vándorgyűlésén, 2006-ban, mgt.

hirdettek a könyvtár vezetői állására. Gábor Eszter a következőképpen emlékszik vissza a történetekre: „Valójában Tóth Melinda végezte a munkákat, de az ő kinevezéséhez Bíró bácsi (Bíró Károly igazgatóhelyettes) nem volt hajlandó hozzájárulni. A pályázat beadása előtt azt mondta Melinda: »Engem úgysem neveznek ki, akkor már te vagy a legjobb megoldás.«”¹¹⁶. A kinevezés megtagadására nyilvánvalóan ideológiai okokból, a polgári családi háttér miatt kerülhetett sor. Tóth Melinda tehát továbbra sem érvényesült könnyen, Fülep egykori tanácsát évtizedek múltán is meg kellett szívlelnie. Kérdés persze, mi történt volna, ha elnyeri a könyvtár vezetői tisztségét. Annál is inkább, mivel ekkoriban talán már sejthette, hogy pályafutása hamarosan más irányt vehet. 1969-ben megvédte a hidegségi falképekről írt doktori disszertációját,¹¹⁷ majd egyetemi doktori címének elnyerését követően megérkezett a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjába, az intézet pedig aktív pályafutása végéig a munkahelye maradt. Belépésekor két olyan feladatot kapott, ami hosszú évekre komoly elfoglaltságot jelentett számára. A magyarországi pálos rend művészeti vonatkozású céduláinak rendezését követően az ő gondozásában került sor e forrásanyag közlésére.¹¹⁸ Emellett rögtön bekapcsolódott az intézeti kézikönyv-

¹¹⁶ Gábor 2008. i. m. 18.

¹¹⁷ Tóth Melinda: *A hidegségi templom románkori falképei*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE Művészettörténeti Tanszék, 1969.

¹¹⁸ *Documenta artis Paulinorum, I. A magyarországi rendtartomány monostorai A-M*. Gyűjt. Gyéressy Béla. S. a. r. Entz Géza, Henszlmann Lilla, Sármány Ilona, Tóth Melinda. Budapest, 1975. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 10.); *Documenta artis Paulinorum, II. A magyarországi rendtartomány kolostorai N-Sz*. Gyűjt. Gyéressy Béla. S. a. r. Tóth Melinda, Entz Géza, Széphelyi F.

12. Feldebrő, volt bencés apátsági templom, Káin és Ábel áldozata, MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 008.122N © Magyar Építészeti Múzeum, Budapest

sorozat Árpád-kori kötetének előkészítésébe, egyaránt vállalva szerzői és – a teljes képanyag összegyűjtését, rendszerezését magában foglaló – szerkesztői feladatokat.¹¹⁹ Ez a tevékenység már szorosan összefüggött a korabeli falfestészet kutatásával, ami meghatározta pályafutása első harmadát.

Szintézisművének¹²⁰ megjelenése előtt – nem mellesleg szakdolgozata és disszertációja logikus folytatásaként – az emlékanyag három kulcsfontosságú együttese, Feldebrő, Sűvete és Gimeskosztolány freskóinak feldolgozását közölte. Több tekintetben

György. Budapest, 1976. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 13.); *Documenta artis Paulinorum, III. A magyarországi rendtartomány kolostorai, T-Zs.* Gyűjt. Gyéressy Béla. S. a. r. Tóth Melinda, Pintér Gábor, Széphelyi F. György. Budapest, 1978. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 14.).

¹¹⁹ Marosi 2014. i. m. 441.; Wehli Tünde: Emlékezés Tóth Melindára. *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére.* Szerk. Heidl György, Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs, 2016. 13.

¹²⁰ Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet.* Budapest, 1974. (Művészettörténeti füzetek, 9.) [a továbbiakban Tóth M. 1974b].

az újdonság erejével hatott, egyszersmind előrevetítette a '74-es kötetet e publikációk monografikus jellege, valamint kutatómódszertani sajátosságuk, a középkori falfestmény művészettörténeti vizsgálata során a diszciplína teljes eszközkészletének felsorakoztatása. Ez a két tényező az emlékek kiválasztására is magyarázatot ad. Esetükben nem pusztán az Árpád-kori falfestészet három problematikus emlékeről van szó,¹²¹ hanem arról, hogy – a jáki falképdísz mellett – ez a három együttes maradt fenn olyannyira összefüggő teljességben, ami lehetőséget biztosított a Tóth Melinda által alkalmazott komplex elemzésre.

A feldebrői altemplom 12. századi freskódíszé az 1300 előtti hazai anyag első számú emléke. Mikor a román kor falfestészetét bemutató könyvén¹²² dolgozott, Otto Demus többek közt azért hívták meg a szakma illetékes képviselői Magyarországra, hogy Feldebrőre ellátogatva meggyőzzék, a falképnek helye van korpuszában, ám a kezdeményezés végül nem járt sikerrel.¹²³ Az azonban nem véletlen, hogy Tóth Melinda első önálló falképes tanulmányát¹²⁴ erről az emlékről írta, később pedig angol nyelven is beszámolt róla,¹²⁵ illetve az 1980-as Egri Nyári Egyetemen tartott előadása témájaként is ezt a freskót választotta.¹²⁶ Újdonságot hozott az 1961–1962-ben Illés János által kivitelezett restaurálás eredményeinek beemelése a művészettörténeti vizsgálatba. Világossá vált, hogy a falfestmény egyes részletei között korábban is érzékelt különbségek nem stílári sajátosságokkal, hanem állapotbeli adottságokkal, a pusztulás eltérő fokozataival magyarázandók. Mivel a szakszerű falkép-restaurátori beavatkozások hazánkban ekkor még mindig viszonylag szerény múltra tekinthettek vissza, kijelenthető, hogy a Tóth Melinda előtti generációnak nem vagy alig nyílt lehetősége a szakág képviselőivel való aktív együttműködésre. A művészettörténet-tudomány két alapvető módszere, az ikonográfiai és a stíluskritikai vizsgálat során egyaránt a bizantinizáló tendenciák jelenlétét fogalmazta meg munkahipotézisként. A bizánci hatás érvényesülésének feltételezése meghatározta az Árpád-kori művészetről alkotott képét, legyen szó kőfaragványokról,¹²⁷ az Admonti Bibliáról¹²⁸ vagy a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom egykori apszis-

¹²¹ Vö.: Wehli 2016. i. m. 13.

¹²² Otto Demus: *Romanische Wandmalerei*. München, 1968. = Otto Demus: *Romanesque mural painting*. London, 1970.

¹²³ Marosi 2014. i. m. 444–445.; Wehli 2016. i. m. 15.

¹²⁴ Tóth, Melinda: Le pitture murali romaniche nella cripta della chiesa di Feldebrő. *Acta Historiae Artium*, 17. 1971. 141–170.

¹²⁵ Tóth, Melinda: The Romanesque Mural Paintings of the Feldebrő Church. *Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes de XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*. Réd. György Rózsa. Budapest, 1972. I.: 459–465.

¹²⁶ Tóth Melinda: A feldebrői falképek. *A magyar műemlékvédelem sajátos vonásai. Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1980. július 28–augusztus 6*. Budapest–Eger, 1981. 31–35.

¹²⁷ Tóth Melinda: Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. *Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus*. Szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő. Budapest, 1978. 29–52., különös tekintettel: 30–36.

¹²⁸ Tóth Melinda: Wehli Tünde: Az Admonti Biblia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 112 l., 67 kép. Szemle. *Ars Hungarica*, 7. 1979. 340.: „a bibliában több helyütt [...] nagyobb szerepe van a román stílust

dekorációjának arany- és színes mozaikmaradványairól.¹²⁹ Jóllehet, Feldebrő esetében több ponton is módosította a kiindulási alapként megfogalmazott tézist. Az együttes ikonográfiája kapcsán nem mulasztotta el megemlíteni annak a bizánci művészettől idegen elemeit (pl. evangélistaszimbólumok), hogy a feltételezett forrásterületet Észak-Itáliában találja meg. Stíluskritikai szempontból az arcokon fedezte fel a leghatározottabban bizáncias jellegzetességeket, melyek analógiáit Salzburg, Pürrg és Regensburg – a 12. század második és harmadik negyedére datált – falképei jelentik.

A süvetei körtemplom első, a 13. század utolsó harmadára datált freskórétege kapcsán a középkori falképciklusok templombeli elhelyezésének kérdését vizsgálta,¹³⁰ ami addig marginális helyet foglalt el az ikonográfiához és a stíluskritikához képest, annak ellenére, hogy az emléktanyag töredékessége miatt sokszor hiánypótló jelentőségű lehet ez a megközelítés. Nem a – liturgikus vonatkozásaik miatt – kötött témákkal foglalkozott, hanem azokkal a ciklikus ábrázolásokkal, amelyek nem rendelkeztek állandó hellyel az épületben. Ilyen irányú vizsgálatukat két szempont is indokolta. Egyfelől a templomon belüli elhelyezkedés bizonyos hagyományokat követhet, amiből fontos következtetések vonhatók le a falkép analógiái, eredete szempontjából. Másfelől fény derülhet arra, hogy a falfestmény milyen kronológiai viszonyban áll a templom egyes építési korszakaival, amely újfent ráirányítja a figyelmet a falképkutatásnak a roncsolásos kutatással való kapcsolatára. Süvéten a hosszúra jellemző két narratíva, az egymás alatt elhelyezett Antiochiai Szent Margit-legenda és az Utolsó ítélettel kiegészülő Passió-ciklus került a szentélybe, aminek speciális jelentőségét növeli, hogy a 14. században festett második, azonos témájú falképréteg ugyanitt kapott helyet.

A szintén felvidéki Gimeskosztolány falképdíszje olyan rossz állapotban maradt fenn, egyes részeit pedig oly mértékben átfestették, hogy kevésnek bizonyult kizárólag a stíluskritikára támaszkodni. Így az ikonográfiai elemzés került előtérbe – Tóth Melinda erre alapozta a datálásra vonatkozó megállapításait.¹³¹ Helyesen ismerte fel, hogy a krisztológiai ciklus egyes ókeresztény eredetű részletei, így az Angyali üdvözet és a Vizitáció mellékalakjai, illetve a Háromkirályok vonulásán látható viseletek és gesztusok meglehetősen ritkák a klasszikus román kori falfestészetben. Mégis elvetette a korai datálás lehetőségét, egyrészt az épebben fennmaradt részleteknek a 12. század közepére helyezett stílári sajátosságai, másrészt a Krisztus születése freskó sokalakos kompozíciója miatt, amit egy jellegzetesen bizánci, Európában főleg az 1100-as évektől jellemző ábrázolási típusként tartott számon. Ezért a kosztolányi emléket a 12. század vége és a 13. század eleje közé keltezte, ikonográfiai analógiáit pedig a korabeli

élesztő bizánci impulzusoknak, mint amennyit Wehli Tünde feltételez.”

¹²⁹ Tóth Melinda: A művészet Szent István korában. *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Budapest, 1988. 121.

¹³⁰ Tóth Melinda: A süvetei körtemplom freskói. Adalékok a középkori falképciklusok templombeli elhelyezésének kérdéséhez. *Építés-Építészettudomány*, 5. 1973. 288–295.

¹³¹ Tóth Melinda: A kosztolányi templom falképei. Ikonográfiai és datálási kérdések. *Ars Hungarica*, 2. 1974. 59–74. – Vö.: Tóth M. 1974b. i. m. 53–56.

velencei művészetben kereste, összefüggésben a stílussal, amit nem a romanika kezdeti szárnybontogatásaként, hanem kései provincializálódásaként értelmezett.

Két évtizeddel később viszont revideálta e nézetét, és immár a korábbi keltezés felé hajlott, 1085–1134 közé helyezve a falfestményeket. Ezt részint a templom közleiben feltárt, a 11. század második felére datált pénzekre alapozta, amelyek az épület keltezését is előrébb hozták.¹³² A későbbi kutatás elfogadta ezt az álláspontot,¹³³ annak ellenére is, hogy az utóbbi évek festőrestaurátori munkálatai kimutatták, az első falképréteg biztosan későbbi a 9–11. század között épült templomnál. A kosztolányi emlék keltezésének módosításához az analógiaként idézett nemzetközi emléktanyag kutatásának újabb eredményei is hozzájárultak. A Poitiers melletti Saint-Pierre-les-Églises freskóinak radiokarbon vizsgálatai 782 és 984 közé datálták azokat, a római Sant’ Urbano alla Caffarella krisztológiai ciklusát pedig újabban az 1090 körüli periódusra teszik.¹³⁴ Ennek ellenére a felvidéki együttes közelmúltbeli művészettörténeti elemzése teljes mértékben a Tóth Melinda által lefektetett alapokra építhettek.¹³⁵ Kosztolányi kutatásai pontos képet adnak munkásságának komplexitásáról, arról a művészettörténeti módszerrel, ami az ikonográfiai és a stíluskritikai vizsgálatokra, az emlék kvalitatív értékelésére, a lehetséges analógiák számbavétele és a komparatisztika során minél szélesebb körű nemzetközi emléktanyagra, a restaurátori beavatkozások elemzésére, a falkép és az épület viszonyára, valamint a történeti adatokra egyaránt kitérnek, alaposan mérlegelve, hogy adott esetben mennyire reális egy ikonográfiai újdonság elsőként Közép-Európában való feltűnése.

A középkori Magyarország freskóinak első összefoglalását Rómer Flóris jegyezte.¹³⁶ Megjelenésének századik évfordulóján közölte Tóth Melinda az Árpád-kor falfestészetéről szóló szintézisművét. Mivel húsz évvel korábban már megjelent a teljes középkori emléktanyag – mind a mai napig egyedülálló gyűjtésen nyugvó – alapvetően adatközlő jellegű korpusza Radocsay Dénes jóvoltából,¹³⁷ szerzőnk az egyes emlékek elmélyült vizsgálata alapján igyekezett felvázolni a három évszázadot felölelő korszak összképét, minek következtében könyve nem más, mint „monográfiák” füzére.¹³⁸ Ez a szerkezet a *pars pro toto* elvére hajaz, ami a rendkívül szegényesen, rossz állapotban fennmaradt hazai falképállomány művészettörténeti elemzése során is kulcsfontosságú. A kötet előzményeinek tudománytörténeti áttekintése során okvetlenül meg kell említenünk Gerevich Tibort, hisz az ő munkássága évtizedekre meghatározta középkori művészetünk értelmezését. Romanika-korpuszába¹³⁹ tanítványainak kutatási

¹³² Tóth Melinda: Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 140–141.

¹³³ Szakács Béla Zsolt: Tóth Melinda és a kosztolányi falképek kutatása. *Echo simul et quina* 2016. i. m. 251–266.; Ilkó Krisztina: *Nyitra-vidéki falképfestészet a középkorban*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2019. 71.

¹³⁴ Szakács 2016. i. m. 264–265. A tanulmány végkövetkeztetése szerint „Róma városának egy meghatározott csoportja legalább annyira idézhető párhuzamul, mint a venetói archaizálás.”

¹³⁵ Ld.: 133. jegyzet.

¹³⁶ Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Budapest, 1874.

¹³⁷ Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954.

¹³⁸ Marosi 2014. i. m. 443.

¹³⁹ Gerevich Tibor: *Magyarország román kori emlékei*. Budapest, 1938. A falképekről: 215–229.

eredményeit is beépítette, akik hasonló irányból közelítettek a falfestészethez, mint később Tóth Melinda; Puskás Lajos az Árpád-kor, Ernst Mihály a Dunántúl emlékeivel foglalkozott.¹⁴⁰

A művészettörténet tanszéken Fülep Lajos és Vayer Lajos kezei között pallérozódott, az 1960-as években színre lépő középkorkutató generáció tagjainak (Kovács Éva, Tóth Melinda, Marosi Ernő, Tóth Sándor) szinte törvényszerű feladata volt a Gerevich által képviselt szemlélet újraértékelése és meghaladása. A falfestészet tekintetében egyfelől az emlékanyag gyarapodása, másfelől a román korról foglalkozó nemzetközi szakirodalom és az ismeretek bővülése tette lehetővé mindezt. Ezzel függ össze Tóth Melinda – elődeihez képest jóval tágabb horizontú – könyvének egyik legfőbb újítása, jelesül, hogy a középkori Magyarország falképeivel kapcsolatos problémákat európai viszonylatban mutatta be.¹⁴¹ Gerevich az esetek többségében épp fordítva járt el, és a tudományos szempontoktól független – aktuálpolitikai, kultúrdiplomáciai, nemzetkarakterológiai¹⁴² – motivációktól vezérelve jelölte ki a hazai művészet forrásterületeit, ami freskóink vonatkozásában az itáliai stílushatás feltételezett egyeduralmát jelentette. Helyesen ismerte fel, hogy a bizánci impulzusok nem keletről, hanem nyugatról érkeztek, ám azok közvetítésében Tóth Melinda az Alpoktól délre eső térség mellett az osztrák és a bajor területeknek is fontos szerepet tulajdonított. Szemléletes példái ennek az irányváltásnak a jáki templom toronyaljának freskói, amelyek stílusát Gerevich Róma-környéki emlékekből eredeztette, míg Tóth az arcok (bizáncias) fehér csúcshétyeit, a drapériák redővetését, valamint a növényi ornamenseket Regensburg és Salzburg falfestészetének keleti kisugárzási területéről, elsősorban Alsó-Ausztriából származtatta¹⁴³ (13. kép). Ezen összefüggések megragadásához a nagyobb anyagismeret és a nemzetközi áttekintés mellett az *al fresco* és az *al secco* részletek, valamint az előrajzok elkülönítését, a csúcshétyek, az árnyékolás és a vonalvezetés aprólékos vizsgálatát magában foglaló stíluskritikai analízisre volt szükség. Azok a vonások, amiket például Prüll vagy Muthmannsdorf freskóin látunk, valóban közelebb állnak a jáki részletekhez, mint a korábbi analógiaként feltételezett itáliai példák. Ezt bizonyítja, hogy a Tóth Melinda nyomában kibontakozó kutatás a Vas megyei emlék kapcsán már nemigen foglalkozott stíluskritikai kérdésekkel.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Puskás Lajos: *A magyar falfestés Árpád-kori emlékei*. Budapest, 1932.; Ernst Mihály: *A dunántúli falfestés középkori emlékei*. Budapest, 1935. Ld. még: Péter András: *A magyar művészet története*. Budapest, 1930. I.: 15–71.

¹⁴¹ Wehli 2016. i. m. 14. Tóth Melinda a komparatistikai vizsgálatba főleg itáliai, osztrák és német, kisebb mértékben francia, illetve közép-európai (cseh, lengyel) emlékeket vont be. Kortársaival együtt szakított a Gerevich névvel fémjelzett szemlélettel, vagyis a „hatásoktól független magyar fejlődés” feltételezésével, és hazánkét az egyetemes művészet története egy fejezetének tekintette. Ehhez ld. még: Kovács Éva: A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése. In: *Művészettörténet-tudománytörténet*. Szerk. Tímár Árpád. Budapest, 1973. 24–25.; Marosi Ernő: Az Árpád-kori művészet és a Művészettörténeti Kutató Intézet. *Ars Hungarica*, 28. 2000. 9.

¹⁴² Marosi 2014. i. m. 446.

¹⁴³ Tóth M. 1974b. i. m. 64–65.

¹⁴⁴ Entz, Géza: Die Wandmalereien der Westempore in Ják. *Beiträge zur Kunstgeschichte und Denkmalpflege*.

13. Ják, volt bencés apátsági templom, a déli toronyalj déli falának freskója – a Ják nemzetség tagjai (?). Huszka József akvarellmásolata, 1904 – MÉM MDK, Tervtár, ltsz. FM 275. © Magyar Építészeti Múzeum, Budapest

A kötet másik jelentős módszertani újítása éppen ezzel a kérdéssel függ össze. „Helyes időrend nélkül nincs jó művészettörténet.”¹⁴⁵ – összegezte a szóban forgó középkorkutató generáció egyik legfőbb célkitűzését Tóth Sándor. Tóth Melinda az Árpád-kori falfestészetről szóló szintézisművében úgyszintén egy relatív kronológiai sorrend megalkotására törekedett, ami az egyes emlékek monografikus vizsgálatára épült. A művészettörténet időrendje kétféle tényezőn alapszik: írásos és stilisztikai adatokon.¹⁴⁶ Hazánk freskóállománya rendkívül töredékesen, földrajzilag sporadikusan maradt fenn, a hozzá – legalább közvetve – kapcsolódó írott források, feliratok száma pedig még csekélyebb. Ilyen esetekben az egyedüli forrás maga a mű, vagyis

Walter Frodl zum 65. Geburtstag gewidmet. Wien-Stuttgart, 1975. 172–181.; Wehli Tünde: Donátorábrázolások a magyarországi román kori monumentális művészetekben. *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Budapest, 1984. 366–372.; Jékely Zsombor: Jáki és garamszentbenedeki falképek. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 153–158.

¹⁴⁵ Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus / Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994. 54.

¹⁴⁶ Uo.

kizárólag az emlékekből konstruálható stílustörténeti kronológiára számíthatunk.¹⁴⁷ Ez eredményezte Tóth Melinda komplex falképkutatási metódusán belül a stíluskritika szupremáciáját, ami könyvében is megmutatkozott. Úgy tűnik, e tekintetben valóban generációs jelenségről volt szó. Idézzük Tóth Sándor idevágó sorait: „Entz Géának voltak találó stilisztikai meglátásai [...] de bonyolult stílusképletek és -szövevények boncolgatásával nem sokat bíbelődött. Egyáltalán nem szerette a kusza és homályos dolgokat. Annak a belátása, hogy az effélékbe való belemerülés nélkül – szeretjük, nem szeretjük – nem lehet előbbre jutni, ránk, a következő generációra maradt. Marosi Ernő, Tóth Melinda meg jó(?)magam örökösen stílusproblémákkal bajlódunk. Csak tudnám, hogy kitől tanultuk.”¹⁴⁸

A '74-es kötet stíluskritikai analízisének egyik legszemléletesebb példája a veszprémi Gizella-kápolna apostolpárjainak elemzése. A szerző milliméterről-milliméterre haladva hámozta ki a többszörösen átfestett, *al secco* rétegét nélkülöző falkép hiteles részleteit, úgymint a nyugatról számított harmadik figura felemelt jobb kezét, avagy a mellette állók biztos tartását, kontemplatív nyugalmát. Ezen vonásokból kiindulva egy új stílushatás hipotézisét is megfogalmazta. Szemben Gerevich Tiborral és tanítványaival, akik Jacopo Torriti vagy Pietro Cavallini köréhez kapcsolták a Veszprémben dolgozó mestert, Tóth Melinda a Balkánon (is) elterjedt bizantinizáló irányzat reprezentánsát a parmai keresztelőkápolna kifestésében vélte felfedezni.¹⁴⁹

A középkori Magyarország falfestészetére irányuló kutatásaiba a bécsi művészettörténeti iskola 1960–1970-es évekbeli meghatározó személyiségei, főként Otto Pächt, valamint Otto Demus stíluskritikai módszerét emelte át.¹⁵⁰ Utóbbi – André Grabar mellett – fontos nemzetközi referenciapont volt Tóth Melinda számára.¹⁵¹ Egyetemes romanika-korpuszáról írt recenziójából egyértelműen kiolvasható, hogy Demus könyvének keletkezéstörténete hasonló volt ahhoz a művészettörténeti helyzethez, amelyben néhány évvel később a sajátja megjelent, továbbá hogy előbbi módszertanilag és tartalmi irányát tekintve egyaránt mintának tartotta. A román kor monumentális festészetének szisztematikus kutatása hazánktól nyugatra is csak a második világháborút követően, sőt, leginkább az 1960-es években vette kezdetét. A korszakkal kapcsolatos problémák elsőként Demus könyvében mutatkoztak meg a maguk össze-

¹⁴⁷ Marosi 2014. i. m. 444.

¹⁴⁸ Tóth Sándor: Entz Géza (1913–1993). *Enigma*, 14. 2007. No. 49. 564.

¹⁴⁹ Tóth M. 1974b. i. m. 74–75. – Vö.: Rostás Tibor: *Graeco opere – görög modorban II. A veszprémi „Gizella-kápolna” és a lékai várkápolna 13. századi falképei. Kóstolni a szép-tudományba. Tanulmányok a Fialat Művészettörténészek IV. Konferenciájának előadásaiából*. Főszerk. Székely Miklós. Budapest, 2014. 9–18. (Tóth Melinda emlékének ajánlva); Rostás, Tibor: *Die Wandbilder der Burgkapelle von Lockenhaus (Léka) und die byzantinische Wandmalereien in Ungarn im zweiten und dritten Viertel des 13. Jahrhunderts. Bauforschung und Denkmalpflege. Festschrift für Mario Schwarz*. Hrsg. Günther Buchinger, Friedmund Hueber. Wien-Köln-Weimar, 2015. 179–196.

¹⁵⁰ Wehli [é. n.] i. m. 6.

¹⁵¹ Végh János: Tóth Melinda: *Az Árpád-kori falfestészet. Művészettörténeti Füzetek 9*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1974. *Művészettörténeti Értesítő*, 24. 1975. 300.

14. Hidegség, egykori körtemplom, Krisztus az Olajfák hegyén. Galacanu Efstatia felvétele, 2001 – MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 204.530N. © Magyar Építészeti Múzeum, Budapest

tettségében,¹⁵² hasonlóan Tóth Melinda opuszához, amely az Árpád-kori falfestészet első komplex áttekintését nyújtotta. Ahogy a bécsi professzor elsődlegesen a bizánci művészetet érintő kutatásai felől közelített a kérdéshez, ugyanúgy Tóth számára is kulcsfontosságúak voltak a különböző bizantinizmusok, amelyek Itáliából (pl. Pécs),¹⁵³ német, osztrák területekről (pl. Vizsoly),¹⁵⁴ de a Balkánról (pl. Kisbény)¹⁵⁵ is érkezettek. Emellett mindkettejük elemzésében hangsúlyos helyet foglalt el a freskó és az épület viszonyának áttekintése.¹⁵⁶

A szintézisművének megjelenését követő időszakból két olyan munkáját ismerjük, amiben falképekkel foglalkozott – igaz, az egyik esetben csak áttételesen. 1976-ban Buzád nembéli Csák soproni ispánról közölt egy tanulmányt.¹⁵⁷ A korábbi történeti kutatás két másik személyt is említett ezen a néven a 13. század középső harmadából. Tóth Melinda – a művészettörténet területétől kissé talán el is távolodva, mindazonáltal tudósi attitűdjéhez híven – jelentős forrásanyagot gyűjtött össze és vont kritikai górcső alá annak érdekében, hogy a hidegségi freskók megrendelőjének gondolt Csák ispán alakját körvonalazza. Szakdolgozatában és doktori disszertációjában az 1951–1952-ben átfestett állapotukról írhatott, ám 1971–1973-ban megtisztították a falképeket a korábbi beavatkozás karaktermódosító kiegészítéseitől.¹⁵⁸ Minden bizonnyal ez a fejlemény tette időszerűvé, hogy újból elővegye a témát.

Másik falképes témájú írása, ami az 1974 utáni időszakban született meg, végül kéziratban maradt. A Művészettörténeti Kutató Csoport az 1970-es évektől dolgozott az Árpád-kor művészetét feldolgozó kézikönyvön Kovács Éva vezetésével. Tóth Melinda alaposan kivette a részét a munkából: a romanika 12. századi építészetével, épületplasztikájával, szobrászatával foglalkozó fejezetek mellett a 13. századi falfestészet összefoglalását is megírta.¹⁵⁹ Tanulmánya újfent az egyes falképek monográfiáiból tevődik össze, a hivatkozott emléktanyag pedig szinte teljes egészben megegyezik a szintézisművében szereplőkkel (újdonságként csak az egri timpanonfreskó, Pécs-Málom és Cserkút falfestményei, továbbá – az elemzés körét tágítva – a gyulafehérvári és a somogyvári festett üvegablak-töredékek jelennek meg). Az Árpád-kornak ebből az évszázadából jóval több példát ismerünk, mint a korábbi kettőből, a bőségesebb anyag pedig immár az ikonográfiai programok, stílusirányzatok felvázolását is lehetővé tette. Tóth Melinda a lékai várkapolna, illetve a budai Nagyboldogasszony-

¹⁵² Tóth, Melinda: Otto Demus: Romanische Wandmalerei. Hirmer Verlag München, 1968. 238 Seiten, 250 + CII Tafeln, 74 Abbildungen. *Acta Historiae Artium*, 18. 1972. 147. [a továbbiakban: Tóth M. 1972a].

¹⁵³ Tóth M. 1974b. i. m. 41.

¹⁵⁴ Uo. 83.

¹⁵⁵ Uo. 77.

¹⁵⁶ Tóth M. 1972a. i. m. 148.

¹⁵⁷ Tóth Melinda: Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254). *Soproni Szemle*, 30. 1976. 194–210.

¹⁵⁸ Lente István: A hidegségi r. k. templom falfestményeinek helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 253–264.

¹⁵⁹ Tóth Melinda: A 13. századi falfestészet. *A magyarországi művészet története, I. Magyarországi művészet a honfoglalástól 1300 körülig*. Kézirat. Budapest, 1980–1987. Eötvös Loránd Kutatás Hálózat, BTK-MI, Adattár, ltsz. MKI-C-1-185. – Vö.: Marosi 2000. i. m. 13. 7. j.

templom töredékeinek bizantinizáló stílusát a veszprémi Gizella-kápolna freskóival hozta összefüggésbe, a német-osztrák hatások, az ún. száraz stílus érvényesülése miatt pedig a vizsolyi, a hidegségi, a dejtei és a süvetei falképeket is egy csoportba sorolta. A korszak másik jellegzetessége, hogy átmenetet képez a két nagy stíluskorszak között. Míg Franciaországban és Angliában 1200 környékétől a falfestészetet is a gótika uralta, hazánkban a bizantinizáló tendenciák a század közepéig konzerválták a romanika stílusát,¹⁶⁰ ami különböző mértékben keveredett a korai gótikus formanyelvvel. Ez az összkép kiegészül a lineáris gótika néhány emlékével (pl. CsempeSZkopács, Sopronbánfalva, Felsőlövő, Modor, EgyháZgelle), amelyek datálása során a 13. század végét is meg kell fontolni. Így fest a korszak stílusváltozásainak Tóth Melinda által kidolgozott értelmezése, ami kisebb korrekciókkal mind a mai napig érvényes.

A Csák ispánról szóló cikktől eltekintve, 1974 után húsz éven át nem publikált falképeket érintő témát; figyelmét az Árpád-kori kőfaragványok és a pécsi székesegyház felé fordította. Ugyanakkor a falfestészet ezirányú kutatásait is befolyásolta. Nemcsak arról van szó, hogy módszertanilag ugyanúgy közelített az épületplasztika alkotásaihoz, mint a freskókhoz. De nem is csak arról, hogy esetenként hasonló stílusfejlődést és tendenciákat feltételezett a két emléktanyag között. Az épületszobrászat olyan emlékei, mint a pécsi Szent Kereszt-oltár töredékei, elárulják, hogy ezek a kőfaragványok több ízben festett díszítést is hordoztak. A középkori épület polichromiájának kérdése oly mértékben megragadta Tóth Melindát, hogy 1992-ben Pécsen konferenciát szervezett e témában, törekvése pedig folytatásra lett.¹⁶¹

Ezt követően két feladat erejéig visszatért a falképekhez. A Dunántúl 1541 előtti művészetét bemutató Pannonia Regia katalógusában a romanika falfestészetének majdnem minden katalógustételét ő írta meg. „Újdonságként” szerepeltek a kötetben a visegrádi esperesi templom 1977–1978-ban feltárt, kezeket és fejeket ábrázoló töredékei, valamint a veszprémi Gizella-kápolna 1980-ban előkerült fragmentumai, amelyeken Szűz Mária feje látható. Ez utóbbi lelet azonnal visszahatott a régóta ismert apostolok értékelésére, és a falképek bizáncias irányzatának a Földközi-tenger környékéről való származását valószínűsítette.¹⁶² A visegrádi emlék kapcsán kiemelendő, hogy annak bizantinizáló vonásait hasonlónak tartotta azokhoz, amelyek az egykorú faragott díszítésen érzékelhetők.¹⁶³ Tóth Melinda számára tehát elválaszthatatlan volt egymástól a falképek és a kőfaragványok kutatása. A pécsi székesegyház egykori

¹⁶⁰ Tóth Melinda: Európai festészet 800 és 1200 között. C. R. Dodwell: Painting in Europe, 800 to 1200. Harmondsworth, Penguin Books, 1971. The Pelican History of Art. *Művészet*, 15. 1974. 46. Ld. még: Wehli 2016. i. m. 14.

¹⁶¹ Egyebek mellett ld. az Épületek homlokzati felületképzésének és színességének történetisége című konferencia előadásait megírt változatait: *Magyar Műemlékvédelem*, 14. 2007. 205–295., különös tekintettel: Szakács Béla Zsolt: Homlokzatok színessége a romanikában. Uo., 222–227.

¹⁶² Falképtöredékek Szűz Mária fejének ábrázolásával. Veszprém, Gizella-kápolna, 1225–1250 körül. *Pannonia Regia* 1994. i. m. 225–226. Kat. III-8. (Tóth Melinda).

¹⁶³ Falképtöredékek arcok és kéz részletével. Visegrád, az esperesi templom maradványa. *Pannonia Regia* 1994. i. m. 218. Kat. III-1. (Tóth Melinda).

festett dekorációjából egyedül a szírekes töredék maradt fenn, ezzel együtt az épület többi falképdíszét is ismerjük Koppay József 1882-ben készült akvarellmásolatainak köszönhetően. Ezen dokumentumok alapján több hipotézist is megfogalmazott például a székesegyház keleti részének teljes kifestéséről, illetve a különféle motívumok eredetéről. A főapszis északkeleti ablakbélletében lévő apostolok karakterét egy olyan bizáncias stílus eredményének tartotta, ami a közeli Cserkút templomában is megragadható.¹⁶⁴ Ez a feltételezés teljességgel logikus, viszont a 19. századi kópiák segítségével aligha bizonyítható. A stíluskritikába vetett hite ez esetben talán túlzásra sarkallta.

A következő évben közölte '74-es kötetének revízióját, amire az azóta előkerült emlékek, a restaurátori beavatkozások, illetve az egyre bővülő ismeretek miatt volt szükség.¹⁶⁵ Két évtized elteltével leginkább az Árpád-kori falfestészetről alkotott, kronologikus összkép eleje és vége változott meg. Visegrád mellett Csoltmonostor és Esztergom újabb töredékei a legkorábbi periódus addigi hiányait pótolták. A korszak időbeli felső határa kapcsán az volt a legfontosabb felismerése, hogy a romanika motívumkészlete és főként stílusjegyei által meghatározott Árpád-kori falfestészet nem szűnt meg a dinasztia fiági kihalásával.¹⁶⁶ Annak formanyelve két változatban élt tovább 1301 után. Az egyik típus bizantinizáló hangsúlyú, egyszersmind a gótika sajátosságaival kiegészülő példái Szepességben az 1317-es felirata által datált szepeshelyi I. Károly koronázása körül összpontosulnak, de jelen vannak Erdélyben és a Dunántúlon is. A másikat a csarodai együttes képviseli, amit előbb az 1290-es évekre, később pedig 1300 környékére helyezett.¹⁶⁷ A kutatás idővel felismerte, hogy Északkelet-Magyarország egyes freskói (Csaroda mellett Lónya, Laskod, Gerény [I], Palágykomoróc templomának falképei) jól körülhatárolható csoportot alkotnak. A 14. század elejére történő datálásukhoz viszont már nem volt elég a stíluskritika, hanem annak felismerésére volt szükség, hogy ikonográfiai típusaik (pl. Köpönyeges Mária, eucharisztikus Vir dolorum) Itáliában is csak a 13. század végén jelentek meg.¹⁶⁸

1995-ben közölt pentimentójával Tóth Melinda végleg búcsút intett az Árpád-kori falképeknek.¹⁶⁹ Az őt követő generációnak viszont kitaposta az utat.

Kovács Gergely

¹⁶⁴ Két festett ablakbéllet töredéke levéldísszel, illetve medalionba foglalt mellképekkel (akvarellmásolat). Pécs, székesegyház, főapszis, 1200 körül, 1280–1310. *Pannonia Regia* 1994. i. m. 222–223. Kat. III-6. (Tóth Melinda).

¹⁶⁵ Tóth M. 1995. i. m. 137–153.

¹⁶⁶ Ez a jelenség a korabeli építészetben is megragadható, melyhez ld.: Szakács Béla Zsolt: Az Árpád-kori építészet határvidékén: szatmári falusi templomok. In: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza, 2011. 8–26.; Szakács Béla Zsolt: Árpád-kori jellegű építészet a hajdani Borsova vidékén. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza, 2013. 32–51.

¹⁶⁷ Tóth M. 1974b. i. m. 91. 702. j.; Tóth M. 1995. i. m. 145–146.

¹⁶⁸ Szakács Béla Zsolt: Ikonográfia és időrend: falképek az Árpád- és Anjou-kor határán. *Ars Hungarica*, 39. 2013. 202–211.

¹⁶⁹ Wehli [é. n.] i. m. 8.

TÓTH MELINDA PÁLYAKÉPE

Tóth Melinda (Budapest, 1939.-Uo., 2012), művészettörténész. Édesapja: Tóth István (1903–1978) gépészmérnök; édesanyja: Elischer Alice. Egyetemi tanulmányait 1957 és 1962 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte művészettörténet-angol nyelv és irodalom szakon. 1962 és 1963 között a Corvina Kiadó szerkesztői gyakornoka, majd szerkesztője, 1964 és 1965 között közép-fokú könyvtári végzettséggel az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtárosa. 1965-től 1967-ig a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet műszaki ügyintézője, 1967-től 1972-ig a budapesti Szépművészeti Múzeum könyvtárosa. 1972-ben egyetemi doktori címet szerzett, majd 1994-ig a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának, később Kutató Intézetének tudományos munkatársa az I. Régi Művészeti Osztályon. 1989-ben négy hónapon át a New York-i Metropolitan Museum of Art középkori osztályának vendégprofesszora. 1997-ben PhD fokozatot szerzett. 1990 és 2004 között a Pécsi Dómmúzeum Alapítvány támogatásával a Dómmúzeum kőtára új felállításának tudományos tanácsadója, a 2004-ben megnyílt állandó kiállítás forgatókönyvírója. Kitüntetés: 1992: Ipolyi Arnold-émlékérem.

TÓTH MELINDA BIBLIOGRÁFIÁJA

Bardoly István: Tóth Melinda írásainak bibliográfiája (1962–2001). *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 41–42.; Bardoly István – Mikó Árpád: Tóth Melinda írásainak bibliográfiája (1962–2001). *Ars Hungarica*, 40. 2014. 453–457.

TÓTH MELINDA FONTOSABB ÍRÁSAI

Le pitture murali romaniche nella cripta della chiesa di Feldebrő. *Acta Historiae Artium*, 17. 1971. 141–170.; The Romanesque Mural Paintings of the Feldebrő Church. *Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes de XXI-Le Congrès International d'Histoire de l'Art*. Réd. György Rózsa. Budapest, 1972. I.: 459–465.; A sárvári vár építéstörténete. *Savaria*, 4. 1966/1970. (1973). 193–286.; A süvetei körtemplom freskói. Adalékok a középkori falképciklusok templombeli elhelyezésének kérdéséhez. *Építés-Építészettudomány*, 5. 1973. 288–295.; Árpád-kori falfestészet. Budapest, 1974. (Művészettörténeti füzetek, 9.); A kosztolányi templom falképei. Ikonográfiai és datálási kérdések. *Ars Hungarica*, 2. 1974. 59–74.; A pécsi műhely „francia rétege”. *Ars Hungarica*, 3. 1975. 333.; Árpád-kori kőfaragványok. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1978. május–augusztus. Kiállítási katalógus. Szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő. Budapest, 1978.; La cathédrale de Pécs au XIIe siècle – Problèmes que posent les recherches d'un decor sculptural. *Acta Historiae Artium*, 24. 1978. 43–60.; Szekszárdi fejezetek. *Építés-Építészettudomány*, 12. 1980. 425–437.; A feldebrői falképek. *A magyar műemlékvédelem sajátos vonásai. Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1980. július 28–augusztus 6*. Budapest–Eger, 1981. 31–35.; Architecture et sculpture en Hongrie aux XIe – XIIe siècles. *Arte medievale*, 1. 1983.

81–99.; A pécsi székesegyház nyugati karzata. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 429–455.; Observations sur Nicolŏ. *Nicholaus e l'arte del suo tempo. In memoria de Cesare Gnudi*. Ed. Angiola Maria Romanini. Ferrara, 1985. II.: 638–643.; Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. *Skulptur des Mittelalters*. Hrsg. von Friedrich Möbius und Ernst Schubert. Weimar, 1987. 81–106.; A művészet Szent István korában. *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Budapest, 1988. 113–132.; A somogyvári bencés apátság és temploma az Árpádkorban. *Szent László és Somogyvár*. Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár, 1992. 211–250.; A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus / Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994. 218–226.; A pécsi székesegyház márványkapuja. *Művészettörténeti Értesítő*, 43. 1994. 5–12.; Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 137–153.

TÓTH MELINDÁRÓL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Dávid Ferenc ajánlása Tóth Melindáról. [Ipolyi Arnold- emlékérem] *Henszlmann-Lapok*, No 5. 1996. 43–44.; Biczó Piroska: Dr. Tóth Melinda (1939–2012). *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 38–40.; Marosi Ernő: Tóth Melinda 1939–2012. *Ars Hungarica*, 40. 2014. 440–452.; Wehli Tünde: Emlékezés Tóth Melindára. *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Szerk. Heidl György, Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs, 2016. 11–26.

Velladics Márta

DÁVID FERENC (1940–2019)

ÖRÖKÖS SZÍVDOBBANÁS

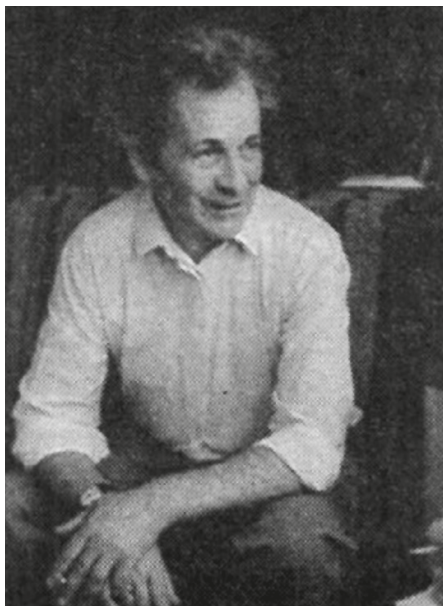
Dávid Ferenc összetett munkásságát talán a 70. születésnapjára készült, majd a 73. születésnapján megjelent, kétrészes köszöntő kötet bibliográfiája és a tanulmányok szerteágazó, de az ünnepelthez köthető témái mutatják.¹ Példája annak, hogy egy műemlékekkel foglalkozó kutatónak lehet választott stíluskorszaka, de sosem állhat meg annak ismereténél, hiszen az általa vizsgált emlékek többségének története évszázadokon ível át. Dávid Ferenc életművében a gótikus városi építkezéstől a barokk kastélyépítészetten át (Gödöllő, Eszterháza) Lajta Béla és Medgyaszay István munkásságáig, a városi lakóháztól a zsinagógán át a Zeneakadémiáig szinte minden korszak és épülettípus megtalálható. Kutatói tevékenysége nemcsak ezek beható ismerete miatt nevezhető sokrétűnek. Érdeklődése nem merült ki az épület vizsgálatában, a háttér, az átalakulás oka, a levéltári adat, a forrásfeldolgozás is érdekelte, törekedett a kölcsönösség felfejtésére. Mindig csapatban helyezte el magát és munkáját, szerencsére megadatott hozzá a befogadó közeg. Ennek során megtanult a különböző szakágak – építész, restaurátor, iparosok – szemével látni, összetetten gondolkodni, elsajátította a társszakmák fogásait, széleskörű gyakorlati ismeretre tett szert.

Felkészültsége, precizitása, logikus gondolatmenete lenyűgözte azokat, akik kapcsolatba kerültek vele. Örökös kíváncsiság hajtotta kutatásának tárgya és az abban bármilyen formában bármely korban résztvevők – tulajdonosok, megbízók, építészek, mesteremberek – iránt. Mindezt kiegészítette a megszerzett tudás átadásának igénye, a mindenkori párbeszéd, a közös alkotás lehetőségének megteremtése. Képes volt kívülről szemlélni önmagát és kritikával visszaneézni saját tevékenységére.² Csak így jöhetett/jöhet létre mindenki által elfogadott és elismert végeredmény. Írásai, gyakorlati tevékenysége így válhatott mindannyiunk számára követendő példává.

¹ *Kő könyv. Dávid Ferenc 73. születésnapjára.* I-II. kötet. Szerk. Szentesi Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013.

² A Felügyelőség munkabizottsága – amelynek ő is tagja volt – 1985-ben állásfoglalást dolgozott ki a magyar műemlékvédelmi gyakorlatban alkalmazott elvek és módszerek időszerű kérdéseiről. Az állásfoglalás 1986-ban egy kis füzetben meg is jelent, maga a vita, Dávid Ferenc a vitát kiváltó 1984 végi előadásának szövegével, az erre válaszként íródott hozzászólásokkal, továbbá az állásfoglalás újraközlésével: Dávid Ferenc – Sedlmayr János – Horler Miklós: Vita a műemlékvédelem elveiről és módszereiről. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 13–30.

1. Dávid Ferenc 1989-ben. Repr. Heves Megyei Népújság, 1989. augusztus 28. 4.

ÁLLOMÁSOK, HANGSÚLYOK³

Dávid Ferenc 1940-ben született Budapesten. Édesapja, Dávid Gyula (1913–1977) zeneszerző volt, atyai nagybátyja, ifj. Dávid Károly (1903–1973) építész, nevéhez fűződik a Liszt Ferenc repülőtér I. termináljának és a Népstadionnak a tervezése.⁴ A családi környezetben tehát adott volt akár a zenei, akár az építészti késztetés, szemlélet, és ebből egy egészen izgalmas életpálya, érdeklődés született. *„Nekem ebben a munkában két otthonról hozott előnyöm volt. Az egyik, hogy apám kamarazenét tanított a főiskolán és a kamarazene ethosza az egymás megbecsülésén alapuló együttműködés követelménye. Hogy mindenkinek hozzá kell tenni a magáét, és ugyan-*

*akkor rendesen ki kell állnia saját magáért. Ez jó volt itt. A másik, hogy apám családjának több tagja nemzedékekre visszamenően építész és építőmester volt. [...] Ebből valamennyi rám is átütött annyiban, hogy valamiképpen a kezdetektől fogva ráláttam ezekre a házkorszakokra, mint egységekre.”*⁵

1963-ban végzett az ELTE BTK művészettörténet-magyar szakán. Ez utóbbi választását utólag megbánta. A későbbi kutatások során hiányként élte meg a történelem szak nyújtotta alapokat, amelyet menet közben kellett bepótolnia.⁶

Az egyetem utolsó évét levelezőként végezte el, ugyanis az Országos Műemléki Felügyelőség hívására Sopronban kezdett dolgozni. A belváros rehabilitációjához kellett a tudományos előkészítést, épületkutatást elvégezni. Kitűnő szakemberekkel lehetett együtt, ebben a közegben sajátította el a műemléki munkák szakterületeinek (építész, restaurátor, szakági tervezők és természetesen a szakipar) alapjait. Mert

³ Galavics Géza: Régi épületek vonzásában – Dávid Ferenc pályaképe. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 5–44.; Turbuly Éva: Soproni házak, soproni emberek. Beszélgetés Dávid Ferenc művészettörténésszel a pályakezdről, a soproni belváros helyreállításáról. *Soproni Szemle*, 66. 2012. 156–168.; Turbuly Éva: Új utakon. Beszélgetés Dávid Ferenc művészettörténésszel a Sopron utáni évekről. *Soproni Szemle*, 70. 2016. 84–101.

⁴ Fehérvári Zoltán – Prakfalvi Endre – Ritoók Pál: Ifj. Dávid Károly építész (1903–1973). *Kő könyv* 2013. i. m. I.: 13–33.

⁵ Turbuly 2012. i. m. 162.

⁶ Uo. 156.

az épületkutató-művészettörténész könyvtárát, levéltárát ismerő tudós, és egyben a társszakmákban eligazodó inas, aki végig kíséri a felújítást a tervezéstől a megvalósulásig. A befogadó közeg, a szakember gárda volt a lényeg. Már tapasztalattal rendelkező műemlékes tervezők, mint Sedlmayr János (1932–2004), Nagypál Judit (1924–1980), Dragonits Tamás (1924–) és sokan mások, vagy a kőrestaurátor Szakál Ernő (1913–2002) voltak a segítségére. Az utóbbi megosztotta vele szobáját, így mindig volt alkalom a kérdezésre, megbeszélésre. A régészeti régtegvizsgálatokból kiindulva a vakolatrétegek feltárásánál is hasonló módon járt el, majd a falszövet, az átfalazások vizsgálata következett. Minden részlet érdekelt, az alapozástól a technikai megoldásokon át a berendezésig. Így került elő számtalan barokk díszítőfestés, amely egyrészt újdonság volt, másrészt más városokban példával szolgált. Nem csak az épülettel foglalkozott, hanem a lakóival, az életmódjukkal, hétköznapijaikkal, és ezen keresztül a ház használatával, térrendszerével és azok változásával. Megpróbálta az épület nagy átépítési periódusait tulajdonoshoz, tulajdonosváltáshoz kötni, összekapcsolni a megfigyelt jelenségeket a történeti adatokkal. Ehhez szolgáltak segítségül a levéltári források, a városi múzeum gyűjteménye és a másik kitűnő csapat, az éppen nyugdíjba vonult Csatkai Endre (1896–1970), valamint Házi Jenő (1892–1986), és Mollay Károly (1913–1997). Az 1967/1968-as tanévet Dercsényi Dezső jóvoltából Herder-ösztöndíjjal Bécsben töltötte. Bejárhatott az egyetemre, rendelkezésre állt a legújabb szakirodalom, és aktuális témái közül is vitt magával néhányat. Utazgatott és nyelvtudását fejlesztette. Az itthoni kutatómunka és a bécsi tapasztalat az 1970-es évek publikációiban öltött formát. A Sopronban töltött húsz év alatt új generáció nőtt ki a keze alól, mellette kezdte épületkutatói munkáját Haris Andrea, Lászlai Judit, Mentényi Klára, Mezey Alice, Somorjai Selysette, Bartos György, Lővei Pál, Nemes András. Vajon ők kinek adják tovább ezt a tudást?

1983-ban Dávid Ferenc visszajött Budapestre, az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályának osztályvezető-helyettese lett. Megváltozott a feladat léptéke, immár a magyar műemlékállomány feltárásának és kutatásának az irányítása, az éppen folyó kutatási munkák szakmai felügyelete nehezedett rá. A soproni helyreállítások tapasztalata és az egész országra kiterjedő figyelem összegződhetett az 1984-ben elmondott, az addigi műemléki helyreállítások módját, az 1964-es Velencei Karta elveit boncolgató vitáirában.⁷ Ennek a felfokozott életnek egy infarktus vetett véget.

Felépülését követően a régi évfolyamtárs, Marosi Ernő (1940–2021) hívta az MTA Művészettörténeti Intézetébe osztályvezetőnek. Az addigi tevékenység átmenetileg háttérbe szorult, másféle megközelítésre volt szükség. Ekkor kezdett a műemlékvédelem történetével foglalkozni, és a több évtizedes gyakorlatból és tapasztalatból kiindulva – kapcsolódva az 1984-ben elhangzott gondolatokhoz – újraértékelte Storno Ferenc pannonthalmi helyreállítását.⁸ A soproni Ó-zsinagóga feltárása során összegyűjtött tudást kiszélesítve topográfiai gyűjtést folytatott a

⁷ Dávid Ferenc: A műemlékhelyreállítások tervezésének kérdései. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 13–15.

⁸ Dávid Ferenc: A pannonthalmi főegyház múlt századi helyreállításáról. *Mons Sacer 996–1996*. Szerk. Takács Imre. Pannonthalma, 1996. II.: 162–181.

magyarországi zsidó imahelyekre vonatkozóan. Eredményei az 1980-as évek végén megjelent összefoglalókat gazdagították,⁹ recenzálta is a második kiadványt.¹⁰ Mind-eközben részt vett az MTA Székház rekonstrukciójában; Szabó Júliával az Akadémiai Képtár teremsorának kialakításában; dokumentációt készített az Országház utcai akadémiái épület reprezentatív termeinek helyreállításához; és publikált, többek között az intézet folyóiratában az *Ars Hungarica*-ban.

Aztán lassan visszatért ahhoz a tevékenységhez, amit igazán szeretett. Az épületkutatáshoz. 1985 és 1996 között a gödöllői kastély feltárásán dolgozott. Természetesen hasznát vette a soproni évtizedek tapasztalatainak, de sokkal érzékenyebb megközelítésre, új megfigyelésekre volt szükség. „*A kastély Grassalkovich I. Antal kezében negyven évig épült, bővült. Igen nehéz volt az egyes építési periódusok megkülönböztetése – hiszen ugyanazok az emberek alakították át újra és újra, azonos technikai feltételekkel, ugyanolyan anyagokkal és szaktudással, tehát nagyon finom, kicsike változatokat kellett megkülönböztetni.*”¹¹ Ennél a munkánál is megtalálta méltó partnereit az építész-tervező Máté Zsolt¹² és a műemléki felügyelő, Klaniczay Péter személyében.

1990-ben folytak a mai Paulay Ede, egykor Szerecsen utcában álló, Lajta Béla (1873–1920) tervezte Parisiana mulató (Új Színház) felújítási munkái. A műemléki védelmet nem élvező épület König Tamás és Wagner Péter építészekkel közös gondolkodással újult meg, és készült el a homlokzati rekonstrukció. A feladat párja 1992-ben a Medgyaszay István által megálmodott, majd az 1960-as években átalakított soproni színház újrágondolása volt. A két rekonstrukció számtalan kérdést generált, és a mai napig generál, amelyekre nem született átfogó, a műemléki munkákban részt vevők konszenzusán alapuló válasz. Nem biztos, hogy korunkban létezik ilyen.

Ugyanebben az időszakban zajlott a Sándor-palota helyreállítása, a munkában Potzner Ferenc, Magyarai Éva és Pazár Béla építészek voltak a partnerei. Végig kísérte a 2003-ban a tervezést elnyerő, előbb említett Magyarai Éva és Pazár Béla mellett a Zeneakadémia felújítását, majd a sopronbánfalvai kolostor átalakulását.

Dávid Ferenc munkásságának rövid bemutatásából nem maradhat ki Eszterháza. A hatalmas, nemzetközi szinten is jegyzett együttes átgondolt, szakági kutatásokon alapuló, hosszútávú fejlesztést érdemelt volna, „*meggyőződéssel vallom, hogy jövőkép és alaposan végiggondolt távlati elképzelés nélkül se kisebb, se nagyobb feladatoknak nem szabad nekiállni. Csak akkor lehet az előttünk álló feladatokat részletekre és megvalósítható egységekre bontani, ha először egyben látjuk az egészet.*”¹³ Hogy nem így lett, nem Dávid Ferencen múlt. A kezdetben jól indult, majd megfenekelett előkészítő munka hozadéka több, megkerülhetetlen tanulmánya.

És sorra jelentek meg a különböző publikációk, amelyekről az alábbiakban lesz szó.

⁹ *Magyarországi zsinagógák*. Szerk. Gerő László. Budapest, 1989.; Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon – térképek, rajzok, adatok*. Budapest, 1991.

¹⁰ Gazda 1991. – *Ars Hungarica* 20. 1992. 106–108.

¹¹ Turbuly 2016. i. m. 84.

¹² Máté Zsolt: *A gödöllői kastély építése és helyreállítása*. Gödöllő, 2016.

¹³ Váradi Júlia: *Eszterháza – A Hivatal és a Kultúra. Mozgó Világ*, 31, 2005, 12. 21.

2. Dávid Ferenc Győrben Kriszt György, Dercsényi Pál és Dercsényi Balázs társaságában, 1986-ban (magántulajdon)

PRO URBE SOPRON - SOPRON VÁROSÉRT

A második világháború pusztításai nyomán Buda mellett több nyugat-magyarországi városban számtalan középkori részlet került napvilágra. A váratlan eredmények megőrzése és feldolgozása, a romeltakarítás hevében a bontások megakadályozása az akkoriban folyamatosan átalakuló műemléki szervezetre hárult. Az 1950-es években végzett városképi és műemléki vizsgálatok,¹⁴ Sopron esetében a Csatkai Endre jegyezte műemléki topográfia,¹⁵ majd a városmonográfia,¹⁶ az újabb és újabb kutatási eredményeknek helyt adó *Soproni Szemle* elfogadtatták a város lakóival a kutatáson alapuló helyreállítást. Ehhez járult hozzá több középület eredményes rekonstrukciója, mint például a Szent György-templom, a sopronbánfalvai Mária Magdolna templom és a pálos templom. Az Országos Műemléki Felügyelőség kötelékében megalakult a Soproni Építésvezetőség, illetve Szakál Ernő vezetésével kőszobrász-restaurátor csoport jött létre. Az építésvezetőségen – egyedülként az országban – az 1960-as évektől dolgozott régész-művészettörténész, Tóth Sándor (1940–2007) és művészettörténész, Dávid Ferenc személyében.¹⁷ Ma már hitetlenkedünk a két pályakezdő fiatal bátorságán, akik az egyetemi alaptudással felvállalták ezt a hatalmas feladatot és felelősséget, amihez manapság komoly szakmai előélet és jogosultság társul.

¹⁴ *Sopron városképi és műemléki vizsgálata*. Budapest, 1953.

¹⁵ Csatkai Endre: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest, 1953. (Magyarország műemléki topográfiája, 2.)

¹⁶ Csatkai Endre: *Sopron*. Budapest, 1954.

¹⁷ Dercsényi Dezső: A soproni műemlékvédelem három évtizede (1945–1975). *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 12.

Trautmann Rezső építésügyi miniszter – sokrétű és alapos szakmai előkészítés után – új direktívát alkotott a műemlékvédelem számára. Koncentrált, egyben látványos helyreállítási feladatot, súlypontokként egyedi műemlék helyreállítás terén a budavári palotát, városi programként Sopron városát, és régiós rendezésként a Balaton műemlékeit jelölte ki. Sopron belvárosa 1965-ben nyert területi védelmet (MJT), és még ugyanebben az évben egységes rendezési terv készült a területre. Ebbe a miliőbe csöppent bele Dávid Ferenc, aki szisztematikus épületkutatásaival segítette a tervezést, feltárásait, majd ezek révén tett megfigyelései, az ebből levont következtetések a településen, sőt a régióban jellemző városi lakóház fejlődéstörténetére tett megkerülhetetlen megállapítások. Az 1950-es évek leletmentéséről, majd az 1960-as évek rendszerezett munkáiról a város létre jöttének 700. évfordulója alkalmából megjelentetett *Magyar Műemlékvédelem* VIII. kötete tudósít.

Az 1960-as években összegyűlt eredményeket egy hosszú beszámolóban publikálta a *Magyar Műemlékvédelem* egy korábbi kötetében.¹⁸ Az összefoglalóban az épületet, mint forrást kezelve, sorra véve az egyes lakóházakat, az azokon végzett aprólékos megfigyelések leírását adja, majd ezek alapján vázolja fel a telek beépítésének módját, az épületszárnyak sorrendjét, épülettipusokat különít el, építési periódusokat választ el egymástól. Meghatározza a korai lakóépület térszerkezetét, közlekedésszisztemét és funkciót társít a helyiségekhez. Érveinek alátámasztására számtalan magyar és határon túli analógiát sorol fel és analizál.

Sopron 13–14. századi kialakulása, a betelepülés sorrendje komoly vitatéma volt a rekonstrukció idején. A belváros telekosztása a 14. század óta gyakorlatilag változatlanul megmaradt. Dávid Ferenc feltételezése szerint az első házak a telek belsejében, vagy a hosszanti telekhatár mentén épült borona falú épületek lehettek. Ezeket váltotta fel fokozatosan a maradandó anyagból emelt egytraktusos, utcai oromzatos, egyemeletes épület a 14. század második felében. A fésűs beépítés a 15. században alakult zárt sorúvá, amikor az utca vonalában, a meglévő épületre merőlegesen újabb egytraktusos szárny épült. Az alaptípus mellett természetesen több változat is megfigyelhető volt, például a két hosszanti oldal beépítése után az utcai szárnyal való lezárás, vagy az utcai oldalon először kapuzattal ellátott téglakerítésből kialakuló szobasor. Megállapítása szerint a téglalap alakú alaprajzi elrendezés inkább a szőlőtermesztéssel, borászattal foglalkozó polgárookra, míg az L alakú épület a kereskedőkre, iparosokra volt jellemző.

Saját megfigyeléseit, illetve Sedlmayr János és Tóth Sándor hasonló eredményeire veti össze írásában. Az eredmények alapján sikerült meghatároznia a helyiségeknek és magának a lakóháznak a használatát, nyílásrendszerét. Ebben az összefoglalóban hívta fel először a figyelmet a korai középkori városi lakóépületek földszintjén, az utcára három tengellyel – a+b+a – nyíló, famennyezetes présházra, és a mögötte elhelyezkedő boros pincére, amelynek bejárata – logikusan – az udvari homlokzaton kellett, hogy helyet kapjon. Ellenkező elrendezés kereskedésre és nem magánhasználatra utalt. Ezeket a földszinti pincéket a 17. század környékén lemélyítették, a helyiséget megosztották.

¹⁸ Dávid Ferenc: Gótikus lakóházak Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 95–124.

Kialakult a mai fogalmainknak megfelelő pince és a földszinti, boltozott helyiségsor. Az emelet kezdetben három részből állt, egy viszonylag reprezentatív, faburkolatos utcai szobából, konyhából és újabb lakótérből vagy kamrából. Tanulmánya második részében sorra veszi a minden épületen megfigyelhető jelenségeket, például a 14. században megjelenő, az L alakú alaprajzi elrendezéshez köthető üldöfűlkéket formajegyeik, valamint hazai és külföldi analógiák alapján állítja kronológiai sorrendbe, majd korszakhoz köti és építési periódusokat határoz meg, választ széjjel ezek segítségével. A városi lakóház fejlődésére vonatkozó megfigyelései úttörőnek számítottak. Az első éveket kitöltő falkutatási munkát utólag egészítette ki a levéltári forrásfeltárás. A városi levéltár hiányos tervanyaga mellett főként a tulajdonosok, a megrendelők érdekelték. *„Az volt a célom, hogy a házak nagyobb átalakításaihoz hozzárendeljem a megrendelőket, s így igazibb építéstörténet jöjjön létre. Ez szinte soha nem sikerült, mert a házak tulajdona túl gyakran változott.”*¹⁹ A kutatási beszámolókat sorra követték a telektörténettel, birtoklástörténettel, kutatói megfigyeléssel, ezek összevetésével és a helyreállítás bemutatásával megírt építéstörténeti feldolgozások. Hol publikációk, hol dokumentációk. Hogy mi a különbség a kettő között, azt maga Dávid Ferenc fogalmazta meg a Sopron, Új utca 26. számú lakóházról készült dokumentáció publikálásakor. *„Ez az írás műemléki tudományos dokumentáció – olyan műfajú írás, amely ritkán kerül szélesebb olvasóközönség elé. A tudományos munka szempontjából adatrögzítés a dolga s csupán előkészülete a későbbi feldolgozásnak. A helyreállítási tervet készítő építész számára azonban olyan forrás, amely tényeket sorakoztat fel és meg is különbözteti őket: jelentősekre és jelentéktelenekre bontja, s tükrözi a tudományos partner véleményét az épület egészéről. A műemléki helyreállítás kontextusában tehát a tudományos dokumentáció egyfajta végeredmény.”*²⁰

Tanulmányait gyakran nem egyedül jegyezte, sokszor az építész-tervezőkkel együtt, ami jelzésértékű, kiemeli az együttműködés, a többszemponút közös gondolkodás fontosságát. Mára lassan feledésbe merül ez a gyakorlat, a társterületek egymástól elszigetelten bozótharcosként küzdenek a feladatokkal, a kihívással, az elvárásokkal és egymással. Az épületek mellett meg kell említeni a Sopronbánfalva-kolostorhegyi, hét karból és hét pihenőből álló, ballusztteres, 14 szoborral díszített barokk lépcső mintegy tíz évig tartó rekonstrukcióját. A romos építmény Dávid Ferenc kutatómunkája révén vált értékke. Az 1981-re elkészült együttes csak 2015-ben kapott műemléki védelmet. Az 1970-es évekig senki sem foglalkozott a lépcsővel, Dávid Ferencen kívül senki sem ismerte fel jelentőségét, majd a helyreállítást követően mintha mindig is ott lett volna mindenki számára megkérdőjelezhetetlen értéként. Az életműnek ez is egyik jellemvonása. Akaratlanul provokál. Olyan épületekkel, építményekkel kísérletezik, amelyek kívül esnek a figyelmen, nem kaptak műemléki státuszt. A helyreállítással kerültek látótérbe és egyszerre természetes volt érték mivoltuk, mintha mindig is így lett volna. Tehát mit is védünk?

¹⁹ Turbully 2016. i. m. 93.

²⁰ Dávid Ferenc: Sopron, Új utca 26. A ház története – építésének korszakai – helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 4, 1994, 1. 36.

3. Sopron, kolostorhegyi-lépcső, 1955
(Fortepan/Nagy Gyula)

és lépcsőkarok eltérő hossza nehezítette. A szobrok összegyűjtése, majd párba állítása és sorrendjük meghatározása Dávid Ferenc szorgalmas kutatómunkája és érvekkel alátámasztott hipotézise. A történeti adatokon túl ezt az érvrendszert foglalja össze, és azonosítja a szobrok mesterét az *Építés-Építészettudomány* folyóirat lapjain.²¹ Ez a fajta kihívás, a töredékekből való, más által reménytelennek tekintett építkezés is Dávid Ferenc munkásságának egyik karaktere. Levéltári kutatásainak kiemelkedő eredménye volt a város 1488–1939 közötti háztulajdonosait telkenként összeíró, 2008-ban megjelent kötet, vagy inkább adattár.²² A munka nem volt előzmény nélküli. Az 1734 és 1939 közötti időszakot Thirring Gusztáv dolgozta fel 1941-ben kiadott munkájában.²³ A 17. és 19. századokat átfogó adatokat Csatai Endre gyűjtötte össze. Csatai célja közel állt Dávid Ferenc célkitűzéseéhez. Nemcsak a történeti adatok feldolgozása vezette, inkább a művészettörténeti munkáihoz a megrendelők, építtetők feltalálása. Eredményeit – a sorozatosan megjelenő kisebb tanulmányok mellett – a Sopron és környéke műemlékei című várostopográfiába

A pálosok a 15. században telepedtek le Sopronbánfalván, majd 1532-ben Bécsújhelyre menekültek a törökök támadása elől. 1643-ban tértek vissza. 1786-ig, a rend feloszlásáig virágzó kolostori élet folyt, Bánfalva volt a magyarországi noviciátus helye, egyben búcsújáró hely. A falu szélén, dombon álló kolostort kötötte össze a díszes lépcső a településsel. A rend abolícióját követően az építmény pusztulásnak indult. A 19. században eltűntek a szobrok, majd a ballusztteres korlát. Maradt egy 1889-ben használható állapotba hozott, folyton javítgatott lépcsősor. 1968-ban az egyik lépcsőpihenő beszakadt. Az alépítmény feltárása során előkerült töredékekből a korlát elméleti rekonstrukciója viszonylag egyszerű volt, a gyakorlati rekonstrukciót a terepadottságok, az alépítmény elmozdulása, a pihenők

²¹ Dávid Ferenc: Sopronbánfalva-kolostorhegyi lépcső. Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 55–92.

²² Dávid Ferenc – Goda Károly – Thirring Gusztáv: *A soproni belváros házai és háztulajdonosai (1488–1939)*. Sopron, 2008.

²³ Thirring Gusztáv: *Sopron házai és háztulajdonosai 1734–1939*. Sopron, 1941.

dolgozta be.²⁴ Az említett művekhez kapcsolódik Házi Jenő kutatása, aki a 16–17. századi háztulajdonosokra vonatkozó gyűjtését szintén önálló kötetben publikálta.²⁵

A város topográfiai adatainak feldolgozásában Házi Jenő járt az élen. Eredményeit Mollay Károly bővítette ki, s kettejük munkájából jött létre Sopron telkeinek elhelyezkedése és számozási rendje. A topográfiai adatot össze lehetett kapcsolni a tulajdonosi adatokkal.²⁶ Mollay Károly munkájával párhuzamosan Dávid Ferenc az alább még tárgyalandó Ó-zsinagóga kutatásakor végezte el ugyanezt a felfejtést. Ebbe a folyamatba illeszkedett Dávid Ferenc, majd Goda Károly gyűjtőmunkája. A telekkönyvek, tanácsjegyzőkönyvek, bírósági jegyzőkönyvek, végrendeletek, adó-, vagyon- és dézsmajegyzékek szisztematikus feldolgozása, az adatok összevetésének eredménye a könyvben felfektetett adatbázis. Az egyes telkekre vonatkozó, táblázatba rendezett tulajdonosi névsort minden épület esetében megelőzi az épületkutatásból származó, a beépítésre vonatkozó summázat. A könyv jól példázza a sokszor egymásnak nehezen megfeleltethető adatok bonyolultságát a kutatás nehézségét.

IUDAICA

A soproni városrehabilitáció kiemelkedő eredménye a két középkori zsinagóga – Új utca 11. (középkori zsinagóga)²⁷ és Új utca 22–24. (Ó-zsinagóga) – feltárása és rekonstrukciója volt. Az utóbbi helyreállítása az 1970-es évek műemlékvédelmének egyik csúcsteljesítménye. Dávid Ferenc kutatómunkájának jelentőségét Sedlmayr János foglalta össze: „*A két soproni középkori zsinagóga feltárásában kimutatható különbség, a tudományos végeredmény ez esetben lényegesen nagyobb, mint amit a két emlék megismerése közötti tizenöt év egyébként jelent. Mindez egyrészt az építészettörténeti, főként pedig a falkutatói módszerek tökéletesedéséből következik, másrészt a kutatók felkészültségének, személyes adottságainak eredménye is. Köztudomású, hogy az ötvenes években nagyobbára a tervező építészek [...] maguk végezték a falkutatásokat, amelyhez a művészettörténészek inkább csak levéltári kutatásokkal, az adatok összegzésével járultak hozzá.*”²⁸ Tehát jelen esetben az aprólékos feltárás, az előkerült részletek azonosítása, többszemponútú elemzése jelentették a minőségi különbséget. Dávid Ferenc falkutatását Tóth Sándor régészeti tevékenysége egészítette ki, a rekonstrukciót Sedlmayr János tervezte. Az építéstörténetről és helyreállításról – egyéb publikációk mellett – Dávid Ferenc és Sedlmayr János jelentetett meg közös kötetet.²⁹

²⁴ Csatskai 1953. i. m.

²⁵ Házi Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*. Budapest, 1982.

²⁶ Mollay Károly több háztörténetet is megírt. Ld.: Dávid – Goda – Thirring 2008. i. m. 8.: 4. jegyzet.

²⁷ Sallay Marianne – Sedlmayr János: A soproni középkori zsinagóga. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 191–205.

²⁸ Sedlmayr János: A soproni Ó-zsinagóga helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 318.

²⁹ Dávid Ferenc – Sedlmayr János: *A soproni Ó-zsinagóga*. Budapest, 1978. (Magyar hitközségek monográfiái, 8.)

4. Sopron, Ó-zsinagóga, 1973. (Fortepan/Bauer Sándor)

A 13. század végén ispáni várból királyi várossá váló Sopron IV. Béla törvénye szerint helyet adott a betelepülő zsidóknak, akik első imaházukat a 14. század első negyedében építették fel vélhetőleg helyi mesterek közreműködésével. Az épületen megfigyelhető formajegyek alapján a megrendelők délnémet (bajor) területről érkezhettek. A faragott részletformák között az osztrák kolduló rendi építészet párhuzama is tetten érhető. Az első imahelyet (Új utca 22–24.) mintegy 50–60 évvel követte a második (Új utca 11.). A zsidókat 1526-ban kiűzték a városból és zsinagógáikat lakóházzá alakították, ezért számított rendkívülinek a 16. században átépített, bővített épület falaiban és tereiben a korai együttes lokalizálása és kibontása. A középkori zsinagóga valójában egy sokoldalú épületegyüttes, ahol vallásgyakorlat, igazságszolgáltatás, oktatás zajlott, közösségi gyülekezőhely és adminisztratív feladatokat is ellátó központ volt. A korabeli előírásoknak megfelelően az imaház nem épülhetett az utca vonalára, a kelet-nyugati tengelyű telek belső határán helyezkedett el a téglalap alakú, szintén kelet-nyugati tengelyű épület. A kutatásnak köszönhetően nemcsak a főtermeget, de a belső elrendezést is – a boltozástól a nyílásrendszeren, az Áron-fülkén át a bimaig – rekonstruálni lehetett. A zsinagóga északi oldalához előépítmény/folyosó csatlakozott, innen nyílt a bejárat. Mögötte, a nyugati oldalon a női imaház kapott helyet. Az északi folyosó északi oldala és az északi telekhatár között helyezkedett el a rituális fürdő, a mikve. Tőle keletre nyílt az ispotály. A déli oldalon a templomszolga háza állt. A telket magasabb kőkerítés vette körül. A 16. században az utcai kerítés és a zsinagóga keleti oldala közötti udvart újabb épületszárnnyal építették be, magát a főépületet földemmel osztották meg, a korábbi együttes az így kialakult lakóház része lett. A megjelent kötet tárgyalja a soproni zsidóság történetét 1526-os elűzéséig, majd az imaház lakóházként való hasznosítását, de jelentős részét a feltárás

közbeni megfigyelések a kutatási eredmények aprólékos leírása teszi ki. Olyan, mint egy kutatási napló. Ezt követi a formajegyek vizsgálata, analógiák keresése, a szintén a 14. század korai évtizedeiben épült (Worms, Prága, Regensburg) zsinagógákkal való összehasonlítás. Mindezek alapján a soproni Ó-zsinagóga európai kortársai között is kiemelkedő alkotás.

Dávid Ferenc a soproni Ó-zsinagóga felújítása révén az épülettípus szakértője lett. Az 1970-es évektől együttműködött az osztrák Institut für Geschichte der Juden in Österreich kutatóival,³⁰ és részt vett a kismartoni Zsidó Múzeum kiállításának létrehozásában. Amint erről már esett szó, az 1980-as évektől foglalkozott a magyar zsinagógakataszter összeállításával. Szakvéleménnyel támogatta az apostagi, makói, mádi, jánosházi, váci és a Budapest, Rumbach Sebestyén utcai – ez utóbbi Otto Wagner (1841–1918) egyetlen Magyarországon megvalósult épülete³¹ – zsinagógák helyreállítását. Az 1990-es években felkért szakértő volt a bécsi Judenplatz-on álló zsinagóga feltárásánál, valamint az 1959-ben már helyreállított Új utca 11. szám alatt lévő középkori zsinagóga ismételt helyreállításánál.

A REKONSTRUKCIÓ HATÁRAI

Az 1984-es év több szempontból is az értékelés, a visszatekintés éve volt. Dávid Ferenc ebben az évben költözött vissza Budapestre. Lezárult egy időszak, hogy egy még intenzívebb elkezdődhessen. A változás alkalmat teremtett az összegzésre, értékelésre. Ezzel párhuzamosan 1984-ben húsz éves lett a Velencei Karta.³² Az 1964-ben a második világháború sokkját követő rehabilitáció tanulságaként megfogalmazott, a műemléki helyreállítások módszerére vonatkozó ajánlást sokan alkalmazták, mások elutasították, vagy éppen kritizálták, de történetek kísérletek a pontosításra, kibővítésre, elemzésre is.³³ Dávid Ferenc 1984-ben elmondott vitaindítójában az 1960–1970-es évek helyreállításait és ezen keresztül a Karta alapvetéseit, annak magyarországi alkalmazását, értelmezését vizsgálta. Úgy vélte, hogy az említett időszak modern építészet az erőteljes formavilág és a hozzá kapcsolódó új anyagok révén önmagát tolta előtérbe a műemlékek rekonstrukciója során, kiegészítéseivel tulajdonképpen új alkotást hozott létre. A markáns megjelenéssel elvonta a figyelmet a történeti részletektől. Tulajdonképpen a Kartában megfogalmazott szakmai alázatot, a sokkal szerényebb kiegészítést, a történeti anyaghasználatot és az eredeti részek kihangsúlyozását kérte számon az elmúlt évtizedek rekonstrukcióin. Az 1980-as évek posztmodern építészetében szemléletváltást érzékelt, a műemléki helyreállításhoz való érzékenyebb viszonyulást. Dávid Ferenc szerint a modern építészet inkább újra alkotott, a posztmodern

³⁰ Összehasonlításként: (36) Die spätmittelalterliche Synagoge von Bruck an der Leitha – Bauhistorische Untersuchung und Rekonstruktion | Ralf Gröninger – Academia.edu

³¹ Felfedezett érték – Magyar Építőművészet // Hungarian Architecture (meonline.hu); és Ines Müller: *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga – Ottó Wagner fiatalkori főműve Budapesten*. Budapest, 1993.

³² 2d1be8f3a882b152d52fe689644a8ace.pdf (icomos.hu)

³³ Horler Miklós: A Velencei Carta húsz éve. *Építés-Építészettudomány*, 17. 1985. 99–109.

5. Budapest, Parisiana, majd Táncpalota épületében lévő Parisien Grill mennyezete, 1934 (Fortepan/Lugosi Szilvia)

rekonstruál. „A műemlékvédelemnek az a dolga, hogy minél kevésbé alakítsa át, s minél részletgazdagabban és hitelesebben őrizze meg azokat a kiválasztott épületeket, amelyeket az összességből, mint legjellemzőbbeket és legfontosabbakat kiemelünk és műemléknek nevezünk.”³⁴ Hogy mire is gondolt, talán az 1990-es évek két színházi rekonstrukciója mutatta meg. A két helyreállítást a Magyar Építészeti Múzeumban rendezett kiállítás kísérte, amelyekhez kiadvány is készült az ő közreműködésével.³⁵

Az első a Lajta Béla (1873–1920) tervezte, 1908-ban megépült Parisiana mulató volt Budapesten, az Opera szomszédságában, a Paulay Ede utcában. A szűk telket jó elrendezéssel kitöltő, megjelenésében egyszerű és újszerű, anyaghasználatában elegáns épület a korabeli szakmai körökben is feltűnést keltett. Az épület nem sokáig maradt meg eredeti állapotában. 1912-ben már belső módosítást végeztek többek között a nagyterem befogadóképességének növelésére. Megindult az épület esztétikai devalvációja. 1921-ben színházzá alakították a tízes években Táncpalotaként ismert szórakozóhelyet. Az átépítés tervezésével megbízott Vágó László (1875–1933) kétemeletnyi páholyt helyezett el, bővítette a színpadot és az előteret. Eltűnt a Lajta-féle visszafogott színvilág és díszítés, helyette a belső az ekkor ismét divat-

³⁴ Dávid 1996. i. m. 15.

³⁵ *A Parisiana újjáépítése. Tisztelegés Lajta Béla emlékének. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása.* Írta: Dávid Ferenc. Budapest, 1991.; további publikáció: Dávid Ferenc – Gajdó Tamás: *Színház a Szerecsen utcában.* Budapest, 2010.; *A soproni színház 1838–1909–1963–1992.* Az OMvH Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása. Írta: Dávid Ferenc. Budapest, 1993.

ba jövő ampire megjelenést, és ezzel harsogó vörös, kék textileket és aranyozást kapott. Vágó az addig sík, zárt utcai homlokzatot nagyméretű, üvegezett előtetővel mozgatta meg. A háború utáni átépítés (Cléve Ervin és Vági Oszkár) tovább erodálta az eredeti részleteket. Elpusztította a homlokzati burkolatot, a földszintet kannelúrázott féloszlopokkal tagolta, amelyek színes kerámiából készült frízt hordoztak. Eltűnt az előtető, helyette két szinten rossz arányú, panellakásra emlékeztető ablaksort nyitottak. Ekkor még megvolt a homlokzatot lezáró, vörösrézről készült kerub-sor. A kaotikus homlokzati megjelenést 1962-ben függönyfal váltotta fel, elbontva az eredetit és takarva mindent, ami jó volt és ami rossz. 1982-ben az üzemszűk modernizálását és a közönségforgalmi terek átalakítását tervezték. A műemléki védelmet nem élvező színház 1987 és 1990 között újították fel. Ekkor a tervezők, König Tamás és Wagner Péter, hosszas elemzés után – a körülményekhez mérten – a Lajta-féle homlokzat rekonstrukciója mellett döntött. Ha végig tekintünk az épület átalakításain, tulajdonképpen nem születhetett jobb döntés. Az egyes átalakítások csak rontottak a külső megjelenésen, azokhoz nem lehetett viszonyulni. Egy teljesen új homlokzat létrehozása szintén számtalan buktatót rejtett. A rekonstrukcióhoz rendelkezésre álltak Lajta Béla építés közben módosított tervei és a megvalósult homlokzatot megörökítő, jó minőségű fényképek. A fekete-fehér felvételeket korabeli leírások egészítették ki a színekre és anyagokra vonatkozóan. A kerubos pártázathoz, a színes üvegekből kirakott betűmezőkhöz a padlás szeme-tében talált töredékek jelentettek támpontot. Így is maradt jónéhány bizonytalan részlet, amely inkább művészi utánérzésnek nevezhető. Továbbá voltak olyan, a korábbi átalakításokhoz kapcsolódó, elbontásra nem került toldások, módosítások, amelyek miatt hiteles rekonstrukcióról nem beszélhetünk. Ezzel mind Dávid Ferenc, mind a tervezők tisztában voltak.³⁶ „Nekem az volt a véleményem, hogy a közelmúltban, az utolsó száz-százötven évben készült épületeknél a róluk szóló források gazdagsága, és a mai jó építőiparosok azonos jellegű ismeretanyaga lehetővé teszi, hogy valóban jó kópia készüljön.”³⁷ A belsőben a közönségforgalmi tereket a König és Wagner építéssz páros újjá formálta. Az önálló alkotásnak bátran nevezhető térrész sikeresen vezet át a rekonstruált Lajta Béla-féle homlokzat art deco világából a nézőtér Vágó László alkotta ampire miliójébe. Dávid Ferenc így értékelte a Parisiana megújulását: „Az élő és a régi művészet között a 20. század a maga avantgárd jellegének megfelelően éles határt vont, s annak felelt meg az építőművészet és a tudományos-hatósági műemlékvédelem közti szakadék is. A hagyomány és az új között ma kevésbé éles ez a határ, alkotóerő és ízlés kifejthető a fölsimert régi érték megtartásával is. A Parisiana – Új Színház fölújítása erre példa.”³⁸

Sopron második színháza 1840 és 1841 között épült meg Franz Lössl (1801–1885) bécsi építész tervei alapján.³⁹ Az épületet Zádor Anna és Rados Jenő is említik

³⁶ Dávid Ferenc: Megjegyzés a Parisiana-kritikához. *Műemlékvédelmi Szemle*, 9, 1999, 1. 111.

³⁷ Turbuly 2016. i. m. 86.

³⁸ Dávid-Gajdó 2010. i. m. 43.

³⁹ Csatka 1953. i. m. 259.

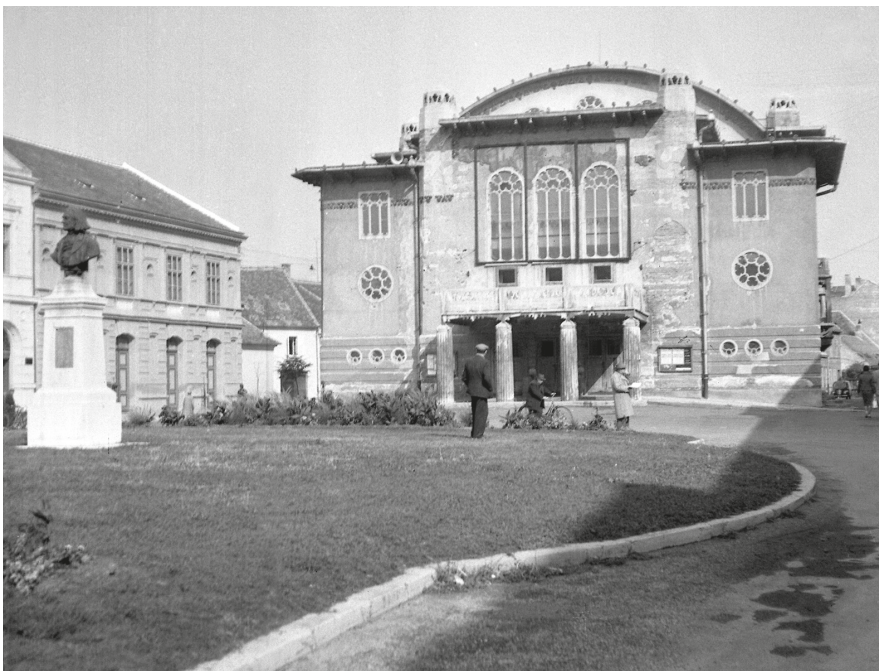

6. Sopron, a klasszicista színház, 1900 (Fortepan/Csigó Gergely)

a magyarországi klasszicizmus építészetét bemutató munkájukban.⁴⁰ A század végére szűkössé vált színházhoz Wälder József (1862–1913) városi főépítész 1894-ben készített bővítési tervet. A város 1909-ben a színházépítésben jártas Ferdinand Fellner és Hermann Helmer bécsi építészpárost kérte fel, akik csak 1910-re vállalták volna a tervezést. Ekkor fordultak a veszprémi színházépületével sikert arató Medgyaszay Istvánhoz (1877–1959). Medgyaszay követte a Wälder-féle bővítési javaslatot, elbontva a klasszicista főhomlokzatot, valamint a tűzveszélyes faszerkezetet betonnal és rabiccal váltotta fel. Medgyaszay az új szecessziós külső és belső megjelenésben az általa kedvelt gótika és az erdélyi népművészet eszköztárát használta fel.

Az 1960-as években aztán Medgyaszay épületét is átformálták id. Kotsis Iván (1889–1980) tervei alapján. Eltűnt a szecessziós formavilág. A Medgyaszay által megtoldott és átalakított főhomlokzat elé újabb toldalék került, Kotsis az elbontott részleteket radikálisan leegyszerűsítve alkotta újra. Elhagyta a főhomlokzat nagy ablakainak mérműveit és megsemmisült a homlokzati sgraffito. Lecsupaszította az oldalhomlokzatokat, ezzel együtt teljes vakolatcserét hajtott végre, ami megváltoztatta a külső textúrát. Megerősítette a vasbeton szerkezetet, egyben változtatott a szintek magasságán. A belső színezése és anyaghasználata is módosult, lecserélte a világítást. A rossz minőségű anyagokkal érzéketlenül végzett kivitelezés során az épület jellegtelenné vált. 1992-ben a színpadtechnika modernizálása a teljes megújításhoz vezetett. A König Tamás és Wágner Péter építészpáros –

⁴⁰ Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest, 1943. 172–173.

7. Sopron, a Medgyaszay-féle színház, 1965 (Fortepan/Karabélyos Péter)

Dávid Ferenc kutatását felhasználva – a Medgyaszay-féle megjelenés visszaállítása mellett döntött úgy, hogy nem bontotta el a Kotsis-féle szerkezeti változtatásokat, mivel az számos paraméter csökkenésével járt volna. A díszítő elemek, a külső megjelenés módosítása, a nézőtér részleteinek (csillár és textíliák) újraalkotása nem pontos másolat, hanem kortárs iparművészek reflexiója. Ami a külsőt illeti, szintén a Kotsis-féle főhomlokzatra került vissza Medgyaszay homlokzata.

Vajon az 1992-es felújítást nevezhetjük-e a Velencei Karta ajánlása szerinti rekonstrukciónak? Nyilván nem. Talán még a Dávid-i értelemben sem. Ez mit sem von le a helyreállítás értékéből. A színházat 2009-ben nyilvánították védetté, amelynek célja a klasszicista eredetű, 1909-ben Medgyaszay István által szecessziós stílusban átalakított Petőfi Színház építészeti értékeinek megőrzése volt. Ezekből az értékekből szinte semmi sem maradt, ami megvan, az Dávid Ferenc kutatómunkája és a König és Wagner-féle érzékeny átalakítás. Dávid Ferenc bonyolult és messzire vezető folyamatot indított el ezeknek a 20. századi épületeknek a helyreállításával.

Az 1806-ban épült Sándor-palota 1867-től 1944-ig a miniszterelnök székhelye volt. 1870-ben Ybl Miklós (1814–1891), 1928-ban Hikisch Rezső (1876–1934) modernizálta az épületet. A második világháború végén a palota súlyos károkat szenvedett. A bombázáskor elpusztult a főhomlokzat közepe és vele a mögötte húzódó reprezentatív terem sor. Átfogó felújítására és a megfelelő funkció meghatározására csak a rendszerváltást követően kerülhetett sor. *„A magyar műemlékvédelem történetében most jelentkezett először igény arra, hogy egy eredeti funkciójában helyreállított műemlék*

8. Sándor-palota, 1945 (Fortepan)

*középületet a mindennapi használatra szánt történeti berendezésével együtt újítsanak meg.*⁴¹ A második világháború utáni Európában a helyreállításnak ez a módja elfogadottá vált, Magyarország más utat követett, így a Sándor-palota újszerűen hatott.

A munka statikai problémák miatt bontással, majd újjáépítéssel kezdődött. Ez alkalmat adott az Ybl által bővített koraklasszicista épület rekonstrukciójára. Reprezentatív első emeleti teremsora a kiegyezéskori megjelenést kapta vissza. A problémát nem a sokat fényképezett közösségi terek jelentették, hanem a sosem reprodukált, tulajdonképpen nem túl izgalmas magánszféra, valamint a hivatali és kiszolgáló részek. Ezeket nemes anyagokból készült, a klasszicizmust érzékenyen megidéző, modern bútorzattal rendezték be. Dávid Ferenc mellett Batári Ferenc, Sinkó Katalin, Farbak Péter, Basics Beatrix vett részt az építéstörténet, a belső terek rekonstrukciójában. A helyreállítás terveit Potzner Ferenc készítette Magyar Éva és Pazár Béla közreműködésével. A munkálatok befejezése után könyv jelent meg a helyreállításról és a belső rekonstrukcióról.⁴² A bevezetőt Dávid Ferenc írta, aki a címet kérdésként fogalmazta meg, vajon helyreállítás, rekonstrukció vagy újjáépítés az, ami történt? Mindegyik egyszerre.

PALOTÁK, KASTÉLYOK

Dávid Ferenc a gödöllői kastély 1985 és 1996 között végzett kutatásával tért vissza az épületkutatáshoz. A tíz évig folyó munka során számtalan dokumentáció került ki

⁴¹ *A Sándor-palota írásban és képen.* Szerk. Sinkó Katalin. Budapest, 2003. 59.

⁴² Uo.

9. Gödöllő, Grassalkovich-kastély, díszudvari homlokzat, 1980 (Fortepan/Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs Központ)

a keze alól.⁴³ Az építéstörténet összeállítása nem volt egyszerű feladat, hiszen írott és képi anyag csak korlátozottan állt rendelkezésre, a Grassalkovich család iratanyaga az 1956-os levéltári tűz áldozata lett, az 1867 utáni időszakra vonatkozó dokumentumok 1945-ben a budai királyi palota égésekor pusztultak el. A hangsúly az épületkutatásra tevődött át. Az eredményeket az Egri Nyári Egyetem keretében előadásban, majd ennek nyomtatott formájában ismertette.⁴⁴ A munka során sikerült szétválasztani a kastély építési periódusait, elkülöníteni Grassalkovich I. Antal (1694–1771) folyamatos építkezéseinek szakaszait, meghatározni az egyes fázisokhoz köthető elrendezést, homlokzati megjelenést. Az 1741–1743 közötti első, U alakú, emeletes, a díszudvari oldalon árkádokkal nyitott épület sarkain tornyok emelkedtek. Mindez igazolta Mojzer Miklós (1931–2014) korábbi, a 18. század első felében épült barokk kastélyok tornyaira vonatkozó megfigyeléseit, illetve alátámasztotta épületikonológiai nézeteit.⁴⁵ Az 1746–1749-re keltezhető második építési korszakban a kastély istállóval és kápolnával – ami egyben a falu plébániatemploma is – ötszárnyúvá bővült. A fogadó udvar oldalán elfalazták a nyitott árkádokat és az épületet további tornyokkal tették hangsúlyossá. 1751-ben Grassalkovich I. Antal vendégül láthatta Mária Teréziát, majd 1752-ben megnősült, így az új igényekhez igazodva újabb épületbővítésbe kezdett.

⁴³ *Kő könyv* 2013. i. m. I.: 102.

⁴⁴ Dávid Ferenc: A gödöllői kastély feltárása. *A barokk kor műemlékei. Az Egri Nyári Egyetem Előadásai* 1990. augusztus 15–22. Budapest, 1991. 5–11.

⁴⁵ Mojzer Miklós: *Torony, kupola kolonnád*. Budapest, 1971. (Művészettörténeti füzetek, 1.)

Személyzeti szárnyat és orangerie-t épített, a korábbi istállószárnyban elegáns lakosztályokat rendezett be. Ezt követte az új lépcsőház és középrizalit kialakítása. A középrészt fedő kettős kupola az udvari építésznek, Jean-Nicolas Jadotnak (1710–1761) a budai királyi palotára vonatkozó elképzeléseit utánozta. Grassalkovich I. Antal építő tevékenysége az 1760-as években a kerti szárnyak emeletessé bővítésével fejeződött be. Az utolsó nagy átalakításra 1785 után, Grassalkovich II. Antal (1734–1794) alatt került sor, ekkor elbontották a tornyokat, kupolával fedett sarokrizalitokat emeltek helyettük, illetve létre hozták a barokk színházat. A tornyok e késői elbontása tulajdonképpen a budai királyi palota nyomán kialakult kastélytípus létét kérdőjelezi meg, hiszen az ebbe a csoportba sorolt, a művészettörténetírás szerint Gödöllőt utánzó épületek átalakulása korábban ment végbe, egy részletet, a középrizalitet kivéve. Dávid Ferenc tehát méltán teszi fel a kérdést tanulmányában, hogy vajon ebben az esetben ki utánzott kit? Valóban beszélhetünk-e Grassalkovich stílusról?

A kastély építéstörténetét a munkában társként résztvevő építész, Máté Zsolt foglalta össze könyv formájában,⁴⁶ valamint Varga Kálmán írt az együttesről és lakóiról monográfiát, jelentősen támaszkodva Dávid Ferenc eredményeire.⁴⁷ Hiányzik azonban a művészettörténész szemléletével összeállított, a feltárt jelenségeket aprólékosan leíró és felfejtő, analógiákat kereső, a korszak építészeti gyakorlatába helyezkedő elemzés, ahogyan maga Dávid Ferenc írta *„a műemléki feltárás nem csupán műemléki célokat követett, hanem művészettörténeti kérdésekre is választ kíván adni.”*⁴⁸

1997-től foglalkozott Eszterházával, talán az egyetlen európai viszonylatban is jegyzett kastélyunkkal. Vezetésével a magyar műemléki helyreállításban addig példátlan, hosszútávú fejlesztés előkészítésére lett volna alkalom. *„Meggyőződése volt, hogy az 1945-ben teljesen kifosztott kastély restaurálásában és újraillesztésében, a nagyszámú üres terem berendezésében, csak akkor lehet jó eredményeket elérni, ha a falkutatások mellett, a kastély és a kert kiépítéséről, reprezentatív és lakótereinek kialakításáról komoly tudományos kutatások folynak.”*⁴⁹ Ez érvényes minden műemlékre. Megalapozott, az épület értékeit és adottságait figyelembe vevő helyreállítás csak megfelelő előkészítő munka, az eredményeket szem előtt tartó programalkotás és tervezés alapján lehetséges.

Sajnos, a program megszakadt, és ez azoknak a felelőssége, akik a 2000-es évek elején az együttes kezelését átvették. Azóta sem született egységes helyreállítási koncepció, a programalkotás elmaradt. Az 1997-ben megkezdett, főként forrásfeldolgozás mégsem volt haszontalan, az eredményekből több, a további forráskutatást megalapozó és az épületkutatást előkészítő tanulmány született.

Az első publikációban a főépület közösségi tereiről készült ábrázolásokat gyűjtötte össze és elemezte a 19. században íródott inventáriumok segítségével.⁵⁰

⁴⁶ Máté 2016. i. m.

⁴⁷ Varga Kálmán: *A gödöllői kastély évszázadai*. Budapest, 2000.

⁴⁸ Dávid 1991. i. m. 8.

⁴⁹ Galavics 2020. i. m. 29.

⁵⁰ Dávid Ferenc: Eszterháza belső terei. *Ars Hungarica*, 28. 2000. 73–96.

10. Eszterháza, Esterházy-kastély, kerti homlokzat, 1959 (Fortepan/Kotnyek Antal)

Ábrázolás csak a reprezentatív helyiségekről maradt fenn, nem véletlenül. Eddig engedtek bepillantást a mindenkori birtokosok, nem csak Eszterházában, bárhol az országban. A lakosztályokat, a magánszférát csak bizonyos eseményekhez köthető összeírások őrizték meg a számunkra.

Dávid Ferenc közelítési módja újszerű volt. Az összeírások vizsgálata során született a felismerés, hogy az enteriőrök jellegét meghatározzák a falburkolatok, amiből a használatra, a funkcióra lehet következtetni. Míg az oldalszárnyak lakosztályaiban vászonra húzott papírtapéta volt a jellemző, addig a főszárny reprezentatív helyiségeiben a betétekkel dúsított faburkolat (boiserie) volt az általános. A betétmezők mérete, a bennük elhelyezett alkotások (festmény, gobelin, távol keleti lakktábla) összefüggtek a funkcióval. A boiserie színezése és a hozzájuk kapcsolódó bútortzat színe rendszert mutatott, kirajzolódott a lakószobák, szalonok, dísztermek belső rendje. Ehhez igazodtak a bécsi, meisseni, vagy éppen távol keleti porcelánok. A reprezentatív közösségi terekben a japán és kínai, főként fehér alapon színes darabok voltak jellemzőek. A bécsi és meisseni többfigurás csoportok a belső lakosztályokban nyertek elhelyezést. A tematika vizsgálata további adalékokkal szolgálhatna az enteriőrök kialakításához. Kevés festmény szerepelt az inventáriumokban, azok a képtárban kaptak helyet. A faburkolat miatt nehéz is lett volna az elhelyezésük. A szobákban, lakosztályokban főként a családtagok portréi függtek. Az élőké, nem az ősöké. Ettől vált az épület bensőségessé, ami a mulatókastély (Lustschloss) egyik jellemzője. Ezt a családias, barátságos érzést erősítette az együttesben számtalan helyen felbukkanó, a szórakozást, a művészetek és a vadászat élvezetét megszemélyesítő Apollo és Diána kettőse. Esterházy József (1688–1721) halálát követően a süttöri kastélyt a másodszülött fiú rezidenciájaként tartották számon, tehát nem mulatozásra, hanem igazgatásra szánták. Mégis a mulatókastély sajátosságai jellemezték

mindvégig. Hogyan egyeztethető össze a megjelenés a birtokigazgatás felelősségével? Van-e egyáltalán ellentmondás? Erre a disszonanciára a publikációkban nem találunk feloldást.

Dávid Ferenc második tanulmánya a történeti helyiségekönyv összeállítása, vagyis a főépület 197 helyiségének lokalizálása és funkciójának meghatározása volt.⁵¹ A táblázatos összerendezés tartalmazta továbbá a helyiségneveket korszakonként, az ablakok számát, a falburkolatokat, a beépített berendezést, a fűtés és világítás eszközeit. Mindez összefügg a használattal, az aktuális funkcióval. A kiindulást az 1784-ben az együttesről megjelent, *Beschreibung des hochfürstlichen Schlosses Esterháß* című könyvecskében található földszinti alaprajz jelentette, ezt egészítette ki a 19. század végi nagy felújításhoz kapcsolódó felmérési és megvalósulási állapotot rögzítő felvételezés. Továbbá bedolgozta a táblázatba az 1954-ben Ferenczy Károly és Nagy Elemér által készített felmérést, amely a háború utáni átalakításokhoz jelentett támpontot. Végül, felhasználta az 1994-es állapot dokumentációt, amely az 1957 és 1970 közötti nagy felújítás módosításait tükrözi. Az alaprajzi felvételeket az 1780-as években keletkezett leírások, valamint az 1832-ben, 1856-ban és 1870-ben összeállított inventáriumok teszik teljessé. Az összeírások sorát az 1936. évi hitbizományi leltár zárja, amely csak ingóságokat tartalmaz, de rögzíti a helyiségek funkcióit.

1790 után a kastély közép része használaton kívül került, őrizték 18. század végi megjelenését. A szárnyakban lévő lakosztályokban időnként megszálltak, ehhez javítások is társultak, de nagy felújításra nem került sor. A források révén az 1780-as évek végi állapot rekonstruálható volt, illetve karakteresen körvonalazódtak a 19. század végi, Schmidt Miksa-féle felújítás részletei. Dávid Ferenc táblázatba rendezte a helyiségek adatait, amelyet szabad szöveggel is összegzett. A helyiségekre lebontott építéstörténet, a változások követése az épület megértésének fontos eleme, a napjainkban használatos értékleltár meghatározó része. A megfigyelések, a történeti részletek rögzítése és az ezekből levonható következtetések a falkutatás alapja. Kiindulás ahhoz a falkutatáshoz, ami nem készült el abban a formában, ahogy Dávid Ferenc remélte és előkészítette. Az elkövetkezendő ötven évben nem is lesz rá lehetőség. Mócsényi Mihály (1919–2017) 1998-ban megjelent, Eszterházáról írt, forráskutatáson és a korábbi felújítások közben végzett megfigyelésein alapuló könyve az építéstörténet összefoglalására, a források alapján kibontakozó építési periódusok rögzítésére és művészettörténeti elemzésére ösztönözte Dávid Ferencet.⁵² Az így született tanulmány a főépületre koncentrálva négy építési periódust vázolt fel (1720–1738, 1762–1764, 1765–1768 és 1776–1778). Megállapításai a mai napig érvényesek, ugyanakkor számtalan kérdést vetett fel, amelyek megválaszolására a felújítás során csak korlátozottan volt lehetőség. Megint érződik a roncsolásos vizsgálat hiánya. Az építéstörténetet a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* vonatkozó szócikkében ismételt

⁵¹ Dávid Ferenc: A fertődi Esterházy-kastély történeti helyiségekönyve. Funkciók és falburkolatok. *Ars Hungarica*, 30. 2002. 237–320.

⁵² Dávid Ferenc: A fertődi Esterházy-kastély építéstörténete. Mócsényi Mihály könyve megjelenése után. *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. Vadas Ferenc. Budapest, 2004. 109–119.

összefoglalta,⁵³ valamint a település történetét bemutató tanulmánykötetben kitért az együttes további részére is.⁵⁴

A Fatsar Kristóffal jegyzett munka Esterházy „Fényes” Miklós itineráriumát tartalmazza.⁵⁵ A herceg által szignált birtokigazgatási iratok, valamint az udvarmesteri éves számadások révén a hercegi udvar mozgása követhetővé vált. 1766–1790 között Esterházy Miklós élete szinte ugyanabban a ritmusban telt, a telet Bécsben töltötte, majd a farsang végével átköltözött Eszterházára. A tanulmány alátámasztja Eszterháza központi szerepét, emellett számtalan további lehetőséget kínál például az ünnepségek, operaelőadások nyomon követéséhez, a Haydn-kutatáshoz.

További írása foglalkozik Nicolaus Jakoby (17??–1784)⁵⁶ és Johann Ferdinand Mödlhammer (1714–1778) tevékenységével,⁵⁷ valamint az eszterházi operaházzal és bábszínházzal.⁵⁸ Többek között az előbbi rekonstrukciójának kérdésével. Dávid Ferenc logikus és meggyőző érvelése megengedi a visszaépítést.⁵⁹ Vajon csak ezzel a rekonstrukcióval éleszthető fel az eszterházi együttes hosszú álmából? Talán ez is része lehetett volna a hosszútávú programalkotásnak, a vitának és az abból következő megoldásnak.

**11. Dávid Ferenc Fertődön
a kastélyparkban, 1960**

⁵³ Dávid Ferenc. A fertődi Esterházy-kastély. *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon középkor és kora újkor*. Főszerk. Kőszeghy Péter. III. Budapest, 2005. 87–93.

⁵⁴ Dávid Ferenc. Eszterháza települése, épületei és kertjei a 18. században. *Fertőd, Süttör-Eszterháza évszázadaiból. Tanulmányok*. Szerk. Bertha János. Győr, 2006. 220–229.

⁵⁵ Dávid Ferenc – Fatsar Kristóf: Esterházy „Fényes” Miklós herceg itineráriuma és az általa rendezett ünnepségek hercegi rangra emelkedésétől haláláig (1762–1790). *Levéltári Közlemények*, 75. 2004. 83–103.

⁵⁶ Dávid Ferenc: Nicolaus Jakoby (?): Eszterháza, Erweiterungsplan des Schlosses Eszterháza, 1774. In *Arte Venustas. Studies and Drawings in Honour of Teréz Gerszi*. Ed. Andrea Czére. Budapest, 2007. 215–218.

⁵⁷ Dávid Ferenc: Der Baumeister von Eszterháza – Johann Ferdinand Mödlhammer (1714–1778). *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September – 2. Oktober 2008*. Hrsg. Wolfgang Gürtler, Rudolf Kropf. Eisenstadt, 2009. 429–452.

⁵⁸ Dávid Ferenc – Carsten Jung – Malina János – Edward McCue: Haydn operaháza. A második eszterházi operaszínpad az új levéltári kutatások tükrében. *Buksz*, 22. 2010 330–341.; Dávid Ferenc: Adatok az eszterházi bábszínházról. *Kő kövön* 2013. i. m. II.: 107–117.

⁵⁹ Dávid Ferenc: Az eszterházi opera replikájának, utánezésének forrásai, s az utánezat pontosságának lehetőségei (2009, 2017). *Soproni Szemle*, 74. 2020. 126–130.

KALÁSZAT

Több, mint 20 évet foglalkozott cserépkályhákkal. A soproni kutatómunka során előkerült kályhacsempe töredékek révén fordult érdeklődése a műfaj felé. Apró részletekből, a környező házak boltozati feltöltéséből előkerült darabokból rekonstruálta a soproni Fabricius-ház 1628-as évszámot viselő zöld mázas cserépkályháját. A vonzalom a különböző korok formái és mesterei iránt élete végéig megmaradt. Jól ismerte a múzeumokban elfekvő, padlásokon felhalmozott töredékeket, kiegészítőket, a korai mintakönyveket, a 19. században kiadott katalógusokat. Ő azonosította a kiscelli Schmidt-hagyatékban a pozsonyi prímási palota díszteremsorának 1781-ben felállított klasszicista kályháiról készült rajzokat.⁶⁰ Javaslat alapján készültek el a gyulai Haruckern-, Wenckheim-, Almásy-kastély kályharekonstrukciói.⁶¹ Részes volt az edelényi kastély, a péceli Ráday-kastély, a sümegi püspöki palota kályharekonstrukciójának, illetve a meglévő darabok restaurálásának. Az 1990-es évek végén több megye cserépkályháinak felmérésén dolgozott.⁶² A felsorolt munkákban Szabényi Judit restaurátor volt a partnere. Nincs, aki tovább vinné ezt az örökséget.

ELKÖTELEZŐDÉSEK

Már az 1970-es években tagja volt a *Soproni Szemle* szerkesztőbizottságának, de elköltözésével a kapcsolat megszakadt. 1998-tól aztán újból intenzívebben vett részt a munkában, tanácsadóként és lektorként. 2015 és 2018 között újból a szerkesztőség tagja volt. „A rá jellemző nagylelkűséggel ajánlotta fel az asztalfiókban heverő, közlésre váró kutatási adatait, ha valamelyik szerkesztés alatt álló cikkhez kapcsolódtak, akkor is, ha a cikk szerzője számára ismeretlen fiatal kolléga volt.”⁶³

„Szakál Ernő – ahogy Dávid Ferenc fogalmazott – az európai műemlékvédelem nagy alakja, a középkori kőfaragók tervezési módszereinek föltárója, a magyar műemlékvédelem kőszobrász-kőfaragó műhelyének alapítója és első vezetője, a kőrestaurálás egyetemi szintű oktatásának kezdeményezője és első tanára, nagy gótikus és reneszánsz művek rekonstruktőre.”⁶⁴ A róla elnevezett alapítványt unokája, Korozsné Keszei-Maléter Mónika és tanítványa Faragó János kőfaragómester hozta létre 2011-ben. Ők gondozták Szakál Ernő hagyatékát, ami a műhely és a lakás felszámolását követően nem volt egyszerű. 2004-ben Faragó János és fia, Zsolt önálló céget hozott létre és

⁶⁰ Dávid Ferenc: A Schmidt cég cserépkályhái. *Egy középeurópai vállalkozó Budapesten. Schmidt Miksa bútorgyáros magyarországi tevékenysége és hagyatéka*. Kiállítási katalógus / Kiscelli Múzeum. Szerk. Horányi Éva, Kiss Éva. Budapest, 2001. 117–150.

⁶¹ Dávid Ferenc: A gyulai kastély cserépkályháiról. *Gyulai Almásy-kastély Látogatóközpont*. Szerk. Virág Zsolt. Gyula, 2015. 135–137.

⁶² *Kő kövön* 2013. i. m. I.: 110., 112.

⁶³ A Szerkesztőség: Búcsú Dávid Ferentől. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 4.

⁶⁴ Dávid Ferenc: Szakál Ernő születése századik évfordulójáról és a Szakál Ernő Alapítványról. *Soproni Szemle*, 68. 2014. 293–296.

12. Dávid Ferenc 2009-ben, mgt.

megépítette telephelyét Peresztegen. Az épület emeletét Szakál Ernő hagyatékának elhelyezésére szánták. 1999 és 2007 között az örökösök komoly erőfeszítéseket tettek a Szakál Ernő által írt, munkásságát összegző mű megjelentetésére.⁶⁵ A könyv kiadásának megkönnyítésére, a hagyaték megőrzésére alakult meg 2011-ben a Szakál Ernő Alapítvány. Az alapítvány kurátora Faragó Zsolt, titkára Osgyányi Vilmos kőszobrász, restaurátor-művész és az elnöki tisztelet Dávid Ferenc vállalta el. A könyv kiadásán túl megtörtént a hagyaték leltározása, összeállították Szakál Ernő bibliográfiáját, a mester halálának 100. évfordulóján kiállítás nyílt a soproni Lábasházban „Szakál Ernő életútja – Szakál Ernő életműve” címmel. A kurátor Dávid Ferenc és Nemes András voltak, a katalógus jelentős részben szintén Dávid Ferenc érdeme.⁶⁶ Az emlékév egy

⁶⁵ Szakál Ernő: *A kőfaragók műhelytitkai*. Budapest, 2007., a középkorral foglalkozó fejezetek németül is megjelentek a KÖH gondozásában: Szakál Ernő: *Werkstattgeheimnisse der Steinmetze im Mittelalter*. Budapest, 2008. A kötetekről ld.: Lővei Pál = *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 435–437.

⁶⁶ *Szakál Ernő életútja – Szakál Ernő életműve 1913–2013*. Kiállítás katalógus / Lábasház. A kiáll. koncepciója: Dávid Ferenc, Nemes András. Sopron, 2013. Szakál Ernő életútja kiállítás – megbeszélés Nemes Andrással 2013 március 17-én (archeologia.hu)

Visegrádon rendezett konferenciával ért véget. Nincs Szakál Ernő, nincs Dávid Ferenc, nincs kőfaragóműhely, nincs szakemberutánpótlás. Mi lesz az alapítvánnyal és mi lesz Szakál Ernő hagyatékával? És ebben az esetben nem csak a materiális anyagról van szó, hanem a szellemiről, a módszerről, amit megteremtett és alkalmazott.

Dávid Ferenc a Sopronban töltött évek alatt, az ott dolgozó, felkészült, a műemlékek iránt elkötelezett építészekkel, restaurátorokkal, szakiparral együtt gondolkodva, a budai vár háború utáni helyreállításán okulva, a helyhez adaptálva, az épületet, mint forrást vizsgálva alakította ki az épületkutatás módszerét, amelyet a műemlékes szakterület számára is megismerhetővé tett és tovább adott az újabb generációknak. Tudást, szemléletet közvetített. A soproni évek után főként a forráskutatás és a konzultáció, a műemléki helyreállításhoz kapcsolódó szakértői tevékenységgel volt jelen.

Az ezredfordulót követően a műemléki tevékenység, ezen belül a tudományos munka – habár mindenki hangsúlyozta és mai napig hangsúlyozza annak fontosságát – háttérbe szorult, majd a szakterület intézményeit is felszámolták, szétaprózva az egyébként logikusan felépített folyamatot. Lassan elveszett, elveszik az évtizedek alatt felhalmozott tudásanyag, tapasztalat, kapcsolati háló, összegyűjtött információ. Az oly fontos együttes munka és közös gondolkodás eltűnőben van. Mindezek életben tartására 2009-ben néhány művészettörténész, régész és építész, zömében Dávid Ferenc „tanítvány” egyesületet alapított. Ez a máig működő Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete (RÉKE). Dávid Ferenc széles körben ismert és elismert személye, szakmai tekintélye, közvetlen személyisége predesztinálta őt az egyesület elnöki tisztségére, amelyet haláláig betöltött.⁶⁷

Az auschwitzi múzeum 18. téglabarakkjának emeletén, alig érezhetően, folyamatosan szól egy szívhang.⁶⁸ Az ötlet Dávid Ferencé volt, aki egész pályafutása során az általa vizsgált épületeken keresztül a lét folytonosságát, változatosságát és szépségét kutatta.

DÁVID FERENC PÁLYAKÉPE

Dávid Ferenc (Budapest, 1940. augusztus 16. – Budapest, 2019. január 21.) művészettörténész. Édesapja: Dávid Gyula (1913–1977) zeneszerző. 1963-ban végzett az ELTE művészettörténet-magyar nyelv és irodalom szakon. Szakdolgozata: A Csegöldi mester. 1966–1967-ben Dercsényi Dezső Herder-díja jóvoltából két szemesztert a bécsi egyetemen töltött. 1963-tól 1983-ig az Országos Műemléki Felügyelőség soproni kirendeltségének művészettörténész munkatársa volt, ahol elsősorban a belváros műemléki helyreállításának tudományos előkészítésével foglalkozott. E munkák alapozták meg a komplex épületkutatás nevéhez köthető módszerének megújítását.⁶⁹ Budapestre költözése

⁶⁷ G. Lászy Judit: Dávid Ferenc és a Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 156–159.; A *falkutatás elmélete és gyakorlata a műemlékvédelemben*. Szerk. Haris Andrea, Bardoly István. Budapest, 2020.

⁶⁸ Búcsú Dávid Ferenctől 2020. i. m. 3.

⁶⁹ „A helyreállítandó lakóházak megismerése során Dávid Ferenc lépésről lépésre munkálta ki annak a műemléki-építészettörténeti kutatási folyamatnak (a munka összetett voltát nem tükröző, de elterjedt

után 1984–1986 között az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályának osztályvezető-helyetteseként folyó kutatási munkák szakmai felügyeletét látta el. 1986-tól nyugdíjazásáig az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetében dolgozott: előbb az I. Régi Magyar Osztály tudományos főmunkatársa, majd 1991–2000 között a Topográfiai Osztály vezetője volt. Részt vett *A magyarországi művészet története* kézikönyv munkálataiban. Tanácskozási jogú tagja volt az MTA Művészettörténeti Bizottságának. Felesége: Askercz Éva (1938–2022) művészettörténész; Geskó Judit (1954–) művészettörténész. Kitüntetések: 1974: Csatkai Endre-díj; 1996: Magyar Köztársasági Arany Érdemkereszt; 1998: Soros Alapítvány Fülep Lajos-díj; 1999: Ipolyi Arnold-érem; 2001: Opus Mirabile; 2004: Scheiber Sándor-díj;⁷⁰ 2009: Möller István-emlékérem; 2009: Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje (polgári tagozat); 2010: Pro Urbe Sopron: Sopron; 2011: Forster Gyula-díj; 2015: Magyar Érdemrend középkeresztje (polgári tagozat).⁷¹

DÁVID FERENC BIBLIOGRÁFIÁJA

Dávid Ferenc műveinek bibliográfiája. Összeáll. Bardoly István. *Műemlékvédelem*, 54, 2010, 4. 282–285.; Dávid Ferenc publikációi. *Kő könyv. Dávid Ferenc 73.* Szerk. Szentési Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013. I.: 54–68.; Kutatás – helyreállítás. Dávid Ferenc fontosabb munkái. Uo., 71–114.

DÁVID FERENC FONTOSABB ÍRÁSAI

Gótikus lakóházak Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 95–124.; A fal-kutatás szerepe a műemléki helyreállításokban. *A műemlékhelyreállítás gyakorlata. Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1977.* Budapest–Eger, 1978. 73–82.; *A soproni Ó-zsinagóga.* Budapest, 1978. (Magyar hitközségek monográfiái, 8.). [társ-szerző: Sedlmayr János]; Sopronbánfalva–kolostorhegyi lépcső. Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 55–92.; *A Parisiana újjáépítése. Tisztelgés Lajta Béla emlékének.* Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása. Írta: Dávid Ferenc. Budapest, 1991.;

---

nevéen „falkutatás”-nak) a módszertanát, amelybe éppen olyan tudatosan építette be a levéltári forrásoknak a helyszíni részletekkel való összevetését, mint az egymásra rétegződő vakolat- és festésrétegek elkülönítését, az építőanyagok vizsgálatát, a stílárís elemzéseket.” Lövei Pál: Dávid Ferenc (1940–2019). *Élet és Irodalom*, 2019. január 25. 12.

⁷⁰ Komoróczy Géza: Dávid Ferenc köszöntése a 2004. évi „Scheiber Sándor”-díj alkalmából. Microsoft Word - DávidF-Laudatio-04-03-03.doc (hebraisztika.hu)

⁷¹ Ferch Magda: Kastély a végtelenben. Dávid Ferenc a műemlékvédelemről, az építészeti kultúráról és Eszterházáról. *Magyar Nemzet*, 2001. március 31. 23.; Harangi Anna: „A műemlékes abban szakember, hogy mit kell tenni annak érdekében, hogy egy adott épületen belül a régre essék a hangsúly.” Interjú Dávid Ferenc művészettörténésszel. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 122–127.; Turbuly 2012 i. m. 156–168., Gréczi Emőke: A régi Soprontól a Parisienne-ig. Dávid Ferenc művészettörténész a műemlékvédelem fénykoráról és ahogyan azóta működik. *Múzeumcafé*, 9, 2015, 3. No 47. 114–121.

A gödöllői kastély feltárása. *A barokk kor műemlékei. Az Egri Nyári Egyetem Előadásai 1990. augusztus 15–22.* Budapest, 1991. 5–12.; A védelem tudományos előkészítése. *A Történeti városok védelme és kartája. Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1992.* Budapest–Eger, [1993]. 39–43.; *A soproni színház 1838–1909–1963–1992.* Az OMvH Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása. Írta: Dávid Ferenc. Budapest, 1993.; Sopron, Új u. 26. A ház története – építési korszakai – helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 4, 1994, 1. 36–64.; A pannonthalmi főegyház múlt századi helyreállításáról. *Mons Sacer 996–1996.* Szerk. Takács Imre. Pannonthalma, 1996. II.: 162–181.; A nagyszebeni Brukenthal palota belső díszítése. *Ars Hungarica*, 24. 1996. 177–187. [társszerző: Avram Alexandru], A műemlékhelyreállítások tervezésének kérdései. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 13–15.; A Gizella-kápolna Veszprémben. *Tanulmányok Csatkai Endre tiszteletére.* Szerk. Környei Attila, G. Szende Katalin. Sopron, 1996. 219–225.; Maulbertsch győri architektúrafestőjének terve és a székesegyház megújításának ikonográfiája. *Művészettörténeti Értesítő*, 48. 1999. 113–120.; Díszkertek Magyarországon a 18. század utolsó évtizedeiben (térkép és kommentár). *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem.* Szerk. Galavics Géza. Budapest, 2000. 206–220.; Eszterháza belső terei. *Ars Hungarica*, 28. 2000. 73–96.; Költői romok – régészeti romok. *Ars Hungarica*, 29, 2001, 1. 229–233.; Tivoli mozi. *A budapesti mozi 100 éve.* Szerk. Fehérvári Zoltán. Budapest, 2001. 53–77.; A fertődi Esterházy-kastély történeti helyiségkönyve. Funkciók és falburkolatok. *Ars Hungarica*, 30. 2002. 237–320.; Ház és enteriőr. Az Ernst Múzeumról és Falus Elekről. *Egy gyűjtő és gyűjteményei. Ernst Lajos és az Ernst Múzeum.* Szerk. Róka Enikő. Budapest, 2002. 93–108.; A fertődi Esterházy-kastély építéstörténete. Mócsényi Mihály könyve megjelenése után. *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére.* Szerk. Vadas Ferenc. Budapest, 2004. 109–119.; Esterházy „Fényes” Miklós herceg itineráriuma és az általa rendezett ünnepségek hercegi rangra emelkedésétől haláláig (1762–1790). *Levéltári Közlemények*, 75. 2004. 83–103. [társszerző: Farsar Kristóf]; *A soproni belváros házai és háztulajdonosai (1488–1939).* Sopron, 2008. [társszerzők: Goda Károly, Thirring Gusztáv]; Der Baumeister von Eszterháza – Johann Ferdinand Mödlhammer (1714–1778). *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert.* Hrsg. Wolfgang Gürtler, Rudolf Kropf. Eisenstadt, 2009. 429–453.; A múzeum, amilyennek az építészek álmodták. Gondolatok a Szépművészeti Múzeum bővítésének pályázatáról Reimholz Péter emlékére. *Múzeumcafé*, 3. No 13. 2009. 20–23.; Haydn operaháza. A második eszterházi operaszínpad az új levéltári kutatások tükrében. *Buksz*, 22. 2010. 330–341. [társszerzők: Carsten Jung, Malina János, Edward McCue]; A soproni neológ izraelita templom és iskola. *Soproni Szemle*, 67. 2013. 138–151. [társszerző: Tárkányi Sándor]; Az eszterházi opera replikájának, utánzatának forrásai, s az utánzat pontosságának lehetőségei (2009, 2017). *Soproni Szemle*, 74. 2020. 126–129.; A soproni Kolostor u. 11 – Új u. 14. sz. ház tulajdonosai 1379-től a 20. századig. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 45–65.; A Zichy-Mesko palota falkutatása 2014, 2017. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 66–89. [társszerző: Nemes András];

A soproni Szent Mihály-templom tornyának helyreállításához (1980) *Soproni Szemle*, 75. 2021. 216–226.

DÁVID FERENCRŐL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Lővei Pál: Dávid Ferenc hetvenéves. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 280–281.; Kerny Terézia: Dávid Ferenc. *Ars Hungarica*, 37. 2011. 97–98.; Lővei Pál: Kő kövön. Dávid Ferenc köszöntése műemlékes kollégák nevében. *Régi-új Magyar Építőművészet*, 2013, 10. 29–30.; Dávid Ferencről, egymás közt. Komjáthy Attila és Paulinyi Gergely beszélgetése a MÉRTÉK Stúdióban 2010 nyarán. *Kő kövön. Dávid Ferenc 73.* Szerk. Szentesi Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Budapest, 2013. I.: 122–124.; Lővei Pál: Ferenc Dávid (1940–2019). *Acta Historiae Artium*, 60. 2019. 5–24.; Marosi Ernő: Dávid Ferenc 1940–2019. *Ars Hungarica*, 45. (2019) 143–147.; Lővei Pál: Dávid Ferenc (1940–2019). *Átalakulások. A liturgikus terek és a műemléki érték.* Szerk. Haris Andrea, Bardoly István. Budapest, 2019. 7–9.; Lővei Pál: Dávid Ferenc (1940–2019). *Élet és Irodalom*, 2019. január 25. 12.; Arnóth Ádám: Elhunyt Dávid Ferenc művészettörténész (1940–2019). *ICOMOS Híradó*, 27, 2019, 1. 18.; Kőnig Tamás: Búcsú Dávid Ferencről (1940–2019). *Régi-Új Magyar Építőművészet*, 19, 2019, 1. 88.; Galavics Géza: Régi épületek vonzásában – Dávid Ferenc pályaképe. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 5–44.; Kőnig Tamás: Dávid Ferenc, a meghatározó művészettörténész, a tervezőtárs, a pótolhatatlan ember. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 150–155.; G. Lászy Judit: Dávid Ferenc és a Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 156–160. Malina János: Eszterháza mindennapjai: felfedezőutak Dávid Ferenc nyomában. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 126–129.; Varga Imréné: Dávid Ferenc kutatásai a Soproni Levéltárban 1964-től 1984-ig. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 105–106.; Várszegi Asztrik: Dávid Ferenc és Pannonhalma. *Soproni Szemle*, 74. 2020. 107–114.; Veöreös András: Dávid Ferenc szerepe a Szent Mihály-templom felújításában. *Soproni Szemle*, 75. 2021. 216–226.

Alföldy Gábor

HAJÓS GÉZA (1942–2019)

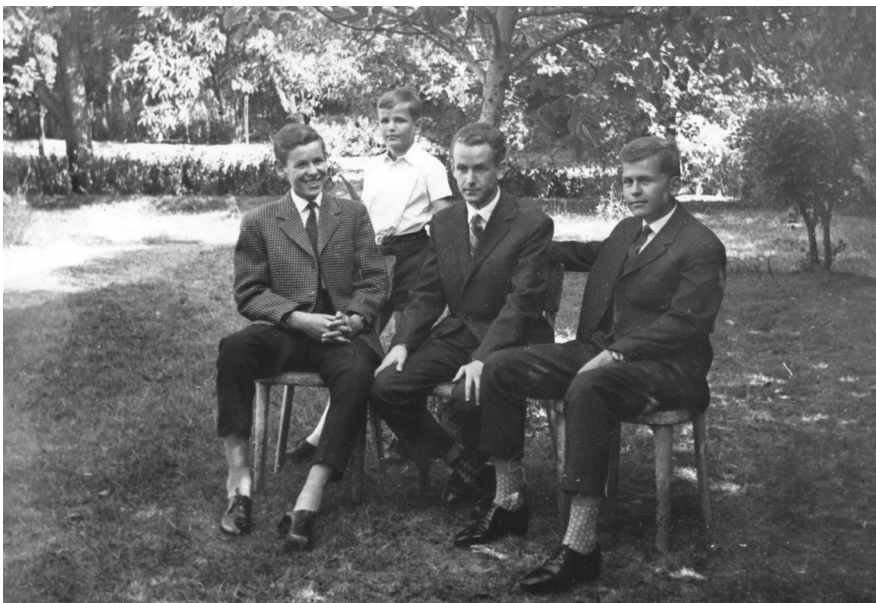
ZÁDOR ANNA SZELLEMÉBEN AUSZTRIÁBAN: A KÖZÉPKORI PLASZTIKÁKTÓL
A TÖRTÉNETI KERTEKIG

A CSALÁDI HÁTTÉR ÉS AZ INDULÁS

2022-ben lett volna 80 éves (ifj.) Hajós Géza művészettörténész; Budapesten született 1942. szeptember 14-én.¹ Apai felmenőit eredetileg Hamburgnak hívták, dédapja, Hamburg Mór jómódú haszonbérelő volt a Borsod megyei Forrón. Gyermekével együtt 1881-ben keresztelkedett ki, s ekkor magyarosította nevét. A gazdaság hasznából taníttatta gyermekeit, így a nagypapa, dr. Hajós Géza jogot végezhetett, s előbb ügyész, majd táblabíró lett, végül ügyvédként kellett praktizálnia (a vészkorszakot a budai ferences kórházban bújtatva élte túl). Clark Nellyt, Clark Ádám unokáját vette feleségül. Erről így írt a művészettörténész unoka: „Clark Ádámra családunk mindig nagyon büszke volt. Biedermeier portréja oltárképként függött lakásunkban a Lánchidat és az Alagutat ábrázoló régi rézkarccal együtt. Apám elevenen tartotta a Clark- emlékeket. Nagybátyámnál is volt a falon két nagy, ovális arckép Clark Ádámról és feleségéről, Áldassy Máriáról; a hídepítő ős látszövet, néhány személyes tárgyát sokáig őrizte családunk. Nagyanyám, Clark Nelly mesélte mindig, hogy ők gyerekkorukban Kisterenyén, Clark Simon patikus nagybátyjuk házában még angolul beszéltek. Az, hogy Clark Ádám skót származású volt, persze még egzotikus színekkel is gazdagította gyerekkori álmodozásaimat.”²

¹ Az életrajz megírása az NKFI OTKA FK 139241 számú pályázata keretében valósult meg. Ehelyütt mondok köszönetet mindazoknak, akiktől Hajós Géza életrajzána megírásához segítséget kaptam; elsősorban Beatrix Hajósnak, Eva Bergernek, Hajós Ádámnak, Galavics Géának, Karl Schütznek és Zsilinszky Lászlónak. Az életrajz legfőbb forrásai: az általam Hajós Gézával 2004 augusztusában készített interjú (BTK Művészettörténeti Intézet Adattára; továbbiakban: Alföldy 2004.). Egy 2004 júliusában keltezett, öt gépelt oldal terjedelmű önéletrajzát ő maga adta át papíron, ennek címe: *Autobiographie von Univ. Doz. Dr. Géza Hajós*. Ezt követően, fia ösztönzésére, „családi használatra”, elsősorban unokái számára elkezdte megírni személyes hangú, részletes önéletrajzát (*Erinnerungen aus meinen Leben*), amelyből jelenlegi ismereteink szerint két fejezet készült el. A gyermekkoráról szóló fejezetet 2012–2013 telén írta: Géza Hajós: *Erinnerungen aus meiner Kindheit in Ungarn 1942–1956*. Gépirat. 2013. 4 oldal. Az ezt követő fél évszázadról tervezett második résznek (*Géza Hajós, 50 Jahre in Österreich [Geschichte eines Migranten 1965–2015]*) úgy tűnik, csak első része készült el: *Einladung nach Österreich – und die ersten 21 Jahre mit kleinen Erfolgen und grossen Schwierigkeiten (1965–1986)*. Gépirat. Digitális formában Hajós Géza unokatestvére, dr. Zsilinszky László bocsátotta rendelkezésemre. Ezeket az életrajzokat, illetve az interjú magnófelvételét elhelyeztem a BTK Művészettörténeti Intézet Adattárában. A fiatalkorára vonatkozó adatok forrása egyrészt öccse, dr. Hajós Ádám személyes közlése (2022) és a fenti interjú (Alföldy 2004. i. m.), rövid önéletrajz (Hajós 2004. i. m.) és önéletrajz-fejezet (Hajós 2013. i. m.).

² Hajós Géza: A könyv születéséről – személyes hangon. *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. Szerk. Gáll

1. Hajós Géza (középen ül) öccseivel a Kelemen László utcai kertben, 1960 körül

Még emlékezett a dúsgazdag, lornyont viselő Áldássy-nagybácsira, Józsefre is, aki azonban amikor 1945-ben megtudta, hogy mesés vagyonát államosították, öngyilkos lett. Hajós Géza apja (szintén Géza) banktisztviselő, anyja zalaegerszegi, részben kismemesi származású Zsilinszky Mária volt, akinek kitüntetéses érettségije után apja nem engedte, hogy gyógyszerészetet tanulhasson. Zsilinszky-ágon lengyel, cseh és osztrák ősök sorakoznak a családfán, köztük az egyik anyai ükapa Wenzel Prohaska cseh kertész volt, akinek hazánkba költözött leszármazottai Pacséryra magyarosítottak. „Eine sehr bunte Abstammung (mit wenig ungarischem Blut)” – írta Hajós Géza önéletrajzában.³ A házaspárnak négy fia született, közülük Géza (Ferenc) volt a legidősebb. 1945-ig a Budapest II. kerületi Fazekas utca 20. sz. házban laktak. Az ostromot a Zsilinszky-nagyszülők házában (I. kerület, Fő utca 71.) pincéjében vészelték át. Nem sokkal a háború után a pasaréti Hadapród (ma Kelemen László) utca 7. sz. kertés ház egyik emeleti lakásába költöztek, ahol Hajós Géza több mint két évtizeden át lakott. Mint legidősebb fiúnak, 12-13 éves korától saját szoba (az egykori cselédszoba) jutott. A Pénzügyi Központban, majd a Magyar Nemzeti Bank osztályvezetőjeként dolgozó apa munkáját és mindennapi életét is a pontosság jellemezte, s ezt fiaiba is belenevelte. A fiúk az ötvenes években is vallásos nevelést kaptak, a pasaréti plébánia közösségébe tartoztak, ministráltak is. Géza 14 éves koráig pap akart lenni. A szülők a megváltozott társadalmi körülmények ellenére mindent megtettek a fiúk boldogulásáért; ideális nevelésre törekedtek, amelybe a tehetség kibontakoztatása és a sport

Imre, Holló Szilvia Andrea. Budapest, 1999. 8.

³ Hajós Géza önéletrajzában (Hajós 2013. i. m.).

2. A Hajós-fivérek, jobbfelől Géza

is beletartozott (Géza ez utóbbit nem kultiválta). Apai nagybátyjuk – Géza keresztapja – Hajós György (1912–1972) is papnak készült, de négy év teológia után végül zseniális, világhírű matematikus, akadémikus, matematikus-nemzedékek mentora lett. Öccse, Géza családjával szoros kapcsolatot ápolt, s őket is rendszeresen segítette; Géza mintaképként tekintett rá. Géza eleinte részt vett a kertben folyó indiánosdiban vagy az akkor még jóformán autóforgalom nélküli Kelemen László utcán való futballozásban, de később mindig a szobájában olvasott. Osztálytársaitól a „tudós” becenevet kapta, mivel az iskolában is kitűnt műveltségével. Különösen a történelem és az irodalom érdekelte, de kiválóan rajzolt is. A pasaréti Fenyves utcai általános iskolába járt. Mivel szeptemberben született, évvesztes lett volna, de próbavizsgával már a hatodik évének betöltése előtt megengedték, hogy elkezdje tanulmányait. Később a Rákóczi Gimnáziumban tanult tovább, kitűnő eredménnyel. Az osztályból egyedül ő nem volt KISZ-tag. Tudományos érdeklődését a gimnáziumi évek vége felé Rozványiné Tombor Ilona, az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtárosa és Csapodi Csaba, az MTA Kézirattárának vezetője támogatták, és nyitották tovább a műemlékvédelem irányában, illetve ők vezették be a kutatás módszertanába is. Élete végéig hálás maradt nekik.⁴

„Már az érettségi előtt is érdekelt a történelem és a régészet” – írta visszaemlékezésében. „A nyári szünetben a sportolás helyett a Műemlékvédelmi Hivatal könyvtárában olvastam könyveket (Rozványi Ilona könyvtáros segítségével) és a budapesti

⁴ Hajós 2004. i. m. 1.

3. Családi ünnepség 1962 körül. (Ifj.) Hajós Géza (középen) fivéreivel és édesapjukkal

Tudományos Akadémia Kézirattárában Csapodi Csaba igazgató segítségével 14–15. századi illuminált kódexeket tanulmányozhattam, beleértve a Corvinákat, amelyeket akkor még a kezembe foghattam!”⁵ Amikor 1960-ban a középiskolások számára egy országos történelmi versenyt írtak ki Magyarország felszabadítása 15. évfordulója alkalmából, az ő segítségükkel írta meg „A magyar műemlékvédelem 15 éve” című tanulmányát, amellyel történelemből második helyezést ért el az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen, így automatikusan felvételt nyert az ELTE Történelem és Művészettörténet Szakára.

Egyetemi tanulmányai során Zádor Anna volt rá a legnagyobb hatással, tőle kapott életre szóló szakmai és emberi segítséget. Egyetemi tanulmányait is eminens módon végezte, egyedül marxizmusból volt négyese. Zádor Anna volt szakdolgozatának is a konzulense, amelyet a pécsi székesegyház középkori építéstörténetéről írta. Bírálói: Dercsényi Dezső és Entz Géza is pozitívan értékelték.⁶ Minthogy Hajós jól beszélt nyelveket, egyetemi éve alatt, 1961 és 1964 között nyaranként külföldi társasu-

⁵ Hajós 2015. i. m. 1.

⁶ Hajós Géza: *Adatok a pécsi román kori székesegyház építéstörténetéhez*. Szakdolgozat, ELTE Művészettörténeti Intézet Könyvtára, 189. sz. Már ausztriai tartózkodása idején jelent meg: Hajós Géza: A pécsi román kori székesegyház „népoltára” – története, ikonográfiája, jelentősége. *Művészettörténeti Értesítő*, 15. 1966. 185–193.; valamint Géza Hajós: Die Erneuerung und der Neubau der mittelalterlichen Kathedrale von Pécs (Fünfkirchen) im 18. und 19. Jahrhundert (aus der Geschichte der Denkmalpflege). *ÖZKD*, 21. 1967. 179–185.

takat szervezett és vezetett (Németországba, Ausztriába és Törökországba), valamint külföldi csoportokat vezetett tolmácsként a Balaton körül.⁷

Végzés után egy Szabolcs megyei általános iskolában ajánlottak fel neki történelemtanári állást, de azt nem fogadta el. Helyette apja és nagybátyja segítségével az Országos Levéltárban kapott állást havi négyszáz forintos (jelképes) fizetéssel.

PÁLYAKEZDÉS MEGHÍVÁSRA: MŰEMLÉKEK VASKALAPON INNEN, VASFÜGGÖNYÖN TÚL

Walter Frodl, a Max Dvořák által az Osztrák Szövetségi Műemléki Hivatal mellett 1907-ben létrehozott Művészettörténeti Intézet (*Institut für österreichische Kunstforschung*) igazgatója, a bécsi Műegyetem Művészettörténeti és Műemléki Tanszékének professzora 1964 októberében részt vett az MTA építészettörténeti és műemlékvédelmi konferenciáján.⁸ Ekkor említette a magyar kollégáknak, hogy az egykori Monarchia utódállamaival jó viszony megteremtésére törekedve fiatal szakembereket keres az Intézetben végzendő műemléki topográfiai munkához, kétéves munkalehetőséggel. Dercsényi Dezső Sallay Mariannát ajánlotta, aki azonban már állásban volt akkor az OMF-nél, így nem mehetett. Zádor Anna az akkor frissen végzett, németül kiválóan beszélő Hajóst ajánlotta, akinek nem volt szakmai állása. A meghívás – Hajós számára váratlanul – 1965 júniusában érkezett meg, postán. Az időközben a *Bundesdenkmalamt* elnökévé kinevezett Frodl intézkedésére az osztrák Oktatásügyi Minisztérium kétéves ösztöndíjáról értesítette. Hajós azonban először nem nagyon örült a lehetőségnek, mert úgy tűnt, hogy a meghívást inkább kezelték az enyhülő Kádár-rendszer felé tett kultúrpolitikai gesztusként, mintsem az ottani hivatal számára gyümölcsöző szakmai megbízásként,⁹ de elfogadta a lehetőséget, ami egyúttal egy hazai pályakezdő művészettörténész számára álomnak tűnő 2600 schillinges fizetéssel járt. A hivatalos munka-meghívás ellenére az akadémikus nagybácsi segítségére volt szükség ahhoz, hogy Hajós megkaphassa a kiutazáshoz és a kint tartózkodáshoz szükséges engedélyt.

1965 nyarán előbb egy ösztöndíjjal Poitiers-ba mehetett néhány hétre a *Centre d'études supérieures de la civilisation médiévale*-ba, ahol középkori templomokat tanulmányozhatott hasonló érdeklődésű, más országokból jött diákokkal közösen, René Crozet vezetésével. Ősszel költözött ki Bécsbe, és november 3-án kezdte el ott a munkát, hivatalos alkalmazottként. Hajós így emlékezett vissza az első munkahelyi élményére: „1965. november 3-tól a Szövetségi Műemlékvédelmi Hivatalban – teljesen magamra hagyva – nem egy fiatalos közösséget, hanem egy idősebb emberekből álló, meglehetősen furcsa csoportot találtam. Az 1908-ban született Frodl három funkciót töltött be: nemcsak a Hivatal elnöke, hanem az Osztrák Művészettudományi Intézet veze-

⁷ Hajós 2015. i. m.

⁸ A bécsi professzor ekkor elhangzott hozzászólása meg is jelent magyar fordításban: Walter Frodl: Hozzászólás az épületek helyreállításának elméletéhez. *Műemlékvédelem*, 9. 1965. 85–87.

⁹ Alföldy 2004. i. m. 249. Frodl „nyitására” hazánk felé: Dercsényi Dezső: Walter Frodl 75 éves. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 463–465.

tője is volt, és végül a Bécsi Műszaki Egyetem rendes professzora is. Az intézet mindennapi munkája során valójában alig lehetett látni őt.”¹⁰ Alig egy hónappal bécsi munkája megkezdése után, 1965. december 5-én hazautazott Budapestre, hogy elvegye diákkori szerelmét, akivel Strebersdorfban, egy többségében ázsiai diákok által bérelt lakás egyik kis szobájában húzták meg magukat. A két év letelte után elváltak; Géza az Intézetnél maradt. Már bécsi tartózkodásának első éveiben rendszeresen adott hírt magyar publikációkról, recenzeált magyar kiadványokat osztrák művészeti és műemlékvédelmi folyóiratokban (például Gerevich László, Gerő László, Radocsay Dénes, Csapodi Csaba és Klára, Zádor Anna, Szabó Júlia köteteit, a *Magyar művészet 1890–1919* kézikönyvet). E tekintetben fontos missziót teljesített, hiszen magyar nyelvű művekről adott információkat az elszigeteltség időszakában a német nyelvű olvasóknak. Diplomadolgozatának kivonata magyarul (ittthon) és németül (Ausztriában) is megjelent.

Bár Hajóst akkoriban még elsősorban a középkor emlékei foglalkoztatták, Frodl professzor mégis Bécs III. kerülete barokk templomainak történeti feldolgozását osztotta rá. „A meghívásban Frodl számára a gesztus volt a fontos, nem pedig az, hogy az illetőt mi érdekli, mit és hogyan fog csinálni.”¹¹ Mégis nagy élményt jelentett Hajós számára a levéltári kutatás, elsősorban a szalézianusok levéltárában. A rend kolostoráról szóló tanulmánya volt az első, saját bécsi kutatásain alapuló publikációja 1968-ban.¹² A topográfiai inventarizációs és levéltári kutatómunka döntő hatást gyakorolt rá: ekkor alakult ki különös érdeklődése a korszak, különösen a 18. század második fele iránt, amely a későbbiekben is megmaradt. A III. kerület templomairól szóló kötet végül 1974-ben jelent meg, s ez lett Hajós első önálló könyve.¹³

Hajós szándéka az volt, hogy addig marad Bécsben, ameddig annyi pénz össze nem tud gyűjteni, amennyiből Budapesten lakást tud vásárolni.¹⁴ 1968 augusztusára hosszabb szabadságot kért, hogy Bejrútban az ottani Sacré Cœur rend apácájaként élő nagynénjét meglátogathassa. Ez az út – amely Hajósnek élete egyik legemlékezetesebb élményét jelentette – Frodlnak utólag meglehetősen kellemetlenséget okozott, mert mint kiderült, a megengedhetőnél hosszabb távollétet engedélyezett.¹⁵ Ausztriai tartózkodási engedélyét 1969-től évente meg kellett hosszabbítania. E különös időszakra így emlékezett: „A középkor volt továbbra is a kedvenc érdeklődési területem. Frodl professzor nem látta bennem az ÖKT¹⁶ iránt elvárt energikus tüzet, és az általam publikált tanulmányok nem sokat számítottak nála, bár a művészeti topográfiai munka

¹⁰ Hajós 2015. i. m. 2.

¹¹ Interjú 2004.

¹² Géza Hajós: Beiträge zur Baugeschichte des Salesianerinnenklosters in Wien. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 21/1. 1968, 216–231.

¹³ Géza Hajós: *Die Kunstdenkmäler Wiens – Die Kirchen des III. Bezirks. Österreichische Kunsttopographie* 41, Wien 1974. Ugyanabban az éven jelent meg egy másik topográfiai munkája is: Géza Hajós: *Dehio Handbuch: Kärnten*. Wien, 1974.

¹⁴ Hajós Ádám közlése.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Österreichische Kunsttopographie

4. Hajós Géza Trixivel és gyermekeikkel: Evával és Simonnal az 1980-as évek elején

tapasztalataiból fakadtak. Így 1969 elején hivatalosan alá kellett írnom a felmondáso-mat a *Bundesdenkmalamt*nál (Frodl professzor nem beszélt velem erről), és ezután hat évig csak tiszteletbeli alkalmazott lettem, unalmas évi adóbevallással. Fogalmam sem volt, hogy ez mit jelent. Hála Istennek, Reichart asszony, a személyzeti referens javasolta, hogy a nyugdíjjárulékot havonta fizessem (viszonylag olcsón) ez alatt a hat év alatt! 1970-ben Frodl meglepő módon lemondott a BDA elnöki tisztségéről, és csak a Bécsi Műszaki Egyetem professzori tisztségét töltötte be.”

Ezek az évek sem teltek azonban tétlenül: „1969-ben úgy döntöttem, hogy Bécs-ben írok egy disszertációt, hogy megerősítsem az immár bizonytalan ausztriai létemet. Dr. Frodl ezt nagyon jónak találta, és elküldött Demus professzorhoz. Akkoriban még nem ismertem nagyon jól Pächt professzort, bár Zádor Anna még Budapesten adott hozzá ajánlólevelet. [...] Azt sem tudtam, hogy Frodl professzor és Demus professzor közeli barátok. [...] Demus tehát bizonyára tisztában volt azzal, hogy mekkora csalódást okoztam a BDA-nak. Ezért Demus 1969-ben azt mondta nekem: »Hajós úr, attól tartok, hogy előbb a középfokú vizsgát kell letennie.« Először nem értettem, hogy ez milyen hihetetlen megaláztatás számomra és a budapesti egyetem számára is [...]. De később jó képet vágtam hozzá, mert tudtam, hogy tiszteletbeli alkalmazottként bármikor indoklás nélkül elbocsáthatnak. Demus ekkor fogadta el – az igen nehéz köztes vizsgát feltéve – a disszertációm témáját: »A pécsi székesegyház román kori szobrászatának stilisztikai vonatkozásai«. Tartalmilag soha nem segített nekem. Pächt mint második témavezető egészen más volt: szabadidőmben gyakran jártam az Intézetben, és egy este Pächt felajánlotta, hogy átnézhetem az íróasztalán lévő

gazdag fotógyűjteményét, amely Európa-szerte készült román ornamentikájú fotókat tartalmazott. Később gyakran átkoztam magam, hogy nem Pächthez mentem, hanem Demushoz! A disszertációmmal párhuzamosan folytatódott az ÖKT számára végzett munka. Bécs III. kerületi templomai után a következő cél a III., IV. és V. kerület világi épületeiről szóló kötet volt. Annak ellenére, hogy állásomban mintegy »lefokoztak«, a Frodl-ház továbbra is kvázi családtagként tekintett rám. Részt vehettem az intézeti kirándulásokon, Frodl professzor december 16-i születésnapján, a húsvéti ünnepeken Eichgrabenben stb. stb. Úgy éreztem, hogy Frodl professzor felesége az igazi őrangyalom.¹⁷ Eva Frodl-Kraft (Viktor Kraft filozófus lánya, művészettörténész, Frodl távozása után a Művészetkutatási Intézet vezetője) tanította meg németül „szépen, világosan és logikusan fogalmazni”.¹⁸ Frodlék megtisztelő és barátságos meghívásai során azonban szakmai beszélgetésekre – amilyenek Zádor Annával természetesen voltak – sosem került sor.¹⁹

Csaknem tíz év ausztriai tartózkodás, évről-évre való hosszabbítgatás után felszólították, hogy jöjjön haza, és a Belügyminisztériummal egyeztessen külföldi tartózkodásáról. Közben 1973-ban másodszor is megnősült: a Beneš-dekrétumok miatt Ausztriába került szudétánémet szülőktől származó Beatrix Pangerl (Beatrix Hajós, 1945–) művészettörténészt vette el, aki életre szóló társa lett a barokk művészet és a kerttörténet kutatásában is. Házasságára tekintettel Hajós megkapta az osztrák állampolgárságot, s ekként 1975 januárjától immár köztisztviselőként dolgozhatott tovább. Klagenfurtban, Trixi családjánál született 1974-ben Eva lányuk, majd 1976-ban Simon fiuk is, aki nevét Clark Ádám fia után (vagyis a hídepítő ükapa által fia keresztapjának felkért báró Sina Simon után) kapta. 1975-ben költöztek Bécs III. kerületébe, az egykori Esterházy-kert maradványára (és a benne épült II. világháborús Flackturmra) néző dannebergplatzi szecessziós bérház 2. emeleti lakásába, amely Hajós élete végéig otthonuk lett.²⁰ Apja 1975-ben itt látogathatta meg először – és utoljára: akkor, ott halt meg szívinfarktusban.²¹ Hajós Gézát honvágy gyötörte, mivel másfél évtizeden át nem utazhatott haza. Gyakran elutazott egy, a magyar határhoz közeli hegyre, ahonnan átnézhetett szülőhazájára. Csak azt követően jöhetett Magyarországra látogatóba, hogy az akkori magyar előírásoknak megfelelően lemondott a magyar állampolgárságáról. 1979. szeptember 17-én bocsátották el a Magyar Népköztársaság kötelékéből.²²

Hajós második, Schönbrunnról szóló, önállóan írt könyve 1978-ban látott napvilágot a bécsi-hamburgi Zsolnay Kiadónál; ezt 1979-ben követte a bécsi Theresianum (az egykori Favorita-kastély) épületéről szóló, Erich Schlöss-szel közösen írt kötet.²³

¹⁷ Ennek elkészítése során Erika Doberer és Herbert Bacher is személyes segítséget nyújtottak Hajósnak. Hajós 2004. i. m., 2.

¹⁸ Hajós 2004. i. m. 2.

¹⁹ Hajós 2015. i. m.

²⁰ Korábban, 1966–1967-es bécsi tanulmányai idején Dávid Ferenc is abban a lakásban lakott. Dávid Ferenc szóbeli közlése, 2003.

²¹ Hajós 2013. i. m.

²² A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának Elbocsátási Okirata, NET 878/1979, Á-155/1979, V25132.

²³ Géza Hajós: *Schönbrunn*. Wien, 1976. (Wiener Geschichtsbücher, 18.); Uő: *Kunsthistorische Betrachtungen*.

A 70-as években Renate Wagner-Rieger hatására, a professzornő mellett az „első vonalban” vett részt a historizmus-vitában, és kezdett foglalkozni a historizmus emlékeinek tudományos kutatásával is, pozitívan (és nemcsak pozitívista módon) szemlélve e korszak alkotásait. Ezzel eléggé egyedül állt az Intézet munkatársai között. Egy bécsi kiállítás kapcsán 1978-ban írt alapvető áttekintő tanulmányában a klasszicizmus és a historizmus egylényegűségét mutatta ki úgy, hogy e két stílusfogalom létkérdését („korszak vagy szemlélet?”) filozófia-, esztétika- és tudománytörténeti megközelítésben tárgyalta, s az akkori ausztriai fogalomhasználatot alapos forráselemzéssel, finoman helyre tette.²⁴ Megállapításai a fogalomhasználattal kapcsolatban ma is (házánkban is) megfontolásra érdemesek. Írásának jelentőségét, hatását jelzi, hogy Zádor Anna (aki maga is két külön stíluskorszakként tekintett a két tárgyalt „izmusra”) beválogatta az általa szerkesztett historizmus-kötetbe.²⁵ Sinkó Katalin korszak-áttekintésének alapköveként tekintett e tanulmányra a jóval később megjelent 19. századi kézikönyv bevezetőjében: „A 19. századi stílusokkal kapcsolatos terminológiákat tekintve a szemléleti fordulat fontos alakítója volt Hajós Géza 1978-ban megjelent tanulmánya. Újszerűsége főként tudománytörténeti felfogásából eredt. Hajós szinte elsőként tekintette át a régióban a 19. századi stílusfogalmak megszületésének, illetve 19. századi használatuknak a történetét.”²⁶ Hajósnak ez az érdeklődése és szemlélete a Császárváros III., IV. és V. kerületének profán épületeit bemutató, 1980-ban megjelent topográfiában is érvényesült. Társszerzőjével, Eckart Vancsával ellentétben, viszont Renate Wagner-Riegerhez hasonlóan a *Gründerzeit* lakóépület-állományát és városszerkezeti sajátosságait is jelentős értéknek tekintette.²⁷ „Nehéz metodikai kérdés volt ez, mert szétfeszítette a topográfia kereteit, mivel több száz olyan emlék jött hozzá, amivel addig nem számoltak. Mintegy nyolcvan százalékos növekedést okozott ezeknek az épületeknek a figyelembe vétele.”²⁸ Hajós később is ezt az értékrendet képviselte több osztrák tartomány műemléki topográfia-, illetve Dehio-kötet fő- vagy társszerzőjeként is.²⁹

Zádor Annának nemcsak a bécsi munkalehetőségért volt hálás Hajós: vallotta, hogy neki köszönheti holisztikus szakmai szemléletét is, amely erősen különbözött az akkoriban Demus és Frodl nevével fémjelzett bécsi iskolától, amely – mint Hajós később kielemezte – visszalépést jelentett Max Dvořák szemléletéhez, műemlék-

tung zur Favorita. In: Erich Schlöss – Géza Hajós: *Das Theresiaunum*. Wien, 1979. 58–79.

²⁴ Géza Hajós: Klassizismus und Historismus – Epochen oder Gesinnungen? *ÖZKD*, 31. 1978. 98–109.

²⁵ E szövege magyar fordításban – a historizmus-kötet hányatott előlétele miatt – végül csak tizenöt évvel később jelenhetett meg: Hajós Géza: *Klasszicizmus és historizmus – korszak vagy szemlélet?* [Szántó Tamás fordítása] *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk. Zádor Anna. Budapest, 1993. 21–30.

²⁶ Sinkó Katalin: Bevezetés [A 19. század művészete a magyar művészettörténet-írásban és a korszakolás]. *A magyar művészet a 19. században: építészet és iparművészet*. Szerk. Sisa József. Budapest, 2013. 20–31. Hajós munkájáról: 26–27., az idézet helye: 26.

²⁷ Géza Hajós – Eckart Vancsa: *Die Kunstdenkmäler Wiens – Die Profanbauten des III., IV. und V. Bezirks*. Wien, 1980. (Österreichische Kunsttopographie, 24.)

²⁸ Hajós interjú 2004.

²⁹ Például: *Dehio Handbuch Steiermark*. Wien, 1981.

értelmezéséhez képest.³⁰ A 70-es években Hajós Ausztriában egyedül képviselte azt az itthonról magával vitt közelítésmódot, amely egy-egy műemléket nemcsak faltól falig szemlél és ír le, hanem elmélyült kutatásra alapozva, művészettörténeti, földrajzi és szociális kontextusában vizsgálja és értelmezi.³¹ Érdemes ennek kapcsán összevetni Hajós Zádor-képét Galavics Géza visszaemlékezésével. Kétségtelen, hogy az akkori egyetemi oktatógárdából leginkább éppen a „Mama” bizonyította fogékonyságát – pályája elején, az 1920-as, 1930-as években, majd idős korában, 1972 után – az építészet-képzőművészet tengelytől távolabbi területek, elsősorban a kerttörténet iránt, elgondolkodtató, hogy a Hajósnál két évvel idősebb Galavics másképp emlékezett a 60-as évekből a tanszéki oktatógárda beállítottságára, beleértve Zádort is: „De a művészettörténeti narratíva mégis inkább magának a stílustörténetnek a keretei közt maradt, s kevés figyelem jutott a művészeti alkotásokkal azonos időben, a kultúra más térrénumain zajló történeteknek, az azokban fellelhető rokonjelenségeknek, s még inkább a rokontudományokban ezekkel foglalkozó kortárs értelmezéseknek. Hasonlóképpen az azokból esetleg a művészettörténet számára is hasznosítható párhuzamoknak, más szóval az interdiszciplinaritás kínálta lehetőségeknek. Ennek gyökere minden bizonnyal ott keresendő, hogy ők maguk még az 1930-as években és a háború előtt végeztek művészettörténeti tanulmányaikat, s akkor erre a művészettörténeti oktatásban még nem volt különösebb igény. Ezért nem volt ez része a mi művészettörténeti képzésünknek sem. Ha a művészeti alkotásokat, mint társadalmi jelenségeket is értelmezni szerettük volna, akkor erre irányuló nézőpontjainkat a másik egyetemi szakunkon, például a történelem vagy magyar szakon próbáltuk megtalálni. De az is igaz, hogy erre felé a Művészettörténeti Tanszéken nem nagyon terelgettek bennünket.”³² A „Zádor-hatást” Galavicsnak egy másik megjegyzése segíthet jobban megérteni: „Zádor Anna, a legendás professzornő nagy hatással volt ránk, nem pusztán előadásainak tényanyagával, módszertanával – azzal is persze –, hanem mert személyiségén keresztül megismertük a művészettörténettel való foglalkozás ethosát is. Hogy milyen komolysággal, odaadással, figyelemmel és érzékenységgel kell művelni ezt a szakmát. Mindenki úgy érezte, személyre szabottan figyel rá, s nemcsak az egyetemi tanulmányok idején, de évtizedekkel azután is.”³³ Hajós is folyamatosan tartotta a kapcsolatot Zádorral, s lehet, hogy inkább privát beszélgetéseik során tárult fel az a holisztikus, integratív szemlélet, amelyre Hajós oly szívesen és sokszor emlékezett vissza.

1974-től Hajós az itthonról hozott művészetfilozófiai ismeretek birtokában kezdett intenzíven foglalkozni a műemlékvédelem történetével, valamint elméleti és metodikai kérdéseivel is. A 80-as évektől Hubert Christian Ehalttal közösen társadalmi,

³⁰ Géza Hajós: Die „Heimatschutz-Bewegung” und Max Dvorák: Das erste Denkmalschutz-Gesetz in der Republik Österreich. In: Uó: *Historische Gärten in Österreich: ohne zeitgemäße Denkmalpflege?* Wien, [2018.] 19–23. Korábban erről: Géza Hajós: Max Dvorák Gedanken über die Gartenkunst. *ÖZKD*, 39. 1986. 215–222.

³¹ Erről ő maga vallott részletesen. Alföldy 2004. i. m.

³² Galavics Géza: Egyetemeim. *Enigma*, 28. 2017. No 107. 45.

³³ Uo. 50.

művelődéstörténeti és ökológiai szempontból is foglalkozott a historizmus jelenségeivel.³⁴ Munkáit a *Bundesdenkmalamt*nál sokan szkeptikusan fogadták, sőt, egyesek kifejezetten rossz szemmel nézték, és sok harcot kellett megvívnia emiatt. Ahogy 2004-ben elmondta (és önéletrajzában is megemlékezett erről) főként emiatt és „bevándorolt” voltának is köszönhetően 1983-ban, amikor az Osztrák Művészetkutató Intézet átalakult a *Bundesdenkmalamt* Műemlékkutató Osztályává, nem őt nevezték ki annak vezetőjévé, hanem éppen korábbi szerzőtársát, a szemléletével „beágyazottabb” Eckart Vancsát, akivel korábban éles metodikai és fogalmi vitákat folytatott a bécsi topográfiai munkájuk kapcsán.³⁵ Hajósna ez mind szakmai, mind erkölcsi, mind anyagi szempontból jelentős veszteséget jelentett, amit később is nagyon sérelmezett.³⁶

A TÖRTÉNETI KERTEK ÜGYE MINT HIVATÁS

Hajós érdeklődése az 1980-as évek közepe táján irányult a kerttörténet, illetve a történeti kertek műemléki védelme, helyreállítása felé. Amint 2004-ben elmondta, a 18. század művészetében, amelyet két évtizedes topográfiai kutatómunkája során rendkívül megkedvelt, kulcsfontosságúnak érezte a kertművészet szerepét: „számomra a 18. század a legfontosabb és a legérdekesebb kor (maig is az, és nem a 19. század), s a 18. század elmélyedtebb kutatása révén nyilvánvaló, hogy az angolkert axiális és központi feladat volt a 18. században, mondhatni, a legfontosabb, mert ott minden művészet összejött, és az új természetfogalom és minden más benne volt” – fogalmazott 2004-ben adott interjújában. De talán az is befolyásolhatta Hajós érdeklődését, hogy Zádor Anna figyelme is – négy évtizeddel e témában pályája kezdetén írt művei után, Nikolaus Pevsner 1972-ben történt amerikai konferencia-felkérésének köszönhetően – a 70-es évektől ismét komolyan a kertek felé fordult.

1986 tavaszán éppen az egyik legkorábbi ausztriai tájkert, Neuwaldegg történetéről írt tanulmányán dolgozott,³⁷ amikor a *Bundesdenkmalamt* akkori elnöke, Gerhard Sailer egy potsdami konferencián vett részt, s lenyűgözték az ottani történeti kertek, köztük a frissen, szakszerűen és látványosan helyreállított Klein-Glienicke. Ennek alapján megfogalmazódott benne, hogy ezt a szakterületet az osztrák műemléki hivatalban is önálló lábra kell állítani.³⁸ Tette ezt annak ellenére, hogy 1964-ben az Osztrák Alkotmánybíróság kimondta, hogy a kertekre nem terjedhet ki a műemléki

³⁴ Géza Hajós: Heimatschutz und Umweltschutz. *Zwischen Natur und Kultur*. Hrsg. Hubert Christian Ehalt. Wien, 1985. 397–412.

³⁵ Ld. az előző jegyzetet. Hajós még külföldi származására is gyanakodott e döntés hátterében. Hajós 2004. i. m. 2.

³⁶ Például 2004-ben adott interjújában, ahol kifejtette, hogy az osztrák fizetési kvóta nagy mértékben függ attól, hogy valaki beosztottjaként hány diplomás dolgozik. Ilyenek híján szinte a legalsó fizetési kategóriában maradt.

³⁷ Neuwaldegg – der älteste Garten „nach englischer Art” in Österreich. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 39. 1986. 109–144.

³⁸ Hajós 2004. i. m., 3.

Géza Hajós

5. Hajós Géza első nagysikerű könyve (1989)

védelem.³⁹ Úgy gondolta, célszerű volna, hogy a történeti kertekkel önálló referens foglalkozzon a *Bundesdenkmalamt* kebelében. Egy kollégától ezt hallva Hajós maga jelentkezett Sailernél, hogy szívesen vállalná ezt a nagy kihívást jelentő feladatot. Az elnök elfogadta az akkor már kertkutatással intenzíven foglalkozó Hajós ajánlkozását – talán kárpótlásként is az elmaradt osztályvezetői kinevezésért, ami nem őrajta, mint akkor frissen kinevezett vezetőn múlt, mint inkább a pozitívista szellemű Ernst Bacheren, a Hivatal művészettörténész *Generalkonservator*án. (Mint ekkor kiderült, Bacher időközben maga is megbánta korábbi döntését.)⁴⁰

1986. július 1-én kezdte meg működését a Történeti Kertek Ügyosztálya (*Referat für Historische Gartenanlagen*), amely Sailer elnök személyes felügyelete alá tartozott, szervezetileg meghatározatlan módon. Csak 1995-től alakult hivatalosan – továbbra is egyszemélyes – osztállyá (*Abteilung*). Mint 2004-ben adott interjújában Hajós kérdésemre kifejtette: egyrészt persze jó lett volna, ha megoszthatta volna a munkát, másrészt viszont nagyon élvezte a szabadságot és szellemi önállóságot a munkaidő beosztásában és a feladatok meghatározásában, döntéshozatalban egyaránt:

³⁹ Erről a problémáról: Géza Hajós: Das „Parkerkenntnis“ des Verfassungsgerichtshofes (1964) aus kunsthistorischer Sicht. *ÖZKD*, 45. 1991. 196–202.

⁴⁰ Hajós 2004. i. m.

„Engem 86-tól máig teljesen hagytak, hogy azt csináljak, amit akarok, mert meg voltak győződve arról, hogy ez egy kis terület, itt nem fogok felkavarni semmit. Ez csak egy kis »zöld ágacska« – nem gondolták volna, hogy majd fává fog nőni.” Így az osztrák hivatalos kert-műemlékvédelem lényegében Hajós Géza egyszemélyes vállalkozása volt (hasonlóan ahhoz, ahogy nálunk a kertépítész Örsi Károly korábban, a 60-as évektől éppen a 80-as évek elejéig egymagában – később munkatársaival közösen – képviselte a szakterületet az OMF-nél hasonló munkakörben). Hajós örömmel fogott saját feladatának kidolgozásába és végrehajtásába.⁴¹ A következő évtizedek alatt számos olyan eredményt tudott elérni, amely személyes kitartása és lobbitevékenysége nélkül nem valósulhatott volna meg. Nyugdíjba vonulása előtt, 2004-ben így emlékezett meg erről: „Ezzel új perspektíva nyílt meg az életemben, amelyet 18 éve a legitenzívében e [témának] szentelhettem. Boldog és gyümölcsöző idők következtek...”⁴² A hivatal vezetői, Sailer és Bacher aktívan támogatták munkáját.

Ekkori eredményei között kell megemlíteni a kert-műemlékvédelem metodikájának kidolgozását, amelynek alapköve az ún. *Parkpflegewerk* Németországban már régebb óta bevált műfajának bevezetése volt Ausztriában.⁴³ Hajós működése alatt, a hivatal anyagi támogatásával csaknem százötven ilyen dokumentáció készülhetett! Hajós tehát magát a módszert és az egyszerre tudományos és gyakorlati, mérnöki szemléletet (vagyis a történeti kutatáson, részletekbe menő analízisen és az értékek azonosításán alapuló koncepcióalkotást) honosította meg. Megbízóként számos (részben magyar emigráns) ausztriai szakembert – főként tájépítészeket – képezett ki és vont be ebbe a nagy feladatba, majd később az újabb generációk különféle végzettségű képviselőit is sikeresen foglalkoztatta. A sokszor monografikus alaposágú, nagyrészt publikálatlanul maradt dokumentációknak a hivatal mellett a tulajdonosok is nagy hasznát vették, de számos publikáció is született, s a kerttörténeti feldolgozásokat később Eva Berger a monumentális, 1780 helyszínt bemutató,

⁴¹ Beszámolója néhány év után erről a munkáról: Zur Lage der Gartenforschung und Gartendenkmalpflege in Österreich, ein kurzer Bericht. *Die Gartenkunst*, 1, 1989, 1. 157–166.; *Gartenkunst und Gartendenkmalpflege. Gärten zwischen Kunst und Natur* (Denkmalpflege in Niederösterreich, Bd. 5.) Wien, 1989. 5–11.

⁴² Uo.

⁴³ Hajós munkájához gyakorlati segítséget adhatott a nyugatnémet kert-műemlékvédelem akkor megjelent nagy kézikönyve: *Gartendenkmalpflege: Grundlagen der Erhaltung historischer Gärten und Grünanlagen*. Hrsg. Dieter Hannebo. Stuttgart, 1985., amely azonban még nem egységes szerkezetben ismerteti a *Parkpflegewerk* műfaját. A *Parkpflegewerk* műfajával először a Hajósnak is számos munkát végzett tájépítészről, Bódi Ferencről hallottam még az egyetemen 1996-ban tartott vendégelőadásán, de Hajós ismertetett meg e művek felépítésével, logikájával, és számos példát tanulmányozhattam az ő irodájában. Ennek is köszönhető, hogy a nálunk 2013 óta kodifikált kerttörténeti tudományos dokumentáció műfaját a Nagy-Britanniában megismert *conservation plan* (illetve *conservation management plan*) és a *Parkpflegewerk* formai elemeit és logikáját összegyűrve dolgoztam ki és kezdtem itthon alkalmazni a 2000-es évek elején. Ehhez Peter Goodchild és az English Heritage szakemberei mellett főként Hajóstól kaptam alapvető segítséget.

háromkötetes ausztriai kert-topográfiája számára is hasznosíthatta.⁴⁴

Konkrét helyreállítások kezdeményezőjeként, lobbistájaként, szakmai segítőjeként szintén nagyon fontos eredményeket ért el, többek közt Kismarton (Eisenstadt), Schönbrunn, Schloss Hof, vagy a bécsi Belvedere kertrekonstrukciója kapcsán. E projektek legtöbbje a 2000 utáni években valósulhatott meg, több, egymást erősítő tényezőnek, de nem utolsó sorban Hajós szakmai eltökéltségének köszönhetően, elveinek érvényesítésével – nem egyszer heves viták árán. A legnagyobb port kétségtelenül a világörökségi helyszíneként nyilvántartott schönbrunni kertben a partert határoló – és Wilhelm Beyer és művésztszársainak egyedülálló értékű szoborsorozatát takaró, az évszázadok alatt túlnőtt és sokszor pótolta – sövényfalak kivágása és újraültetése verte fel, amelyben a kastély- és parkkezelő szervezetek vitájának kereszttüzeiben, a sajtót maga mellé állítva sikerült érvényt szerezni szakmailag megalapozott koncepciójának.⁴⁵ A szakmai berkek meggyőzése érdekében Schönbrunn kertjének történetéről és helyreállításáról Hajós terjedelmes tematikus folyóirat-számot állított össze a *Bundesdenkmalamt* kiadásában megjelenő *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* számára.⁴⁶ Ebben Alois Riegl érték kategóriái alapján érvelt a régi, de arányait veszített sövény régiség-értékét és a „növekvő műemlék” védelmének szempontjait, valamint az általa eltakart szobroknak és a kastély előtti parter eredeti arányrendszerének művészi értékét mérlegre téve. Mindehhez még a Bécsben is „hazai pályás” Lukácstól is igénybe vette a kertek esztétikai sajátosságait taglaló eszmefuttatását,⁴⁷ s így az egész ügyet a filozófia-, mentalitás- illetve kertetörténet kontextusába ágyazta, hogy rámutasson az építészeti és a természetközeli gondolkodás bipolaritására, amely napjaink „fától a kertig” attitűdjét jellemzi – Schönbrunn barokk kertjét viszont nem. Hajós végül megnyerte a csatát a régi, „agyonfoltozott” sövényfalat a természetvédelem vagy épp a „gewachsenes Denkmal” oldaláról védőkkel szemben.⁴⁸

2004-ben kérdésemre kifejtette véleményét a kertrekonstrukciókról: „A rekonstrukció minden esetben újra és újra megvizsgálandó kérdés. Rekonstrukció csak ott és akkor lehetséges, ha az nem egy későbbi állapot (például egy 1850 és 1900 körüli tudatos változtatás) elpusztítását jelenti. Rekonstrukciót lehet ott is csinálni, ahol a későbbi változtatás nem képviselt nagy értéket – mint például a Belvedere vagy a schönbrunni »Am Keller« nevű kamarakert hímzéses parterje esetében. Míg a növényzet rekonstruálása egy természetes dolog, addig a szobrok és az épületek esetében nagyon kell vigyázni, ott ezt nem szabad alkalmazni, ezeket nem lehet egy kaptafára venni.

⁴⁴ Eva Berger: *Historische Gärten Österreichs*. I–III. Wien–Köln–Weimar, 2002–2004.

⁴⁵ A témáról szóló cikke magyarul is megjelent: Hajós Géza: Kert-műemlékvédelmi elvek és tapasztalatok az UNESCO világörökség részeként nyilvántartott schönbrunni parkban. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 239–247. (Ecsedy Anna fordítása.) Eredeti megjelenése: *Die Gartenkunst*, 16. 2004. 103–112.

⁴⁶ Géza Hajós (Konzept und Redaktion): *Schönbrunner Gärten*. *ÖZKD*, 57. 2003. 3–4.

⁴⁷ Georg Lukács: *Die Eigenart des Ästhetischen*. Berlin–Weimar, 1981. II.: 452–466.

⁴⁸ Visszatekintés a projekte és annak indoklása: Die vor zehn Jahren ausgewechselten Heckenwände im Großen Gartenparterre von Schönbrunn. *Historische Gärten*, 20, 2014, 1. 27–32.

Az autenticitás, eredetiség egészen más azok esetében, mint a növényzetében, ahol minden gyorsabban elpusztul, és sokkal könnyebb újraültetni. A Belvedere esetében a *broderie*-t⁴⁹ meg lehet csinálni, de a szobrok visszarendezése az eredeti rendszerükbe sokkal bonyolultabb és nem olyan egyértelmű dolog.” A történeti kertekkel kapcsolatos műemlékvédelmi elveit – Dvořák híres művét parafrázálva – *Kleiner Katechismus der Gartendenkmalpflege* címmel írta meg és adta több helyütt is közre.⁵⁰

Kismartonban a helyi körzeti orvos, Franz Prost személyes elhivatottsága kellett a Leopoldina-templom és benne Canova szobrának, valamint a tó és a narancsház-komplexum helyreállításához és a már két kiadásban is megjelent monográfia összeállításához, amelyet Hajós mindvégig, minden tőle telhető módon támogatott.

Hajós erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a történeti kertek végre megjelentek az osztrák műemléki jogszabályokban. Akárcsak nálunk, kezdetben Ausztriában is a természetvédelem vette oltalmába a régi kerteket, de ott sajnos 1964-től a jogalkotás deklarálta ki is zárta a műemlékek köréből ezeket az alkotásokat. A szakszerű helyreállításnak azonban sok esetben ellenlábasa lett a természetvédelem: a legfontosabb történeti kertek (Laxenburg, Bruck an der Leitha, Kismarton stb.) megtisztítása, térkompozíciójának helyreállítása csak komoly harcok árán valósulhatott meg. A helyzetet nehezíti az a körülmény is, hogy míg a műemlékvédelem a szövetség (*Bund*), addig a természetvédelem az adott tartomány (*Land*) jogkörébe tartozik.

Végül 2000 január 1-től Hajós kezdeményezésére és kitartó lobbitevékenységének következtében lépett hatályba (többszöri nekifutásra) a szövetségi alkotmány módosításával, az Osztrák Szövetségi Parlament kétharmados többségével megszavazott új törvény, amely kimondta, hogy a történeti kertek önmaguk jogán is műemlékként védhető műalkotások.⁵¹ A törvénybe iktatott lista, amely mindössze a műemléki védelem alá helyezés *lehetőségét* adta meg egyes kiválasztott helyszíneknek, mindössze ötvenhat kertet számlál. Mivel azonban – Hajós kezdeményezésétől eltérően – külön jogi aktus és a tulajdonos beleegyezése is szükséges a valós műemléki védelemhez, emiatt eddig csak harmincnégy helyszín – főként állami, önkormányzati, illetve egyházi tulajdonú kert – került védelem alá. (A hazai számokat nézve hasonló eredményre jutunk az egyszerűbb jogi háttér mellett és Örsi Károly, majd többünk törekvései és harcai ellenére is.). A 2004-ben adott interjúban úgy nyilatkozott, hogy nyugdíjba vonulásáig az a célja – amit akkor még realitásnak látott –, hogy mind az 56 törvényi-

⁴⁹ Hímzéses parter.

⁵⁰ Géza Hajós: *Kleiner Katechismus der Österreichischen Denkmalpflege*. Ludwig Boltzmann Institut für Europarecht, Symposium 28. April 2000, Schloß Schönbrunn, Weißgoldzimmer. Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. Hrsg. Gerte Reichelt. Wien, 2000. 87–104. A téma bővebb kifejtése: *Gartendenkmalpflege zwischen Konservieren und Restaurieren*. Hrsg. Géza Hajós, Joachim Wolschke-Bulmahn. München, 2011. – benne: Géza Hajós: Eine persönliche Vorbemerkung aus der Sicht der gartendenkmalpflegerischen Praxis. 19–26.

⁵¹ Géza Hajós: Denkmalschutz für Österreichs Gärten. *Garten, Magazin der Österreichischen Gartenbaugesellschaft*, 2000, 1. 18–19.; Uő: Ein „Happy-End“ für die historischen Gärten und Parks von Österreich. ARX (*Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol*), 2001, 1. 38–39.

leg védhetővé vált történeti kerthez elkészüljön a *Parkpflegewerk*, valamint lehetőleg minél több kert kerülhessen még védelem alá.

A nagy eredmények közé sorolhatók Hajós műemlékvédelmi és kutatásszervezői munkássága mellett saját kertetörténeti kutatásai és publikációi is.⁵² A felvilágosodás-kori bécsi és Bécs környéki „romantikus” kerteket bemutató, a 85 éves Zádor Annának ajánlott kötete a korszak közép-európai szakirodalmának egyik alapműve.⁵³ Hajós 2004-ben írt önéletrajzában ezt nevezi főművének,⁵⁴ amelyben a kertművészet stílusváltozásának és a természetfelfogás megváltozásának vizsgálatán túl a legelső között hívta fel a figyelmet a szabadkőművesség és a tájkert elterjedése, szimbolikája közti mély és sokrétű összefüggésekre, behatóan elemezve a korszak felvilágosodott köreinek konkrét megbízásait s a kertek bizonyos jelenségeit.⁵⁵ A kötetről több mint negyven recenzió jelent meg, és 1990-ben elnyerte vele Alsó-Ausztria Tudományos Díját, Schönbrunnban pedig kiállítás rendezhetett a könyv témájáról, képanyagából. Ezt követően, 1993-ban jelent meg a szintén nagy sikert aratott könyve Ausztria történeti kertjeiről, címében is hangsúlyozva, hogy „elfeledett összművészeti alkotásokról” van szó.⁵⁶ Példaértékűek az ezredforduló után Kismarton és Laxenburg parkjairól megjelent, sok éves kutatás alapján, több (részben magyar) szerző közös munkájaként összeállított vaskos monográfiák is, amelyekben társszerzőként, szerkesztőként vagy a szerkesztő tanácsadójaként működött közre.⁵⁷ Később is publikált fontos tanulmányokat műemlékvédelem-elméleti kérdésekről, speciálisan a kertek hiteles megőrzése és helyreállítása témakörében is.⁵⁸

⁵² Hajós Géza publikációi (könyvek, könyv-fejezetek, tanulmányok, recenziók, kisebb közlemények) összesen mintegy 250 tételt tesznek ki. Az életrajz végén válogatást adunk közre.

⁵³ *Romantische Gärten der Aufklärung: englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*. Wien-Köln, 1989.

⁵⁴ Hajós 2004. i. m. 3.

⁵⁵ Ennek jelentőségét például Jan Assmann Varázsfuvola-elemzésének egyes vetületei által érthetjük meg igazán. Jan Assmann: *Die Zauberflöte: Oper und Mysterium*. München-Wien, 2005. Magyarul: *A Varázsfuvola: opera és misztérium*. Ford. Tatár Sándor. Budapest, 2012. A szerző így méltatja Hajóst: „Herbert Lachmayer ismertetett meg [...] Dr. Hajós Géza egyetemi docens úrral, akinek a szabadkőműves kertművészetbe való bevezetést köszönhetem.” Uo., 16–17., illetve a „Hieroglifikus kertek” című fejezet (uo., 147–166.), különösen „A bécsi szabadkőművesek kis Egyiptoma” című alfejezet (uo., 154–156) is merít Hajós művéből az opera kapcsán. Assmann könyvéről és e vetületéről: Péteri Lóránt: Hangzó hieroglifa, zenélő tájkert. *Élet és Irodalom*, 2013. augusztus 16. 33.

⁵⁶ Géza Hajós: *Historische Gärten in Österreich: Vergessene Gesamtkunstwerke*. Wien-Köln-Weimar, Böhlau 1993.

⁵⁷ Kismartonról: „*Der Natur und Kunst Gewidmet*”: *Der Esterházyische Landschaftsgarten in Eisenstadt*. Hrsg. Franz Prost. Wien-Köln-Weimar, 2001. (benne Galavics Géza tanulmányával a park ábrázolásainak, „portréinak” elemzésével); 2. javított és átdolgozott kiadása: 2005. Laxenburgról: *Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien*. Hrsg. Géza Hajós. Wien-Köln-Weimar, 2006. Az utóbbi parkról írta Hajós 2004-ben összeállított önéletrajzában zárómondatát: „Diese Schöpfung der Spätaufklärung und der Frühromantik in Österreich ist mein Lieblingsobjekt.” Hajós 2004. i. m. 5.

⁵⁸ Például: Géza Hajós: *Der Begriff der Originalität in der Bau- und Gartendenkmalpflege – Einführung*

6. Az Osztrák-Magyar Monarchia kertjeiről szóló kötet (2007)

európai kontinens legfontosabb kerttörténeti szakfolyóiratának, a Wormsban megjelenő *Die Gartenkunst*nak, valamint sokáig az angol *Garden History*nak.

Civil kezdeményezőként az ő elképzelése alapján jött létre 1991-ben az Osztrák Kerttörténeti Társaság (*Österreichische Gesellschaft für Historischen Gärten*), amelynek 2010-ig főtítkára, majd tiszteletbeli elnöke volt. Hajós célja a társaság létrehozásával az volt, hogy egységbe tömörítse mindazokat, akik Ausztriában szakemberként (kutatóként, műemlékvédőként, tervezőként) vagy laikusként a kerttörténet, illetve a történeti kertek és általában a kertművészet iránt érdeklődtek, s hogy összefogva képviselhessék a jogilag védtelen történeti kertek ügyét. Hajós sosem akart az egyesület elnöke lenni, mert hivatali beosztásával ezt ellentétesnek tartotta, illetve belátta, hogy nem lobbizhat kétféle minőségben a hivatal és a civil szféra oldaláról.⁵⁹ (Az elnöki tisztséget a nagy kertbarát művészettörténészre, a Kunsthistorisches Museum Bildergalerie-igazgatójára, majd főigazgatójára, Karl Schützre bízta.) A rendkívül lelkes tagság létszáma a kezdeti 29-ről indulva 2007-re már elérte a 450 főt. Hajós jó hasznát vette idegenvezetői, utazásszervezői tapasztalatainak is: minden évben szervezett az ÖGHG égisze alatt egy vagy akár több társas bel- és külföldi tanulmányutat, nemegyszer egzotikus helyszínekre. Ez a hagyomány máig tovább él. A legjelentő-

Hajós Géza bécsi munkája mellett évtizedeken át oktató az Innsbrucki, majd a Grazi Egyetemen újkori művészettörténetet; 1991-ben ott habilitált (a „Romantikus kertek”-kötet témájával), s emellett a Bécsi Egyetemen is oktató kertművészet-történetet, kert-műemlékvédelmet, valamint műemlékvédelem-történetet és -elméletet. Csak 2005-ben kapta meg a professzori címet, s 2007-ben, 65 évesen vissza is vonult a tanítástól.

1990-ig vezetőségi tagja volt az 1982-ben alapított Osztrák Művészettörténészek Szövetségének, és delegálták lapjának, a *Kunsthistoriker* című folyóiratnak szerkesztőbizottságába is. Negyed századon keresztül (1989–2014 között) volt aktív szerkesztőbizottsági tagja az

zum internationalen Symposium „Garten zwischen Kunst und Natur – kulturelles Erbe und/oder ökologische Oasen?” *Die Gartenkunst*, 9. 1997. 225–228.

⁵⁹ Karl Schütz: *Nachruf Géza Hajós*. Elhangzott Hajós Géza temetői búcsúztatásán. Kéziratát szerzőjének köszönöm.

sebbek az általa vagy spiritus rectori részvételével megrendezett konferenciák voltak: 1987-ben a bécsi Neugebäudéről és a manierizmus kertművészetéről Bécsben, 1989-ben Európa tájkertjeiről Kismartonban, 1991-ben a bécsi barokk kertekről, 1994-ben a Jugendstil és a két világháború közti korszak kertjeiről Bécsben, 1996-ban a kertek természeti és művészi értékeinek kapcsolatáról és konfliktusairól Kismartonban,⁶⁰ 1999-ben a kortárs kertművészetéről Bécsben, 2005-ben a történeti kertek útjairól, fasorairól és sövényeiről Bécsben (a schönbrunni beavatkozás apropóján), végül 2007-ben a Habsburg-ház kertjeiről. Hajós e konferenciák tematikáját és helyszíneit sokszor konkrét műemlékvédelmi problémákra építette, és arra is kihasználta ezeket az alkalmakat, hogy az illetékes tartományi és/vagy szövetségi politikai vezetőket is bevonva a rendezvényekbe, komoly lobbizást folytasson az adott helyszín ügyének előbbre mozdításától egészen az alkotmánymódosításig. De – amint Hajós ezt a 2004-ben adott interjújában kifejtette – más fontos célt is szolgáltak ezek a konferenciák és tanulmányi utak: egyrészt a laikus tagok szemléletformálását és művelését, másrészt az ausztriai helyreállításokba bevont tájépítészek továbbképzését, külföldi tapasztalatszerzését is.

Hajós a rendezvények szervezése mellett hosszú évekig szerkesztette a Társaság tanulmányokat is közlő lapját, a folyóiratát, a *Historische Gärten*t, amely az osztrák kerttörténet-írás és kert-műemlékvédelem fontos orgánuma lett. Hajós itt platformot biztosított számos (nemcsak osztrák) kollégájának a publikációra, szakmai véleményének kifejtésére is.

Hajós Géza kerttörténeti teljesítményének jelentősége és látóköre messze túlmutatott választott hazája határain; bátran állíthatjuk, hogy szakterületének egésze nemzetközi szinten is igen sokat köszönhet neki. Ausztria képviselőjeként 1987-től húsz éven át tagja, 2010-től tiszteletbeli tagja volt az ICOMOS-IFLA Történeti Kertek (ma Kultúrtájak) Nemzetközi Tudományos Bizottságának.⁶¹ Igen fontos szerepet játszott abban (kezdeményezőként vagy a bizottság által felkért szakértőként, esetleg csak a háttérben segédkezve), hogy több meghatározó jelentőségű történeti kert, köztük a Nápoly melletti Caserta vagy a londoni Kew Gardens, valamint más európai parkok, illetve tervezett kultúrtájak (pl. a csehországi Lednice-Valtice stb.) felkerülhettek az UNESCO Kulturális Világörökség Listájára. (Az ő szakértői támogatásával jelölték Schwetzingent is – sajnos hiába.)⁶² A tájak betelepülésének, beépítésének általános folyamatával és néhány konkrét helyszín tájtörténetével már az 1980-as évek eleje óta folyamatosan foglalkozott, publikációiban és konferenciák keretében is.⁶³ 1992-ben a féltoronyi (Halbturn) kastélyban,⁶⁴ 2002-ben Bécs Város Történeti Múzeumával

⁶⁰ E konferencia anyaga a *Die Gartenkunst*ban jelent meg Hajós bevezető esszéjével, ld. az előző jegyzetet.

⁶¹ 1992-től lett aktív szavazótag és 2005-től az Advisory Board tagja. Berger-Freytag 2007. i. m. 242.

⁶² Géza Hajós: Zur gartengeschichtlichen Bedeutung. In: *Schwetzingen, Nominierung zur Eintragung in die UNESCO Welterbeliste*. Heidelberg, 2006. 122–126.

⁶³ Géza Hajós: Die „Verhüttelung“ der Landschaft: Beiträge zum Problem Villa und Einfamilienhaus seit dem 18. Jahrhundert. *Landhaus und Villa in Niederösterreich 1840–1914*. Hrsg. Klaus Eggert. Wien, 1982. 9–56.

⁶⁴ Der Garten im Bild und die Bildhaftigkeit des Gartens zwischen Mittelalter und Jugendstil. „Grenzenlos

7. Hajós Géza a salzburgi Mirabell-kert narancsháza előtt, a 2000-es években.

© Beatrix Hajós felvétele

Utolsó évtizedében szintén hazájához és szívéhez közeli téma volt a karintiai damtschachi kastély és kertjének kutatása, amely egy látványos monográfiában jelent meg – a park fejlesztésében fontos szerepet töltött be a tulajdonos felesége, egy Batthyány grófnő.⁶⁸ Az Osztrák-Magyar Monarchia városi közparkjairól szerkesztett és részben általa (osztrák, magyar, szlovén, horvát és lengyel kollégákkal közösen) írt kötettel is kifejezte szülő- és választott hazájának közös kulturális gyökereit, tovább élő kapcsolatait.⁶⁹ A 2007-ben általa kezdeményezett és vezetésével szervezett, a Habsburgok kertjeiről szóló konferencia is az uralkodóház korszakokon és mai országhatárokon átnyúló kertépítetők szerepéről, a politika mellett a

(Wendelin Schmidt-Dengler irodalomtörténész professzorral közösen) a Hermes-villában,⁶⁵ majd 2007-ben az Alsó-Belvederében rendezett „kertek a képzőművészetben” tematikájú kiállításban és tanulmánykötetében vállalt fontos szerepet.⁶⁶

A rendszerváltás után, immár politikai nehézségek nélkül, figyelme ismét szülőhazája és ősei felé fordult: kezdeményezésére, Budapest Főváros támogatásával hozta létre a *Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám* című, 1999-ben megjelent kötetet, heteket töltve Budapesten a Kiscelli Múzeumban a (rokonaitól bekerült) Clark-hagyaték tanulmányozásával, megemlítve, hogy a felbecsülhetetlen kultúrtörténeti értékű anyag – a híd történetén túlmutató vonatkozásai miatt – további alapos feldolgozásra érdemes.⁶⁷

idyllisch – Garten und Park in Bildern von 1880 bis heute. 162. Wechselausstellung der Österreichischen Galerie, Schloß Halbthurn. Katalog. Wien, 1992. 33–44.

⁶⁵ A kiállítás kapcsán rendezett konferencia címe „Garten als Bild und das Bild des Gartens” volt. A kiállításhoz megjelent katalogus: *Garten – Kunst: Bilder und Texte von Gärten und Parks*. 284. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Wien, 2002.

⁶⁶ *Gartenlust: Der Garten in der Kunst*. Wien, 2007.

⁶⁷ Hajós 1999. i. m. 9.

⁶⁸ Der “Englische” Lustgarten in Damtschach – eine Landschaftsverschönerung im Biedermeier. *Einfacher Luxus – Kunst, Natur und Arbeit in Schloss Damtschach*. Hrsg. Brigitte Orsini-Rosenberg. Wien, 2014. 115–147.

⁶⁹ *Stadtparks in der österreichischen Monarchie 1765–1918: Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau aus europäischer Perspektive*. Hrsg. Géza Hakós. Wien-Köln-Weimar, 2007. (A Magyarországról szóló fejezetet Sisa József írta.)

kertnek a családtagok magánéletében is kiemelkedő jelentőségéről adott sokszínű képet, osztrák kollégák mellett cseh, magyar, olasz, spanyol, belga, sőt mexikói közreműködőkkel.⁷⁰

Családi, baráti és szakmai kapcsolatai sosem szakadtak meg hazájával. Már bécsi tartózkodásának első éveiben rendszeresen adott hírt magyar publikációkról, recenziált magyar kiadványokat, fogadta a Bécsbe látogató, kutató kollégákat, rokonokat, s amint lehetett (1979 után), rendszeresen hazalátogatott. Zádor Annával a „Mama” haláláig szoros kapcsolatot ápolt, s hasonlóan kortársaival, többek között Bibó Istvánnal, Dávid Ferencsel, Galavics Gézával, Marosi Ernővel, Végh Jánossal, Bécsben Sármány Ilonával; a fiatalabbak közül Sisa Józseffel, Entz Géza Antallal, majd Ecsedy Annával, Fatsar Kristóffal és e sorok írójával. A felé nyitottan és kellő elhivatottsággal forduló magyarországi művészettörténész, tájépítész, műemlékvédő kollégákat mindig támogatóan fogadta, segítette, illetve bevonta konferenciák, tanulmányok, kötet-fejezetek írásába. Az elé tárt kertetörténeti jelenség, probléma, metodikai, forráskutatási kérdés kapcsán, illetve hazánkban is működő kerttervezőkkel kapcsolatban, ausztriai munkáik ismeretében mindig tudott fogódzóval szolgálni. Többször vett részt Magyarországon rendezett művészettörténeti, kerttörténeti, műemléki konferenciákon (Henszlmann Imre születésének 100. évfordulóján rendezett konferencia, 1988; Kertművészet és műemlékvédelem, 1997; Fiatal Művészettörténészek Konferenciája, 2003 – utóbbi kettőt Galavics Géza szervezte a Művészettörténeti Kutatóintézet égisze alatt, majd 2008-ban a Budapesti Corvinus Egyetem Pearls of the Landscape című történeti kert-konferenciáján),⁷¹ szakmai egyeztetéseken, és több írása megjelent magyarul is.⁷²

Nem „osztrákosodott el”, de a helybeli kiejtéshez alkalmazkodva „Hájós”-ként mutatkozott be. Mielőtt a látogató a Hofburgban a Säulenstiege fokain elérte volna irodája szintjét, már tudhatta, hogy Hajós Géza ott van: ezt szivarfüstjének illata messziről jelezte. Sajátos joviális, halk, mégis szókimondó és minden kétséget kizáróan elhivatott módján egyszerre tudott kívülről maradni, ugyanakkor a bécsi műemlékes és művészettörténész-társadalom meghatározó, sokoldalú, kimagasló alakjává, szakterületének karizmatikus, nemzetközileg is elismert vezetőjévé válni anélkül, hogy valaha is magas hivatali tisztséget viselt volna. Elméleti műveltségével és tárgyszerűségével, szakmai szigorával és véka alá sosem rejtett, de mindig megalapozott

⁷⁰ Hajós célját az előszó végén fogalmazta meg: „Old political aversions who existed since the First World War, especially in the succession-states of the Austrian Monarchy should be reappraised with joint energy and be finally overcome in a United Europe.” Hajós, Géza: Preface. *Habsburg: The House of Habsburg and Garden Art*. Red. Géza Hajós. *Die Gartenkunst*, 20. 2008. 1.

⁷¹ Hajós Géza: Az osztrák történeti kertek védelmének lehetőségei és határai a barokk kertek példáján. *Történeti kertek: kertművészet és műemlékvédelem*. Szerk. Galavics Géza. Budapest, 2000. 47–58.

⁷² Feleségével együtt részt vett például a 2007 nyarán általam a fertődi Esterházy-kastélykert két kamarakertjének rekonstrukciós lehetőségeiről szervezett magyar-osztrák szakmai egyeztetésen is. Itt is (akár csak Schönbrunnban és másutt) szót emelt Anton Umlauf neobarokk kertalkotásának értékei mellett, ugyanakkor a kamarakertek esetében nem zárkózott el azok barokk állapotának rekonstrukciója elől.

és megindokolt véleményével felfegyverezve sok harcot kellett megvívnia, hol több, hol kevesebb sikerrel. Erről a tájépítész, kerttörténész Eva Berger és Anette Freytag így írt a 65. születésnapjára írt laudációjában: „Hajós Géza a kerteknek szentelte életét, és meggyőződését gyakran olyan szenvedéllyel képviseli, mintha állandóan háborúban állna. Az ilyen hevességgel elkerülhetetlenül járó járulékos veszteségekkel többször is szembesültek társai. Ausztriában azonban valószínűleg ilyen kompromisszum-nélküliségre van szükség ahhoz, hogy valaki végül elérje céljait.”⁷³ E harcok során maga mellett tudhatta a téma iránt elhivatott kollégáit és civil társait, és több nagy port felverő vita (például a schönbrunni sövényfalak rekonstrukciójának kérdése) esetében a sajtót is sikerült meggyőznie, és az ügy mellé állítania.

2007-ben 65. születésnapjának nyilvános megünneplése egyúttal az osztrák kerttörténet-kutatás és kert-műemlékvédelem ünnepe is volt. A *Die Gartenkunst* egy *Festschrift*-különszámot is megjelentetett a jeles alkalomból.⁷⁴ A hivatalos elismerések sem maradtak el: munkásságát az alsó-ausztriai kormány 1990-ben tudományos díjjal, Bécs városa 2002-ben nagy ezüst érdemrenddel, 2012-ben a Bajor Szépművészeti Akadémia Friedrich von Sckell Gyűrével, a rá következő évben az Osztrák Állam a tudományokért járó Érdemkereszt legmagasabb fokozatával ismerte el.

TÖRÉS ÉS TESTAMENTUM

Hajós Géza számára a 2007-ben, 65 évesen történt nyugdíjazása óriási törést jelentett, nem az általa is már évekkal korábban eltervezett és várt pillanat miatt, hanem azért, mert éppen az elképzeléseivel és törekvéseivel ellentétben ezzel megszűnt a *Bundesdenkmalamt* történeti kertekkel foglalkozó önálló osztálya, sőt még részlegként sem működhetett tovább. Bár Hajós előrelátó módon gondoskodni kívánt e speciális képzettséget és tapasztalatokat igénylő munkakör utódlásáról (a fiatal, tehetséges és ambiciózus tájépítész-kerttörténész Jochen Martzot szemelte ki e pozícióra), a hivatal vezetése az általa elhagyott *Abteilung* témakörét végül mintegy mellékes feladatként egy nagyobb osztály kebelébe sorolta, és egy más jellegű munkakört ellátó, e területen nem képzett referensre bízta, s napjainkban is ez a helyzet áll fenn. E nagy csalódás mellett Hajós Géza utolsó éveit beárnyékolta egyre erősödő Parkinson-kórja is, de szellemi frissességét és alkotóerejét mindvégig megőrizte. A 2010. év öröme volt számára, hogy nagypapa lett (Simon fiának gyermekei: Lucia 2010, Rafael 2013).

Hajós az ausztriai kert-műemlékvédelem történetét és jogi problémáit, valamint saját törekvéseit, eredményeit és kudarcait az ausztriai történeti kertek ügyében mint-

⁷³ „Géza Hajós hat sein Leben den Gärten gewidmet, und seine Überzeugungen oft so leidenschaftlich durchgefochten, als befände er sich in ständigem Kriegszustand. Die bei dieser Heftigkeit unvermeidlichen Kollateralschäden haben seine Weggefährten und Weggeführten immer wieder auch vor den Kopf gestossen. Es braucht in Österreich aber wohl eine derartige Kompromißlosigkeit, um am Ende seine Ziele zu erreichen.” Eva Berger – Anette Freytag: Géza Hajós zum 65. Geburtstag. *Géza Hajós zum 65. Geburtstag* [Festschrift]. *Die Gartenkunst*, 19. 2007. 242.

⁷⁴ Ld. az előző jegyzetet.

egy testamentumként egy kis kötetben foglalta össze, amelyet hosszú ideje tartó betegsége alatt írt meg.⁷⁵ Ebben összegezte a kert mint műemlék sajátosságait, ekként Ausztriában való megbecsülését Dvořáktól kezdve, akinek idevonatkozó kijelentéseit dörgölte a hivatali és politikai vezetők orrára. Még megérhette a kötet megjelenését (amely 2018 karácsonyára már napvilágot látott), s még el tudta juttatni mindazokhoz, akiknek szánta. Utolsó örömei közé tartozott Eva lánya ikreinek születése 2019 januárjában. Nem sokkal később, 2019. február 12-én váratlanul elhunyt bécsi otthonában. Hamvait az egykori Neugebäude-kastély reneszánsz kertje helyén az 1920-as években létesült simmeringi Feuerhalle temetőjében helyezték végső nyugalomra.

Utolsó kötete testamentum: nyílt, objektív számvetés és haragos – ugyanakkor reménykedő – figyelmeztetés, de egyúttal útavaló is. Fő mondandója, hogy a kulturális javaink legsérülékenyebb, legveszendőbb értékei közé tartozó történeti kerteket egy fel lendülő korszak és oly sokak eredményes erőfeszítései, együttműködése után magukra hagyták, hivatali pártfogásuk, szakmai kontrolljuk megszűnt, s hogy ez nem maradhat így egy, a kultúrájára oly büszke országban. Mint Hajós Géza egész életművét, úgy e problémát és *De Profundis* is – fájdalmasan – magunkénak érezhetjük.

HAJÓS GÉZA PÁLYAKÉPE

Hajós Géza Ferenc – ifj. Hajós Géza – (Budapest, 1942. szeptember 14. – Bécs, 2019. február 12.) művészettörténész. Édesapja: Hajós Géza (1914–1975) banktisztviselő; édesanyja: Zsilinszky Mária. 1960-ban, a Rákóczi Gimnázium végzős diákjaként „A magyar műemlékvédelem 15 éve” című tanulmányával második helyezést ért el az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen történelemből, így nyert felvételt az ELTE Történelem és Művészettörténet Szakára. Diplomadolgozatát 1964-ben a pécsi székesegyház középkori építéstörténetéről írta. Végzés után az Országos Levéltárban kapott állást. Egy franciaországi nyári tanulmányút után, Zádor Anna ajánlására Walter Frodl,

8. Trixivel a Belvedere épülő kertjében.
© Ecsedy Anna felvétele, 2004

⁷⁵ Géza Hajós: *Die historischen Gärten in Österreich: ohne zeitgemäße Denkmalpflege?* Wien, [2018.] (A könyvet Budapesten nyomtatták.)

9. Trixivel Angliában, 2010-es évek

az *Institut für österreichische Kunstforschung* igazgatója, majd a Bundesdenkmalamt vezetője meghívására Bécsben kapott két évre szóló munkalehetőséget, ahol az *Österreichische Kunsttopographie* számára bécsi kerületek épületeinek történetét kutatta. 1969–1974 között tiszteletbeli alkalmazottként folytatta munkáját, közben 1972-ben a Bécsi Egyetemen megvédte disszertációját „A pécsi székesegyház román kori szobrászatának stilisztikai vonatkozásai” címmel. A III. kerület barokk templomainak topográfiája 1974-ben jelent meg, ez lett Hajós első önálló kötete. Beatrix Pangerllel 1973-ban kötött házassága és első gyermeke születése után, 1974 végén kapta meg az osztrák állampolgárságot. Ezt követően, 1975-től nyugdíjazásáig köz-tisztviselőként dolgozhatott. Schönbrunnról szóló, önállóan írt könyve 1978-ban jelent meg, ezt 1979-ben követte a bécsi Theresianum (az egykori Favorita-kastély) épületéről szóló, Erich Schlöss-szel közösen írt kötet. A historizmus jelenségeivel az 1970-es években kezdett foglalkozni, egy bécsi kiállítás kapcsán 1978-ban írt alapvető áttekintő tanulmányában a klasszicizmus és a historizmus egylényegűségét mutatta ki. A Császárváros III., IV. és V. kerületének profán épületeit bemutató, 1980-ban megjelent topográfiában társszerző, és több osztrák tartomány *Dehio*-jának társszerzője vagy szerkesztője, e műveiben Ausztriában úttörő módon szentelt hangsúlyos szerepet a 19. század végi és 20. század eleji építészet emlékeinek is. Érdeklődése az 1980-as évek közepe táján irányult a kerttörténet, illetve a történeti kertek műemléki védelme, helyreállítása felé. Először Neuwaldegg kertjéről írt tanulmányt. Ekkor kérte fel a Bundesdenkmalamt akkori elnöke, Gerhard Sailer, hogy foglalkozzon az ország történeti kertjeivel a Bundesdenkmalamt kebelében. 1986. július 1-től kezdte meg működését a Történeti Kertek Ügyosztálya (Referat für Historische Gartenanlagen), amely 1995–2007 között – nyugdíjba vonulásáig – (továbbra is egyszemélyes) Osztályaként (Abteilung für Historische Gartenanlagen) működött. A történeti ker-

tek helyreállítását célzó *Parkpflegewerk* meghonosítója és elterjesztője Ausztriában. Jelentős kert-helyreállítások kezdeményezése, szakértése fűződik nevéhez: Kismarton (Eisenstadt), Schönbrunn, Schloss Hof, a bécsi Belvedere kertrekonstrukciója stb. Kezdeményezésének köszönhető, hogy a történeti kertek (56 helyszín) megjelentek az osztrák műemléki jogszabályokban, ehhez 1999-ben az Osztrák Szövetségi Alkotmányt is módosították. 1989-ben jelent meg átütő sikert arató, a felvilágosodás kori bécsi és Bécs környéki „romantikus” kerteket bemutató kötete (*Romantische Gärten der Aufklärung*), 1993-ban pedig Ausztria történeti kertjeiről írott könyve. Közreműködött az 1999-ben az ükapja, Clark Ádám által tervezett budapesti Lánchídról megjelent kötet és a Kismarton (Eisenstadt) kastélyparkjának történetéről szóló, 2001-ben (majd 2005-ben ismét) megjelent monográfia összeállításában, és monográfiát szerkesztett Laxenburg parkjáról (2006). 2007-ben jelent meg az Osztrák–Magyar Monarchia városi közparkjairól általa szerkesztett kötet. 2014-ben a damtschachi kastélyegyüttesről szóló kötetben jelent meg fontosabb tanulmánya. Fontos esszéket és tanulmányokat írt a műemlékvédelem elméleti kérdéseiről és speciálisan a kertek hiteles megőrzéséről és helyreállításáról. Évtizedeken át oktatott az Innsbrucki, majd a Grazi Egyetemen újkori művészettörténetet; 1991-ben ott habilitált, s emellett a Bécsi Egyetemen is oktatott. 2005-ben kapta meg a professzori címet, 2007-ben visszavonult. 1990-ig vezetőségi tagja volt az 1982-ben alapított Osztrák Művészettörténészek Szövetségének. 1989–2014 között szerkesztőbizottsági tagja a *Die Gartenkunst*-nak és a *Garden History*-nak. Az ő elképzelése alapján jött létre 1991-ben az Osztrák Kerttörténeti Társaság (*Die Österreichische Gesellschaft für Historische Gärten*), amelynek 2010-ig titkára, majd tiszteletbeli elnöke volt. Számos konferenciát és tanulmányutat szervezett, és szerkesztette a Társaság folyóiratát, a *Historische Gärten*-t, amely a kerttörténet és kert-műemlékvédelem fontos orgánuma lett.

Ausztria képviselőjeként 1987-től húsz éven át tagja, 2010-től tiszteletbeli tagja volt az ICOMOS-IFLA Történeti Kertek Nemzetközi Tudományos Bizottságának. Közreműködésével több jelentős történeti kert, köztük a Nápoly melletti Caserta, a londoni Kew Gardens, valamint más európai parkok, illetve tervezett kultúrtájak felkerülhettek az UNESCO Kulturális Világörökség Listájára. Foglalkozott táj- és településtörténeti kérdésekkel, tendenciákkal is. Számos konferencia és kiállítás szervezője, társszervezője, meghívott résztvevője volt. Hajós Géza 2007-ben, 65 évesen vonult nyugdíjba. Ezzel megszűnt a *Bundesdenkmalamt* történeti kertekkel foglalkozó önálló osztálya. Utolsó éveit beárnyékolta Parkinson-kórja is, de alkotóerejét mindvégig megőrizte. 2018 végén még megérhette „testamentumként” összeállított kötetének megjelenését, amelyben az ausztriai kert-műemlékvédelem történetét és jogi problémáit, valamint saját törekvéseit, eredményeit és kudarcait foglalta össze. 2019. február 12-én, bécsi otthonában hunyt el.

HAJÓS GÉZA BIBLIOGRÁFIÁJA

Bardoly István: Válogatás Hajós Géza kerttörténeti írásaiból. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 252–253.; 1966–2007 közötti műveinek jegyzéke: Beatrix Hajós – Eva Berger:

Publikationsliste von Univ. Prof. Dr. Géza Hajós 1966–2007. *Géza Hajós zum 65. Geburtstag. Der Gartenkuns*, 19. 2007. 411–420.; Kiegészítések 2012-ig: Publikationsliste Géza Hajós – Ergänzungen. *Historische Gärten*, 2012, 2. 31–33.; Kiegészítés 2012–2017-ig: [Géza Hajós:] Bibliographie von Géza Hajós (bis Ende 2017 erfasst). In: Uő: *Die historischen Gärten in Österreich: ohne zeitgemäße Denkmalpflege?* Wien, 2018.

HAJÓS GÉZA FONTOSABB ÍRÁSAI

A pécsi románkori székesegyház „népoltára” – története, ikonográfiája, jelentősége. *Művészettörténeti Értesítő*, 15. 1966. 185–193.; Die Erneuerung und der Neubau der mittelalterlichen Kathedrale von Pécs (Fünfkirchen) im 18. und 19. Jahrhundert (aus der Geschichte der Denkmalpflege). *ÖZKD*, 21. 1967. 179–185.; Beiträge zur Baugeschichte des Salesianerinnenklosters in Wien. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 21. 1968. 216–231.; Die Kirche Mariä Geburt am Rennweg und der k.k. Schloß- und Bauinspektor Thaddäus Adam Karner. *ÖZKD*, 24. 1970. 49–58.; Das Palais Rasumofsky in Wien. *Alte und Moderne Kuns*, 1971. No 197. 15–18.; Ein unbekanntes Hieronymus-Relief aus der Burg Liechtenstein in Niederösterreich. *ÖZKD*, 36. 1972. 32–44.; Das Alte Rathaus im 18. Jahrhundert. *Wiener Geschichtsblätter*, 27. 1972. Sonderheft, 466–475.; *Die Kunstdenkmäler Wiens – Die Kirchen des III. Bezirks*. Wien, 1974. (Österreichische Kunsttopographie, 41.); Riegls Gedankengut in Dvořáks Einleitung zur Österreichischen Kunsttopographie. *ÖZKD*, 28. 1974. 138–143.; Das Wiener Belvedereviertel. *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*, 1974, 1/2. 4–7.; *Dehio Handbuch: „Kärnten“*. Wien, 1974.; *Schönbrunn*. Wien, 1976. (Wiener Geschichtsbücher, 18.); Klassizismus und Historismus – Epochen oder Gesinnungen? *ÖZKD*, 32. 1978. 98–109. [magyarul: Klasszicizmus és historizmus – korszak vagy szemlélet? (Ford. Szántó Tamás). *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk. Zádor Anna. Budapest, 1993. 21–30.]; Hans Prutscher und einige Probleme der Wiener Architektur vor dem Ersten Weltkrieg. *Mitteilungen der vergleichenden Kunstforschung in Wien*, 1978, 1. 5–6.; *Kunsthistorische Betrachtung zur Favorita* In: Ernst Schlöss – Géza Hajós: *Das Theresiaunum*. Wien, 1979. 58–79.; *Die Kunstdenkmäler Wiens: Die Profanbauten des III., IV. und V. Bezirks*. Wien, 1980. (Österreichische Kunsttopographie, 44.); Stadtplanung im Unterricht. *Aufrisse*, 1980, 3. 32–33.; Die kunsthistorische Inventarisierung und das Gegenwartsproblem – zur Krise des historischen Abstandes. In: *Kunst und Alltagskultur*. Hrsg. Jutta Held, Norbert Schneider. Köln, 1981. 132–145.; Viollet-le-Duc über das Tiroler Bauernhaus und das Grabmal von Maximilian. *Tiroler Almanach*, 1981, No 11. 28–29. *Dehio Handbuch: Steiermark*. Wien, 1981.; Die „Verhüttelung“ der Landschaft: Beiträge zum Problem Villa und Einfamilienhaus seit dem 18. Jahrhundert. In: *Landhaus und Villa in Niederösterreich 1840–1914*. Hrsrg. Klaus Eggert. Wien, 1982. 9–56.; Die kunsthistorische Denkmal-Inventarisierung und das Gegenwartsproblem. *Deutsche Kunst- und Denkmalpflege*, 40. 1982. 6–15. Kunstgeschichte, Kunstgeographie, Ortsbildanalyse. *ÖZKD*, 37. 1983. 82–92.; Die Denkmalpflege und das öffentliche Interesse – ein historischer Rückblick. *Umbau*, 1983, 6/7. 89–104.; Heimatschutz und Umweltschutz

- Kritik an einer biologistischen Ästhetik. *Beiträge zur historischen Sozialkunde*, 1983, 3. 96-101.; A műemlékvédelem és a posztmodern. *Magyar Építőművészet*, 77, 1986, 3. 9-11.; Neuwaldegg - der älteste Garten „nach englischer Art“ in Österreich. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 39. 1986. 109-144.; Max Dvořáks Gedanken über die Gartenkunst. *ÖZKD*, 40. 1986. 215-222.; Steyrdorf - Wehrgraben - Wieserfeld, Wohn- und Industriebauten einer historischen Vorstadt von Steyr in Oberösterreich. *Arbeitshefte zur Österr. Kunsttopographie*. Bearb. von zahlreichen Autoren. Wien, 1987.; The Laying out of the Garden at the Neubäude in Vienna: Opportunities and Dangers of a Reconstruction.

10. Géza, Simon és Rafael, 2015

Journal of Garden History, 7. 1987. (April-June) 186-191.; Am Beginn der österreichischen Gartendenkmalpflege. *Arx*, 1987, 2. 251.; Natur und Gotik im „Steinhaus“ des Hofjuweliers Franz von Mack in Kalksburg/Wien - ein erster Bericht. *ÖZKD*, 41. 1987. 106-115.; Die neuentdeckte Landschaft der Wiener „Gegenden“ und die Freimaurerei in den englischen Gärten der Spätaufklärung. *Kunsthistorisches Jahrbuch Graz*, 23. 1987 (1988) 96-118.; L'architecte Jean Nicolas Jadot et la colonie lorraine de Vienne. *Les Habsbourg et la Lorraine. Actes du colloque international organisé par les Universités Nancy II et Strasbourg*. Ed. Jean-Pail Bled. Nancy, 1988. 189-198.; Changes in the Idea of Monument - Problems in the Care of Buildings in Austria. *Acta Historiae Artium Hungariae*, 32. 1986. 123-140.; Englische Gärten des 18. Jahrhunderts in Österreich (Forschungsstand und neue Fragen). *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Jahrbuch der Österr. Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, 4. 1987. (1988) 7-34.; Die ersten Probleme der österreichischen Gartendenkmalpflege und die „Rekonstruktion“ des Schönbrunner Orangeriegartens. *Gartenkunst und Denkmalpflege*. Mainz, 1988. 125-130, 271-276.; Fürstliche Gärten Bemerkungen zu einer neuen Quellenausgabe: Georg Dehio und Alois Riegl: Konservieren und nicht restaurieren - Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900. *Kunsthistoriker*, 1988, 3/4. 26-30.; The Gardens of the British Isles in the Diary of the Austrian Count Karl von Zinzendorf in the year 1768. *Journal of Garden History*, 9. 1989. 40-47.; *Romantische Gärten der Aufklärung - englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*. Wien-Köln, 1989.; Zur Lage der Gartenforschung und Gartendenkmalpflege in Österreich, ein kurzer Bericht. *Die Gartenkunst*, 1. 1989. 157-166.; Gartenkunst und Gartendenkmalpflege. *Denkmalpflege*

11. Hajós Géza unokájával, Rafival, 2014

in *Niederösterreich*, 5. *Gärten zwischen Kunst und Natur*. Wien, 1989. 5-11.; *Der Weg der Wiener Schule zu einer „modernen Theorie“ der Denkmalpflege im 19. Jahrhundert*. *Ars Hungarica*, 18. 1990. 15-25.; *Vom Zentrum zum Abseits – vom Barockgarten zum Landschaftsgarten in den Wiener Umgebungen des Josephinischen Zeitalters*. *Etatisation et bureaucratie – Staatswerdung und Bürokratie*. Symposium der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Hrsg. Moritz Csáky, Andrea Lanzer. Wien, 1990. 111-122.; *Dehio Denkmälerhandbuch: Niederösterreich*. Wien 1990.; *Picture and Poetry in Austrian Gardens of the Late Eighteenth Century*. *Garden History – issues, approaches, methods*. *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*, 13. Ed. John Dixon Hunt. Washington, 1991, 203-218.; Wien-Köln-Weimar, 1993.; *Beiträge zur Bedeutung der Tempelszenerie*. *Principessa bellina bonina carina. Geschichte und Schicksal des Leopoldinentempels und seines Umfelds im Esterházy'schen Schloßpark in Eisenstadt*. Hrsg. Franz Probst. Wien, 1997. 10-17.; *Der Schloßpark Laxenburg – ein Führer durch Geschichte und Gegenwart*. Mit Beiträgen von Géza Hajós und Edith Bódi aufgrund archivalischer Vorarbeit von Michaela C. Schober. Laxenburg, 1998.; *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. Szerk. Gáll Imre, Holló Szilvia Andrea. Budapest, 1999. (konceptió és bevezető); *Az osztrák történeti kertek védelmének lehetőségei és határai a barokk kertek példáján*. *Történeti kertek – kertművészet és műemlékvédelem*. Szerk. Galavics Géza. Budapest, 2000. 47-58, 256-257.; *Denkmal/Monument – Ensemble/Site – Kulturlandschaft/Cultural Landscape am Beispiel der Wachau/exemplified by the Wachau*. Horn, 2000. (szerkesztő és társszerző); *Kleiner Katechismus der Österreichischen Denkmalpflege*.

Ludwig Boltzmann Institut für Europarecht, Symposium 28. April 2000, Schloß Schönbrunn, Weißgoldzimmer. Hrsg. Gerte Reichelt. Wien, 2000. 87–104.; Peter Joseph Lenné und Laxenburg – Die Bedeutung des wiederaufgefundenen Lenné-Planes für den kaiserlichen Park in Laxenburg bei Wien. *Die Gartenkunst* 13. 2001. 1–15.; Die „Dritte Natur“ – Gedanken zur Geschichte der Gartenkunst. *Garten – Kunst*. 284. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Ausstellungskatalog. Wien, 2002. 50–71.; Orangerie: Repräsentation, Fest und botanische Sammlung – Ort des fürstlichen Selbstbewusstseins in den Residenzen, „Das Haus der Goldenen Äpfel“ – Geschichte und Schicksal der Orangerie im Esterházyischen Schlosspark in Eisenstadt. Eisenstadt, 2002. 14–25.; *Illusion und Landschaft – Gärten und Parks im Wettstreit zwischen Natur und Kunst*. Hrsg. G. Reichelt. Wien, 2003. (Ludwig Boltzmann Institut für Europarecht, Vorlesungen und Vorträge, 16.); Schlosshof, egy nagyszerű barokk kert rekonstrukciója elé. *Műemlékvédelem*, 57. 2003. 218–221.; Was war „Original“ um 1900 und was ist „authentisch“ nach 2000? – (k)ein Bedarf für eine neue Denkmaltheorie? *Kunst-Geschichte Aktuell*, 21, 2004, 2. 6.; Kertműemlékvédelmi elvek és tapasztalatok az UNESCO világörökség részeként nyilvántartott schönbrunni parkban. (Ford. Ecsedy Anna) *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 239–247.; *Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien*. Hrsg. Géza Hajós. Wien-Köln-Weimar, 2006.; Verzauberte Landschaften – der englische Garten und die Wiener Umgebungen (1770–1800). *Mozart. Experiment Aufklärung im Wien des ausgehenden 18. Jahrhunderts*. Hrsg. Herbert Lachmayer. Wien, 2006. 131–140.; *Stadtparks in der Österreichischen Monarchie 1765–1918. Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau*. Hrsg. Géza Hajós. Wien-Köln-Weimar, 2007.; Wiederaufführung von „Barockparterres“ in den historischen Barockgärten Österreichs. *Barockberichte*, 2007. No 46/47. 96–104.; The Franzensburg and the Habsburg in the Park at Laxenburg near Vienna as the site of Legitimation of the Austrian Empire around 1800. *Das Haus Habsburg und die Gartenkunst. Die Gartenkunst*, 20. 2008. 57–66.; Die Kunstgeschichte und die Gärten bis zum I. Weltkrieg (mit einem kurzen Ausblick in die jüngste Vergangenheit). „Ez világ, mint egy kert...“ *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest,

12. Hajós Géza utolsó könyve az ausztriai történeti kertek „védtelenségéről”, 2018

2010. 321–336.; *Gartendenkmalpflege zwischen Konservieren und Restaurieren*. Kunst-Geschichte-Garten-Denkmal. Hrsg. Géza Hajós, Joachim Wolschke-Bulmahn. München, 2011. 43–76.; Denkmalschutz, Gartendenkmalpflege, jüdische Friedhöfe. *Jüdische Friedhöfe – Kultstätte, Erinnerungsort, Denkmal*. Hrsg. Claudia Theune, Tina Walzer. Wien-Köln-Weimar, 2011. 109–130.; Max Dvořák und die Heimat-schutzbewegung. *Ars*, 44. 2011. 68–91.; Max Dvořák und die Idee des Ortsbildschutzes durch die Rettung der „Heimat“ in Österreich. *Die Gartenkunst*, 24. 2012. 123–129.; Jean F. Trehet und Johann Georg Hätzl. Französische Parterre-Kunst in den Barockgärten der Habsburger Monarchie um 1700. *ÖZKD*, 47. 2013. 130–155.; Der „Englische“ Lustgarten in Damtschach – eine Landschaftsverschönerung im Biedermeier. *Einfacher Luxus – Kunst, Natur und Arbeit in Schloss Damtschach*. Hrsg. Brigitte Orsini-Rosenberg. Wien, 2014. 115–147.; Der kaiserliche Spaliermacher und Garteningenieur Jean F. Trehet (1654–1740) ab 1686 in Wien. *Die Gartenkunst*, 26. 2014. 287–311.; *Die historischen Gärten in Österreich: ohne zeitgemäße Denkmalpflege?* Wien, [2018.]

HAJÓS GÉZÁRÓL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Alföldy Gábor: Zádor Anna szellemében – az ausztriai történeti kertekért. Interjú Hajós Géza művészettörténésszel, az osztrák történeti kertek főkonzervátorával. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 248–252.; Eva Berger – Anette Freytag: Géza Hajós zum 65. Geburtstag. *Géza Hajós zum 65. Geburtstag*. Der Gartenkuns, 19. 2007. 241–242.; Eva Berger: Für Géza Hajós zum 70. Geburtstag. *Historische Gärten*, 18, 2012, 2. 31–33.; Klaus Henning von Krosigk: Ansprache aus Anlass der Verleihung des Friedrich Ludwig von Sckell-Ringes an Univ. Prof. Dr. Géza Hajós in der Bayerische Akademie der Schönen Künste zu München am 14. Juni 2012, Präsident der Deutschen Gesellschaft für Gartenkunst und Gartenkultur. *Historische Gärten*, 18, 2012, 2. 34–38.; Eva Berger: Zum Geburtstag von Géza Hajós. *Historisch Gärten*, 23, 2017, 2. 43.; Andreas Lajne: Géza Hajós zum 70. Geburtstag. *ÖZKD*, 66. 2012. 214.; Eva Berger: Géza Hajós (1942–2019) *Anthos*, 2. 2019. 65.; Eva Berger: Zum Tode Géza Hajós. *Stadt+Grün* 2019, 4. 60.; Alföldy Gábor: Elhunyt Hajós Géza művészettörténész, az osztrák történeti kertek főkonzervátora (1942–2019). *ICOMOS Híradó*, 2019. április; Alföldy Gábor: Hajós Géza (1942–2019) *Ars Hungarica*, 45. 2019. 4. 527–528.; Karl Schütz: Nachruf Géza Hajós (kézirat). Eva Berger: Géza Hajós 1942 to 12 February 2019. *ICOMOS IFLA ISCCCL Commemoration* (digitális dokumentum); Mark Laird: Remembering Géza Hajós (1942–2019) and reflecting on garden conservations. *Garden History*, 47. 2019. 277–282.; Paul Mahringer: In Memoriam Dr. Géza Hajós (1942–2019). *ÖZKD*, 73. 2019. 148–149.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- AGNH/MNG Évkönyve: Annales de la Galerie Nationale Hongroise / Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1. – 1970 –
- BTM: Budapesti Történeti Múzeum
- ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem
- ELTE Levéltár: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár
- Forster Központ: Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, 2012–2016
- Frakkok: „Emberek, és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. I–V. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 113. 2006. I.: No 47.; II.: No 48.; III.: No 49.; 17. 2010. IV.: No 62.; V.: No 63.; VI.: No 108. 2021 (2022); VII.: No 109. 2021 (2022); VIII.: No 110. 2022.
- Gulyás: Gulyás Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat.* [a VII. kötettől sajtó alá rend. Viczián János] I–VI. és VII–XIX. Budapest, 1939–1944., 1990– 2002.
- KMML: *Kortárs magyar művészek lexikona.* Főszerk. Fitz Péter. I–III. Budapest, 1999–2001.
- KÖH: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002–2012
- MÉL: *Magyar életrajzi lexikon.* Főszerk. Kenyeres Ágnes. I–II. Budapest, 1967–1969. kiegészítő kötetek: III.: A–Z. 1981., IV.: A–Z. 1994.
- MÉM MDK: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
- MKCs: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport
- MMA: *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* Főszerk. Bodó Sándor, Viga Gyula. Budapest, 2002.
- MMA II.: *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* II. Főszerk. Tóth Arnold. Budapest, 2022.
- MMÉEK: Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1. 1867 – 78. 1944
- MMIB: Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, 1872–1881
- MNG: Magyar Nemzeti Galéria
- MNM: Magyar Nemzeti Múzeum
- MOB: Műemlékek Országos Bizottsága, 1881–1949
- MTA: Magyar Tudományos Akadémia
- MTA KIK: MTA Könyvtár és Információs Központ
- MTAT: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai.* Főszerk. Glatz Ferenc. I–II. Budapest, 2003.
- MUMOK: Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1949–1953
- OMF: Országos Műemléki Felügyelőség, 1957–1992
- OMvH: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1992–2002
- OSZKK: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
- ÖZKD: *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 1. –1947–

PPKE: Pázmány Péter Katolikus Egyetem

PPTE: Pázmány Péter Tudományegyetem

RÚL: Révai Új Lexikona. Főszerk. Tarsoly István. I–XIX. Szekszárd, 1996–2008.

SzM: Szépművészeti Múzeum

SzM-KEMKI ADK: Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti
Kutatóintézet, Archívum és Dokumentációs Központ

Szinnyei: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, 1891–1914

ÚMÉL: *Új magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. Markó László. I–V. Budapest, 2001–2004.

Zádor Anna I–IV. = I.: *Enigma*, 15. 2008. No 54. 1–170., II.: *Enigma*, 15. 2008. No 55.
1–179., III.: *Enigma*, 15. 2008. No 57. 1–142., IV.: *Enigma*, 16. 2009. No 58. 1–142.